

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

LAKI MIHÁLY – KORNAI JÁNOSRÓL
VÁRHEGYI ÉVA – BEN S. BERNANKÉRŐL
KIRÁLY JÚLIA – DAVID RICARDÓRÓL
BRUNNER ATTILA – BOLLA ZOLTÁN RÓL
ÉS AZ ART DECO ÉPÍTÉSZE TRŐL

PROBLÉMA

RUGÁSI GYULA – SZÁMÚZŐTT JELEN
FORGÁCS ÉVA – „ÚJ TÁRGYILAGOSSÁG”

SZEMLE

MAGYAR TURANIZMUS, IMPEXEK,
KOCKÁZATI TŐKE, MÉDIA,
POLITIKA

MI A PÁLYA?

MICHEL FOUCAULT
KENNETH CLARK

BIBLIOGRÁFIA

FONTOS KÖNYVEK 2017. NYÁR – TÉL

BUDAIKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

30. évfolyam 1. szám 2018. tavasz

BÍRÁLAT

Laki Mihály: Kockázatok és mellékhatások	Kornai János: Látlelet Tanulmányok a magyar állapotokról	3
Várhegyi Éva: A világ megmentője	Ben S. Bernanke: Volt merszünk cselekedni Emlékirat egy válságról és utóéletéről	9
Király Júlia: Miért olvassunk Ricardót (újra)?	David Ricardo: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekből	17
Brunner Attila: Amatőrökre szükség van	Bolla Zoltán: A magyar art deco építészet I-II.	26

PROBLÉMA

Rugási Gyula	Száműzött jelen Szolid töprengések Gábor György könyve nyomán	33
Forgács Éva	„Új tárgyilagosság” Irányváltás a modernizmus és antimodernizmus művészettörténeti historiográfiájában az 1990-es évek óta	47

SZEMLE

Filep Tamás Gusztáv	Ablonczy Balázs: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története	54
Polyák Gábor	James Curran: Média és demokrácia	59
Erős Ferenc	Judith Dupont: Az idő fonalán... Analitikus útinapló	63
Salgó István	Borvendég Zsuzsanna: Az „impexek” kora Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági adatok tükrében	66
Szerb László	Karsai Judit: Furcsa pár Az állam szerepe a kockázati-ke-piacon Kelet-Európában	71
Juhász Pál	Varga Zuzsa: Göröngyös út Dimény Imre életútja	75

MI A PÁLYA?

Edgar Hirschmann	Michel Foucault: A büntetés elméletei és intézményei Előadás a Collège de France-ban, 1971–72	79
Richard Dorment	A népszerű műértő James Stourton: Kenneth Clark Life, Art and 'Civilisation'	84

BIBLIOGRÁFIA

Pajkossy Gábor (összeáll.):	Fontos könyvek – A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája 2017. II–IV. negyedév	89
------------------------------------	--	-----------

A BUKSZ – Budapesti Könyvszemle 2017. évi összesített tartalomjegyzéke
(Pajkossy Gábor összeáll.)

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716 K & H Bank

ISSN 0865-4247

KOCKÁZATOK ÉS MELLÉKHATÁSOK

LAKI MIHÁLY

Kornai János: Látletel

Tanulmányok a magyar állapotokról

HVG, Budapest, 2017. 232 oldal, 3900 Ft

Akilencvenedik születésnap ünneplésének fontos eseménye volt ez a kötet. Méltó Kornai Jánoshoz. Nem – nyilván a legjobb – régi írásokból összeállított és méltató előszóval ellátott, díszes kiadványt kap kézhez az olvasó, hanem azt az utóbbi nyolc évben megjelent, hat elemző tanulmányt, amelyek középpontjában Magyarország 2010 utáni állapota áll. Kornai egy kivétellel mindet széles olvasótábornak, a *Népszabadság* és az *Élet és Irodalom* olvasóinak szánta.

A 2005-ben közreadott önéletrajzának utolsó fejezetében Kornai mérsékelten bizakodó volt: „Ami engem illet, hangulatomban a rendszerváltás óta átbillent a pesszimizmus–optimizmus elegy összetétele az optimizmus javára. Komolytalan vál-

1 ■ Kornai János: *A gondolat erejével*. Osiris, Bp., 2005. 295. old.

2 ■ Kornai János: Kávé és tea. Hozzászólás az egészségbiztosítás reformjához. *Népszabadság*, 2007. okt. 22. Melléklet; A puha költségvetési korlát szindrómája a kórházi szektorban. *Közgazdasági Szemle*, 55 (2008), 12. szám, 1037–1056. old.

3 ■ Kornai János: Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 53 (2006), 12. szám, 907–936. old.; Mit jelent a „rendszerváltás”. Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, 54 (2007), 4. szám, 303–321. old.

4 ■ Kornai a 2000-es évtized közepén hozzászólott a kapitalizmus kutatásához. „Évtizedeken át a szocialista rendszert tanulmányoztam. Munka közben alakult ki a módszertan, amelyet a kutatásaimhoz használtam, és amelyet később »rendszerparadigmának« neveztem el. Kísérést érzek arra, hogy ugyanezt a megközelítést alkalmazzam a kapitalista rendszer vizsgálatában. Sokáig húzódoztam a feladattól, mert úgy gondoltam, hogy a kapitalizmus elemzésére sokkal inkább hivatottak azok, akik kezdettől fogva erre specializálódtak, és több tapasztalatot szereztek a rendszer működéséről. Am éppen a nyugati világban élő barátok, kollégák biztattak a próbálkozásra. Azzal érveltek, hogy gondolati többletet adhat hozzá a már felhalmozódott tudáshoz az a kutató, aki a szocialista rendszer ismeretében, azzal összehasonlítva tekint a kapitalizmusra.” (Kornai János: *Gondolatok a kapitalizmusról*. Akadémiai, Bp., 2011. 51. old.)

5 ■ Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai, Bp., 2007.

6 ■ Kornai János: *A hiány*. Kornai János válogatott munkái I. Kalligram, Pozsony, 2011.

7 ■ Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. 2012; *Központosítás és piaci reform*. 2013; *A puha költségvetési korlát*. 2014. Kornai János válogatott munkái II–IV. Kalligram, Pozsony. Az életmű sorozat kiadása 2015-ben félbeszakadt.

lalkozás lenne néhány sorban mérleget készíteni az országban és a világban végbemenő változások kedvező és kedvezőtlen vonásairól – egy másik, hosszú könyv sem lenne ehhez elegendő... Nem tagadom a bajokat, pontosan látom őket. Am azóta, hogy a poszt-szocialista régióban százmilliók számára megnyílt a szabadság lehetősége, másképpen látom a jövőt. Ez az új nagy demokrácia-hullám hozzáadott a demokrácia irányába történt korábbi elmozdulásokhoz. Történelmi mértékkel mérve jóval szűkebbre szorult az a terület a glóbuszon, amelyen zsarnokság uralkodik, és sokkal szélesebbre az, ahol erősebben vagy gyengébben demokratikus intézmények működnek. Még ha néhol meg is torpan a folyamat, sőt esetleg visszafelé fordul – meggyőződésem, hogy ez csak ideig-óráig tarthat.”¹

Az önéletrajz megjelenése és a híres fülkeforradalom közötti években (2005 és 2010 között) Kornai János komoly kutatásokat folytatott az egészségügyi rendszerekről.² Cikkei és tanulmányai jelzik, hogy továbbra is erősen foglalkoztatták a rendszerparadigmával, a rendszerváltással kapcsolatos elméleti problémák.³ Kapitalizmuskutatásának⁴ első eredményeit is ezekben az években adta közre.⁵

EARLY BIRD

Íme, a gyakori memoár-csapda: a történet nem várt fordulatot vett. 2008-ban kirobbant az utóbbi nyolcvan év legsúlyosabb és leghosszabb világgazdasági válsága. A recesszió súlyosbodásának szakaszában, 2010-ben nem szokásos kormányváltás zajlott Magyarországon. A választáson nyertes pártszövetség, a kétharmados parlamenti többség birtokában, példátlan gyorsasággal, gyökeresen átalakította az alkotmányos berendezkedést. Az 1989-es alkotmányt új alaptörvényre cserélte. Megváltoztatták az államigazgatást, a közoktatást és az egészségügyi szerkezetét, irányítását és finanszírozását. A korábbiól erősen eltérő működtetési szemlélettel és eszközökkel találkozunk a gazdaság szabályozásában, az adószervezetben, a szegények, a munkanélküliek segélyezésében, az önkormányzatok jogállásában és pénzkezelésében. Jelentősen megnőtt az állami tulajdon súlya a gazdaságban.

A hatalomváltás után, régóta tervezetten és a politikai változástól függetlenül, 2011-ben megjelent Kornai János válogatott műveinek első kötete a pozsonyi Kalligram Kiadónál,⁶ amelyet hamarosan

további három követett.⁷ Kornai nemcsak a rá jellemző gondossággal állította össze a köteteket, de a bevezető tanulmányokban újraértelmezte, értékelte a nemritkán évtizedekkel korábbi írásait. A kapitalizmuskutatás első eredményeit tartalmazó tanulmánykötete is megjelent 2011-ben.⁸

Csak a szokásos üzemmenet? Nem éppen. Számos teendője közepette Kornai az elsők között ismerte fel a 2010-es fordulat irányát, jelentőségét – és módosította a kutatási-publikálási programját. Már 2010 decemberében publikálta első eredményeit, amelyek a jelen kötet első tanulmányában olvashatók: „Nem volt nehéz összeszedni a tanulmány alátámasztására a vészjósló első intézkedésekről szóló beszámolókat. Módszeres áttekintésük – legalábbis a szerző számára – igazolta, hogy bekövetkezett a baj: Magyarországon, elsőként a korábban a diktatúra alól felszabadult Kelet-Közép-Európában, határozott intézkedések következtében megkezdődött az autokrácia kiépítése.” (10. old.)

Kornai sorra veszi a Fidesz-kormány személyi és intézményi döntéseit, amelyek már a hatalomváltás első hónapjaitól radikálisan csökkentették annak esélyét, hogy szabályos és ellenőrzött választások útján leváltható legyen:⁹ „Elmaradtak a széles körű előzetes viták és egyeztetések. A parlament törvényeket sorozatban gyártó, elképesztő sebességgel működő szavazógéppé alakult. A köztársasági elnök nem pártok felett álló, a nemzet egységét megtestesíteni hivatott egyéniség, hanem engedelmes pártkatona. A legfőbb ügyész kulcspozíciójába az uralkodó párt kipróbált hívét állították. A választások felügyeletét végző Országos Választási Bizottságot megbízatásának lejárta előtt leváltották, és az új bizottságba szinte kizárólag az uralkodó párt embereit nevezték ki. Az alkotmányosság legfőbb órének, a bírói függetlenség fundamentális fontosságú intézményének, az Alkotmánybíróságnak a jogkörét brutálisan csökkentették [...] feloszlatták a független Költségvetési Tanácsot. A számvevőszék vezetését nem szakmailag független szakértőre bízták, hanem az uralkodó politikai csoport hűséges tagjára. Elérték azt, hogy a Gazdasági Versenyhivatalnak ne csak az elnökét, hanem ezzel egyidejűleg a két alelnökét is a miniszterelnök javaslatára nevezhessék ki.” (23–24. old.)

A GÉP FOROG

A nagy sebességgel, tömegesen gyártott jogszabályok jól mutatták a formálódó rendszer szándékait. Egyes jelenségek már a működési módjáról is informáltak: „Ha egy favorizált személlyel vagy csoporttal kivételt akarnak tenni, akkor a testére szabott, számára kiváltságot biztosító törvényt hoznak. Ha az általuk diktált törvény ellenkezik az alkotmánnyal, akkor megváltoztatják az alkotmányt.” (27. old.)

A másfél évvel későbbi tanulmány – a *Központosítás és kapitalista piacgazdaság* – már a rendszer egy jól leírható, megfigyelhető hajlamára utal. Kornai itt – a teljesség igénye nélkül – 33 központosítási történetet mutat be. Helyi jelentőségű események (összevonták a Mikroszkóp kabarészínházat a Thália Színházzal) éppúgy a listájára kerültek, mint a milliósok mindennapi életét érintő átszervezések: „Az új önkormányzati törvény több nagy feladatcsoportot vesz el a helyi önkormányzatoktól. [...] a jövőben az oktatásügy, az egészségügy és a katasztrófavédelem teljes egészében a központi kormányzathoz tartozik.” (55. old.) Kornai nem összevont- vagy decentralizációpárti – esetről esetre vetné össze az átszervezés költségeit és hasznait. A hatalom megszerzése és megtartása szempontjából azonban a központosítás hatékonyabb, mint a feladatok „szétterítése”.

A 2010 utáni Magyarországon pedig ez a megfontolás érvényesül: „A hatalom a cél – és minden eszköz ennek van alárendelve. Ha a célnak és az eszközöknek ezt a machiavellista viszonyát jól megértettük, akkor megkaptuk az erős és egyre erősebb központosítási tendencia oksági magyarázatát.” (68. old.)

A MAGÁNTULAJDON ÉS A PIAC

Kornai szerint a formálódó rendszer nem hasonlít a szocializmusra: „Még ha van is hasonlóság a bolsevik pártok és a mai kormányzó erők hatalomgyakorlási stílusa között, nyilvánvaló, hogy a Fidesz nem marxista-leninista párt. Nem az a programja, hogy felszámolja a kapitalizmust [...]. Száz szálon kötődik hozzá, élvezi nem is egy nagykapitalista oligarcha és sok kiskapitalista vállalkozó segítségét. Kész a gazdasági és politikai támogatásért cserébe gazdasági és politikai támogatást adni.” (20. old.)

Kornai a magántulajdonon alapuló többpárti demokrácia elkötelezett híve, de nincsenek illúziói: noha a kapitalizmus a demokrácia feltétele, ám „nem finnyás”, diktatúrákban, autokráciákban is sikeresen működik. Az alkalmazkodó Magyarországon is kölcsönös, a magyar nagyvállalkozók és a külföldi tulajdonban lévő vállalatok hazai menedzsmentje különösebb ellenállás nélkül elfogadta a „Fideszkapitalizmus” szabályait és feltételeit. Az antikapitalista retorika, az ágazati különadók, a rejtett és nyílt államosítás nem riasztotta el őket, nem tiltakoztak, nem vonultak ki a magyar piacról. Inkább külön előnyöket biztosító, úgynevezett stratégiai megállapodásokat kötöttek a magyar állammal.

8 ■ Kornai János: *Gondolatok a kapitalizmusról*. Akadémiai, Bp., 2011.

9 ■ Kornai ezután folyamatosan figyelte és értékelte a hazai folyamatokat – többnyire nemzetközi összehasonlításban. A kötet utolsó írása 2016 októberében jelent meg. Ezek a tanulmányai kivétel nélkül megjelentek magyarul, a többségük először a napi-, hetisajtóban. És persze angolul és számos további idegen nyelven, főként szakfolyóiratokban.

A MAGYAR ESET NEM EGY A SORBAN

A szocializmus utáni átmenet nem hozta meg a demokrácia gyors győzelmét a térségben. „A Szovjetunió összeomlott, Mao Ce-tung rémuralma véget ért”, ám „a posztszocialista régió népességének és területének mindössze egytizedét alkotják azok az országok, amelyeket demokráciának minősítünk [...] Nincsenek komoly jelei annak, hogy a demokratizálás folytatódna – Huntington harmadik hulláma elapadt.” (195. old.) Magyarországon azonban nem elakadt, abbamaradt a demokrácia és a piacgazdaság rendszerének kiépülése (mint Oroszországban vagy Belorussziában), hanem 2015-re, a volt szocialista országok közül elsőként hazánkban álltak össze tudatosan felépített, működtetett politikai szerkezetű a 2010-es szándékok és hajlamok. Visszafordult, U kanyart tett az 1989-ben elkezdődött átalakulás. Kornai számos, jórészt a korábbi tanulmányaiban is említett esettel, folyamattal, ahogy manapság mondják, anekdotikus tényrel illusztrálja-bizonyítja tételét.

1. Az U kanyar óta számottevő mértékben folytatódott a demokrácia és a jogállam alapvető intézményeinek lerombolása, lényeges meggyengítése. Például: „Visszamenőleges hatályú törvényeket hoznak, semmibe véve az ilyen jogalkotásnak a római jog visszamenő tilalmát. Ha egy egyént vagy szervezetet különlegesen kedvező elbánásban kívánnak részesíteni, akkor jogi fortélyokkal olyan törvényt hoznak, amely *de facto* biztosítja a kivételezést.” (122. old.)

2. Továbbá „2010-ig az állami tulajdon helyett a magántulajdon vált a domináns tulajdoni formává – ám az U kanyar óta rendszeres jogi, gazdasági és ideológiai támadások érik a magántulajdont: újra nő az állami szektor súlya és befolyása.” (uo.)

3. A visszafordulás fontos indikátora a fellépés a központi hatalomra ellensúlyként ható önkormányzatokkal, illetve a helyi szükségletek kielégítésére építő közszolgálatokkal szemben. 2010 után a központi hatalom súlya jelentősen megnövekedett: „szembetűnően feltámadt a centralizálás tendenciája. Ez

elsősorban az államigazgatáson belül mutatkozik. A rendszerváltás egyik fontos vívmánya volt a területi önkormányzatok hatáskörének lényeges megnövekedése. A visszafordulás egyik legfeltűnőbb jele, hogy az iskolahálózat és a kórházak »gazdái« immár nem a települések, hanem a központi kormányzat hivatalai.” (124. old.)

3. Egy korábban még nem említett visszarendező-dési indikátor a civil társadalom tudatos megtámadása és elsorvasztása. Pedig húsz év alatt a civil társadalom „olyan fékké változott, amely nélkülözhetetlen a hatalommal való visszaélések leleplezéséhez és leküzdéséhez. Az U kanyar egyik megnyilvánulása a civil társadalom módszeres zaklatása.”(uo.)

ELMÉLETI EREDMÉNYEK

Kornai már néhány hónappal a Fidesz 2010-es kormányra kerülése után megfogalmazta dokumentált sejtését: *megkezdődött Magyarországon az autokrácia kiépülése*. A kötet utolsó, 2016-ban írt tanulmányában bemutatja és a magyarországi folyamatokra alkalmazza a továbbfejlesztett rendszerparadigma elméletét. A rendszerek leírását és ismertetését jórészt korábbi könyveiből, cikkeiből emeli át, a kormányzati formákról írottak viszont

Kornai új – kutatáson és a szakirodalom feldolgozásán alapuló – elméleti eredményei. Egy korábban nem használt elméleti keretben együtt elemzi a nagy rendszereket és a kormányzati formákat, illetve azt, hogy mikor működhetnek együtt és mikor nem. Ennek megértését az alábbi táblázattal segíti. (3. táblázat, 185. old.)

Kormányzati forma	Nagy rendszerek	
	kapitalista	szocialista
Demokrácia	működhet	nem működhet
Autokrácia	működhet	működhet
Diktatúra	működhet	működhet

Az elakadt és a visszafordult rendszerváltások¹⁰ leírása és elemzése szempontjából különösen tanulságosak a kormányzati formákról, főként az autokráciáról írottak. Az autokrácia nem valamiféle átmeneti forma a demokrácia és a diktatúra között, hanem tartósan fennmaradni képes, részben a demokrácia, részben a diktatúra fontos jellemzőivel, ám jóval több egyedi tulajdonsággal is rendelkező kormányzati forma.

Kornai megkülönbözteti a kormányzati formák elsődleges és másodlagos jellemzőit. Alább bemutatjuk az autokrácia jellemzőit.

AZ AUTOKRÁCIA JELLEMZŐI

Az alábbi felsorolást olvasva aligha meglepő, hogy Kornai napjaink Magyarországot nem tekinti demokráciának.

Elsődleges jellemzők
1. A kormány civilizált procedúrával nem váltható le
2. Csak formálisan léteznek vagy gyengék azok az intézmények, amelyek együttesen garantálnák a leválthatóságot
3. Van legális parlamenti ellenzék, a választásokon több párt indul
4. Nincs terror (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések), de szórányosan felhasználnak különböző eszközöket a politikai ellenfelekkel szemben (hamis indoklással börtönbüntetés, esetleg politikai gyilkosság)
Másodlagos jellemzők
5. A parlamenti ellenzékkel szemben represszív eszközöket alkalmaznak
6. Gyengék és nem függetlenek a „fékek és ellensúlyok” szerepére hivatott intézmények
7. Szinte minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki
8. A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, de a civil szféra gyenge
9. A participáció jogi keretei léteznek, de gyakorlatilag nem érvényesülnek
10. A sajtószabadságot jogi és gazdasági eszközökkel korlátozzák

A szándékok és a hajlamok rendszerré álltak össze: „az itt bemutatott tipológia szerint Magyarország autokrácia. Külön is kiemelem az autokráciára jellemző minimumfeltételt: olyan kormányzat jött létre, amely a szokványos demokratikus processzus keretében nem váltható le. Kiépuult az intézményrend-

szert (az uralmon lévő politikai erő számára előnyös választási szabályok bevezetése, az ellenzék eredményes működéséhez szükséges anyagi erőforrások elapasztása, az ellenzéki sajtó és egyéb médiumok hatókörének drasztikus szűkítése stb.), amely szinten garantálja a Fidesz választási győzelmét. Minden szinten az uralkodó párt megbízható emberei töltik be a magas pozíciókat. Még arra a valószínűtlen esetre is, amikor az ellenzék kerekedne felül a választásokon, előre beépítették a maguk »fékjeit és ellensúlyait«, hogy a mostani uralkodó csoport emberei továbbra is kulcspozícióban maradjanak, és megakadályozzák az új kormány normális működését.” (206–207. old.)

A rendszer autokratikus, de Magyarország gazdasági nagyszerűt tekintve nem sodródott valamiféle harmadik útra: „Igazi kapitalizmus ez, de a kedvező vonásai aránylag gyengébben, visszataszító vonásai pedig erőteljesebben érvényesülnek, mint a kapitalizmus sok más, kedvezőbb változatában.” (201. old.) Kornai a kedvezőtlen jelenségek és folyamatok között említi a politikai szféra és az üzleti körök közötti különösen erős összefonódást és az ezzel járó, különösen gyakori, a rendszer szerves elemévé vált korrupciót. Az összefonódás gyakori formái között említi azokat az eseteket, amikor a veszteségesé tett magánvállalatot államosítják, és az új menedzsmentbe a rendszer megbízható emberei kerülnek. Az ilyen tőke-transzfer „fejlettebb formája”, amikor „a tönk szélén álló gazdasági egységet potom áron állami kézbe veszik, közpénzen feltőkésítik, majd újra privatizálják” (203. old.). A magyar kapitalizmusban az állami kiadásokat rendre részrehajlóan költik el, „előnyben részesítik azokat a pályázatokat, amelyeket »Fidesz-közeli« cégek nyújtottak be. Ez teszi lehetővé, hogy hihetetlen gyorsasággal mamutméretű cégek vagy cégbirodalmak fejlődjenek ki.” (Uo.) A haverkapitalizmus továbbfejlesztett változata, amikor – nemritkán – „a döntéshozókat család, rokoni kötelékek fűzik a kedvezményezettekhez” (204. old.). Nálunk sem ismeretlen az állam foglyul ejtése: „egyes kapitalista csoportok igényei szerint formálják a törvényeket és más jogszabályokat. Ám legalább ennyire érvényesül a fordított hatás: az állam ejti foglyul az üzleti világot. Az állam vezetője nevezi ki és ő váltja le az oligarchákat.” (51. old.)

A MŰFAJ KORLÁTAI

Kornai már a *Látélet* előtt közreadott kapitalizmus-tanulmányában műfajt váltott: „Ebben a különös, eklektikus szövegben nem követi a mainstream folyóiratok közlési szokásait és szabályait. A gazdaságtörténetből vett vagy kreált példák, statisztikák, anekdotikus események, esetek, verbális elméleti állítások, sejtések dokumentálják, bizonyítják, illusztrálják a tanulmány központi gondolatát.”¹¹

A *Látélet* kötet tanulmányaiban is hasonló a módszer és a szemlélet. Többnyire tömör, elnagyolt a szakirodalom ismertetése, a fogalmi egyezések és eltérések, a fogalomtörténet, az elődök és a vitapartnerek bemutatása: „Amit most közreadok, nem áttekintés a probléma irodalmáról. Ha azt írnék, köteles lennék arányosan foglalkozni olyan álláspontokkal, fogalomrendszerekkel és módszertani elvekkel, amelyekkel egyetértek és olyanokkal is, amelyeket helytelennek tartok. Itt erre nem vállalkoztam, hanem csak arra, hogy saját paradigmámat fejtssem ki. Mások munkásságát csak akkor említem, ha külön ki kívánom emelni, hogy egyetértek velük – sőt éppenséggel tőlük vettem át gondolkodásom valamely elemét –, vagy amikor vitatkozom állításaikkal.” (156. old.) Csak remélhetjük, hogy a hátrányokat – a szöveg egyenetlenségeit, a „megkutatott” és a hipotetikus, legfeljebb illusztrált állítások váltakozását – meghaladják a választott kutatásközlési stratégia kétségtelen előnyei. Az, hogy a problémacentrikus, elkötelezett, szenvedélyes szövegekkel könnyebben megszólítható a remélt olvasóközönség. És a „nem kiegyensúlyozott, nem személytelen szöveg”, a befejezetlenség újabb, alapos kutatásokra ösztönöz.

MESTERTERV, AVAGY EVÉS KÖZBEN JÖTT MEG AZ ÉTVÁGY?

A rendszer kiépülése és működése aligha magyarázható az előzmények alapos leírása és elemzése nélkül. Kornai pontosan kijelöli kompetenciájának határait: „Külön tanulmányt érdemelne annak elemzése, hogy hogyan jutott az ország abba az állapotba, amelyben az új kormány átvette az irányítást. Kit, melyik politikai vezetőt, melyik pártot, melyik érdekcsoportot milyen mértékben terheli a felelősség a korábbi politikai és gazdasági folyamatokért? A jelen cikk [és a tanulmánykötet – L. M.] nem erről szól.” (21. old.)

Egyetlen, ám fontos kivételt tesz. Leírja és értelmezi a Fidesz és vezetője szándékait és tevékenységét

10 ■ Ma már tudjuk, amit Kornai csak feltételezett: 2016 óta Lengyelország is U kanyarban van.

11 ■ Laki Mihály: Kornai János *Dynamism, Rivalry and the Surplus Economy Two Essays on the Nature of Capitalism* c. kötetéről. *BUKSZ*, 2016. ősz-tél, 183. old.

12 ■ Vö. Béla Greskovits: *Rebuilding the Hungarian Right through Civil Organization and Contention. The Civic Circles Movement*. Robert Schuman Centre for Advanced Studies Working Paper. EUI RSCAS, 2017/33.; Laki Mihály: A nemzeti diskurzus. *BUKSZ*, 2010. tavasz, 24–32. old.

13 ■ Laki: A nemzeti diskurzus.

14 ■ Adam Michnik által használt fogalom: „Orbán és Kaczyński is így gondolja, pedig csak a hatalom gyakorlására kaptak megbízást, nem a demokratikus rendszer megsemmisítésére. Ez egy kúszó puccs, ami itt folyik.” Orbán és Kaczyński antidemokratikus ellenforradalmár – Adam Michnik, a *Gazeta Wyborcza* főszerkesztője (Domány András interjúja, *Magyar Narancs*, 2018. január 11.)

15 ■ A „trafiktörvényt” például kilencszer módosították két éven belül, lásd Laki Mihály: A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle*, 2015. 3. szám, 23–52. old.

a hatalom megragadása előtti időszakban: „Orbán Viktor már a választások előtt kijelentette: olyan politikai állapotokat kell teremteni, amelyek biztosítják, hogy uralmuk akár 15-20 évig is fennmaradjon. Amióta hatalomra kerültek, visszafordíthatatlan lépéseket tettek ennek a tervnek a megvalósítására. Szétrombolták vagy súlyosan meggyengítették azokat az intézményeket, amelyek biztosítanak a leváltathatóság elvének érvényesülését.” (25. old.)

A 2010-es hatalomváltást megelőző években a Fidesz által létrehozott vagy inspirált polgári körökben, szellemi műhelyekben, ügyvédi irodákban, szerkesztőségekben és a Fidesz szervezeteiben ma még a kívülről által kevésbé ismert, rendkívül alapos és széles körű mozgalmi és szellemi tevékenység előzte meg az új rendszer kiépítését.¹² Új államalapításról, újrakezdésről, befejezetlen rendszerváltásról szóltak a konferenciák résztvevői. Ha levesszük a hangzatos „nemzeti” retorikát – nem kevesebbet terveztek, mint az 1989-es köztársaság gyökeres átalakítását.¹³

A politikai rendszer villámgyors és gyökeres átalakítása aligha volt lehetséges valamiféle intézkedési program nélkül. Míg itt működött valamiféle mesterterv, a gazdaság átalakítása kevésbé (csak részben) mutatta a tervezett „kúszó puccs”¹⁴ tüneteit. A gazdaság irányításának átalakítása, például a Magyar Nemzeti Bank működésének, jogosítványainak, feladatainak gyors újrendezése előzetes koordinációt, tervezést jelez, de az államosítások vagy az újabb és újabb adófajták kivetésének esetlegessége és sokfélesége inkább rögtönzésre, a nagy terv hiányára utal. „Ami a gazdasági szférában végbement, azt nehéz összefoglalóan jellemezni, mert tele van egymásnak ellentmondó cselekményekkel, fenntarthatatlan rendszabályokkal, nem folytatható tendenciákkal. A rendszabályoknak nincsen egyértelmű irányzata.” (46. old.)

Az improvizáció a politikai rendszer működtetéséből sem hiányzott. Nemcsak az alaptörvény számos átírása, de az eseti törvénykezés, a folyamatos szabálymódosítás és átszervezés¹⁵ is a rögtönzés és kapkodás jele. Másként: a hatalom megragadásának és megtartásának talán volt mesterterve, a működtetésének aligha. A gép (akadozva, de) forog.

MIÉRT MAGYARORSZÁG (AZ ELSŐ)?

A *Látélet*-tanulmányok a szocializmus utáni átmenet megtorpanásának, a visszafordulásnak több egymást erősítő okát említik. Az egyik legfontosabb: az átmenet veszteségeinek nagy száma és növekvő befolyása. „Emberek tömegei veszítették el a munkahelyüket – ez nagy trauma volt azok után, hogy évtizedeken át magától értetődőnek érezték a szocializmus leginkább kézzelfogható erényét, a teljes foglalkoztatás biztonságát. Krónikussá vált a munkanélküliség. Számos országban kiéleződött a jövedelem és a vagyon eloszlásának egyenlőtlensége. Milliók élnek mélyszegénységben, sokan az éhezés határán, miköz-

DIÉTAI KÖVETEK, ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK

Nagy János:

„Hozzáfognak hát buzgón, hisz Turnus a példa”.
Buda város követei az 1741. évi országgyűlésen

Dominkovits Péter:

Megyei hivatalviselőkből a rendi diéták követei.
Párhuzamos családi karrier a kora újkori Sopron vármegyében

Sebők Richárd:

Az 1722–1792 közötti országgyűléseken résztvevő és részt nem vevő ítélmesterek prozopográfiai elemzése

Horváth Gyula Csaba:

A 18. század végi és a reformkori hatalmi elit rokoni kapcsolati hálózata

Völgyesi Orsolya:

Vármegyei követek az 1832–1836. évi országgyűlésen a titkosrendőri jelentések tükrében

Dobszay Tamás:

Széchenyi István országgyűlési részvétele. Diétai itinerárium

Tóth-Barbarics Veronika:

„Családi különállások” vagy „egyéni érzés és hajlandóság”?
A főnemesi családok főrendiházbeli részvétele és szerveződése a dualizmus időszakában

Gerhard Péter:

A fővárosi képviselőjelöltek a dualizmus korai időszakában

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

**A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat
2017. évi tematikus számai:**

- 68. Etnikai együttélés a Kárpát-medencében
- 69. Színház és történelem
- 70. Országgyűlési követek és képviselők

ben a szemük láttára a javakban dúskálnak olyanok, akik hirtelen megszédtek magukat. Mindez magyarázza, hogy igen sok ember csalódottan, ingerülten vagy lázadó dühvel és gyűlölettel tekint a kapitalizmusra. Közülük kevesen várnak segítséget balról – elhanyagolhatóan kicsi a kommunista restauráció esélye. A profit, a bankok és a multinacionális vállalatok ellen uszító populista demagógiára jól rezonálnak a csalódottak, a vesztesek, a nyomorgók. Az elégedetlenkedő hangulat fogékony a nacionalizmus szólamai iránt.” (93. old.)

Nem vitatjuk a vesztesek indulatainak és az indulatokat veszedelmes politikai erővé változtató populista politikusoknak a szerepét az U kanyarokban,¹⁶ megtorpanásokban. De miért Magyarországon tapasztalhattuk először a visszafordulást? Nagyobb lenne nálunk a vesztesek száma, aránya, mint a többi volt szocialista országban? Több lenne az indulatok felizzását kiváltó nemzeti sérelem vagy etnikai ellentét? És elégedettebbek lennének a nyertesek, mint más országokban? „Akik előnyt élveznek a közbeszerzéseken, az egyes pályázatokon, az üzletek nyitvatartási rendjén, a nyersanyagok beszerzésén, akiket kimentenek a bajból, ha pénzügyi csávába kerülnek, azok jól érzik magukat. Autokráciában a magán-gazdaság létéből következően széles körű klientúrát lehet kiépíteni azokból, akik a rendszer támaszai, akik anyagi támogatásban részesülnek?”¹⁷ A könyv olvastán úgy tűnik, hogy ezek a tényezők szükségesek, de nem elégségesek a magyar történet magyarázatához.

Kornai *Láttele* a kezünkben. Segíti a diagnózist, a látletet pontosítását, majd a gyógymód előállítását. De ez utóbbi már a fiatal generáció dolga. □

16 ■ „2016 után Lengyelországban is hasonló folyamatok zajlanak.

17 ■ Farkas Zoltán: Sebezhető demokráciák. Kornai János a kapitalizmusról és az autokráciáról. *Heti Világgazdaság*, 2016. október 13.

A VILÁG MEGMENTŐJE

VÁRHEGYI ÉVA

Ben S. Bernanke:

Volt merszünk cselekedni

Emlékirat egy válságról és utóéletéről

Napvilág, Budapest,

2017. 551 oldal, 5900 Ft

Nagy szerencsénk, hogy a Napvilág Kiadónak volt mersze magyar nyelven is elérhetővé tenni a sorsfordító időkben regnáló amerikai jegybankelnök „emlékiratát” a 2007–2008-as válság kirobbanásáról, kezeléséről és a szerző hivatali idejének végéig, 2014 januárjáig kötetett utóéletéről. Kellett hozzá kiadói bátorság, hiszen a kötet korántsem olyan könnyed olvasmány, mint ahogyan a már-már hollywoodiasan amerikai, hangzatos cím és az alcímbe rejtett műfaji megjelölés sejteti. Hiába van Bernanke jó íráskészséggel megáldva (iskoláskorában szépirói terveket is dédelgetett), és hiába törekszik olvasmányosan tálalni sztoriját, a szakmai felkészültséget, vagy ennek hiányában némi tanulási készséget megkívánó téma miatt mégsem sorolhatjuk könyvét a szokványos memoárok körébe. Nem akarok persze senkit sem elriasztani, hiszen a kötet egy tudóssá, majd közéleti szereplővé váló középosztálybeli fiú életrajzoként, vagy az amerikai politikai élet izgalmaiba beavató írásként, sőt még lebilincselő krimiként is olvasható. Ám annyit előre bocsátok: éppen a lényegtől, a XXI. század fontos fejezetének megértésétől fosztja meg magát az, aki átsiklik a közgazdasági-pénzügyi elemzések és döntéshozói dilemmák fölött.

Az is szerencséje a magyar olvasónak, hogy a kiváló bankszakember Felcsuti Péter fordításában és az

itt lektorként felbukkanó, ám tudósként és jegybankárként is ismert Király Júlia előszavával és szak szerű, helyenként pontosító jegyzeteivel – sőt, még a fontosabb szereplők életrajzával és egy praktikus fogalomtárral is – kiegészítve veheti kézbe a kötetet. A válság felszínre törésének időszakában az MNB alelnöki posztját betöltő lektor arra is vette a fáradságot, hogy a lábujjzettekben jó néhány magyar vonatkozással is megismertesse az olvasót.

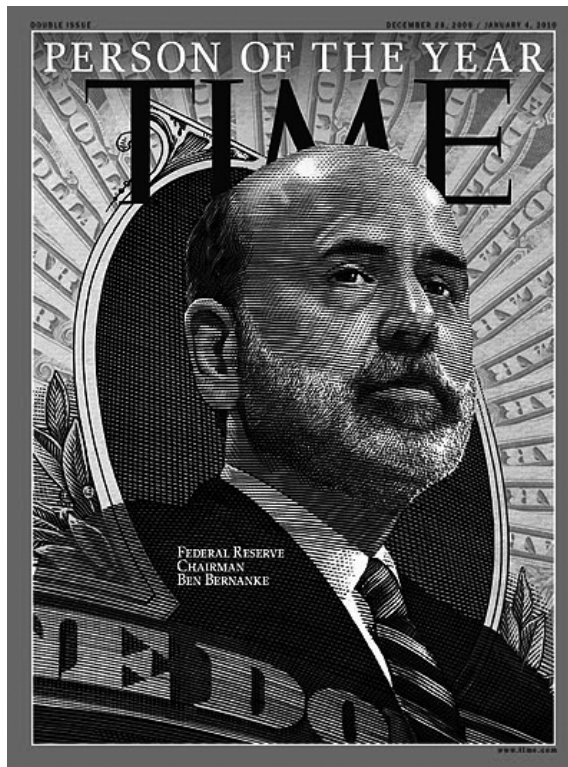
Ha valaki érteni szeretné a XXI. század történetét, aligha kerülheti meg, hogy némi figyelmet szenteljen az USA-ban 2007-ben *subprime*-válságként felbukkanó, majd 2008-ban világméretű robbanással szétterjedő, és a pénzügyvilágból (Wall Street) kiindulva gyorsan az egész gazdaságra (Main Street) rátelepedő krízis természetének megértésére, napjainkig (és minden bizonnyal azon túl is) ható következményeinek megismerésére. A helyzet hasonló ahhoz, ahogyan a múlt század történelme sem érthető meg az 1929–33-as világgazdasági válság valamelyes ismerete nélkül. A könyv szerzője és

együttal főszereplője, Ben Bernanke hidat is ver a két világválság között azzal, hogy a XXI. század „nagy válságának” kezelése során határozottan támaszkodik az előző évszázad „Nagy Válságának” orvoslása során elkövetett hibák tanulságaira.

együttal főszereplője, Ben Bernanke hidat is ver a két világválság között azzal, hogy a XXI. század „nagy válságának” kezelése során határozottan támaszkodik az előző évszázad „Nagy Válságának” orvoslása során elkövetett hibák tanulságaira.

ÉLETPÁLYA: AZ „AMERIKAI ÁLOM”

Ben Bernanke pályája kiválóan demonstrálja, hogy Amerika a lehetőségek országa. A szerző a dél-karolinai, alig 6500 lakosú Dillonban, egy középosztálybeli zsidó család sarjaként élte le első 17 évét. Abban az időben (1954–1971) a déli államokat még erős rasszizmus és szegregáció jellemezte. Mivel a

zsidók itt törpe kisebbséget alkottak, velük szemben messze nem élt olyan erős előítélet, mint a feketékkel szemben, de azért a fehér keresztények körében maga is megtapasztalta a „másság” hátulütőit. A sors fintoraként karrierjét végső soron annak köszönhettem, hogy apja jó viszonyt ápolt a dilloni fekete családokkal. Így történhetett meg, hogy egy nála pár évvel idősebb fekete fiú ösztökélte arra, hogy a példáját követve jelentkezzen a Harvardra, ahonnan sokféle megnyílt az út egy kellő tehetséggel és szorgalommal megáldott fiatalember előtt. Megvalósulhat az „amerikai álom”.

Bernanke nagyszülei Nyugat-Ukrajnából, illetve Litvániából vándoroltak be az első világháborút követő években Amerikába, apai nagyapja hamarosan több gyógyszerár tulajdonosa is lett New Yorkban, mivel azonban nem volt sikeres, 1941-ben átköltözött családjával a déli kisvárosba, ahol egy gyógyszerárat üzemeltetett a West Main Streeten. Ebből fakad az a poén, amelyet a később jegybankelnökké, vagyis a Wall Street egyfajta urává emelkedett Bernanke 2009 márciusában „sütött el” a CBS *60 perc* című adásában a műsorvezetőnek: „Tudja, én a Main Streetről (azaz a »reálgazdaságból«) jövök, soha nem dolgoztam a Wall Streeten (azaz a »pénzvilágban«), és az egyetlen ok, ami miatt a Wall Street egyáltalán érdekel, az, hogy ami ott történik, hatással van a Main Streetre.” (379. old.)

Harvardi tanulmányait követően a szintén jó nevű MIT-n doktorált, ezután először a Stanfordin, majd Princetnonban vállalt tanári állást. Az MIT-n töltött években ismerte meg későbbi feleségét, de ez az időszak más okból is meghatározó számára (és mint utóbb kiderült, a világ számára is). Ekkortájt olvasta el Milton Friedman és Anna Schwartz 1963-as művét.¹ Mint írja: „Ezt követően a nagy világválság lett a hobbim.” (51. old.) A korábban uralkodó nézettel szemben Friedman és Schwartz azt állította, hogy a válságot valójában nem az 1920-as évek spekulációs kilengései miatt összeomló tőzsde idézte elő, hanem a pénzmennyiségnek az 1930-as évek elején bekövetkező drasztikus csökkenése, ami deflációhoz, majd súlyos recesszióhoz vezetett és ami az aranysztenderd-rendszeren keresztül a világ más részeire is kihatott.

A VÁLSÁGOK TUDORA

Már a gyermek Bernankét is érdekelte a gazdasági válságok kialakulása. Nagymamájával a világválság (angolul Great Depression – nagy válság a neve) időszakáról beszélgetve megértette, hogyan alakulhat ki a lefelé tartó spirál. Arra a kérdésre, hogy akkoriban sok gyereknek miért nem vehetnek cipőt a szülei, azt a választ kapta, hogy azért, mert bezárt a cipőgyár, és munkanélküliek lettek. A „miért zárt be a cipőgyár?” kérdésre pedig ez volt a válasz: mert senkinek sem volt pénze, hogy cipőt vegyen.

„Friedman és Schwartz megközelítése revelációként hatott” rá. (uo.) A szerzőpáros szerint a nagy válságot a Federal Reserve (Fed) hibás monetáris politikája okozta, mert nem töltötte be végső hitelezői funkcióját, hogy bankpánik esetén biztosítsa a bankok likviditását, és ezáltal elejét vegye a betétesek rohamának. A Fed szerintük több ízben is hibázott. A tőzsde megfékezésére 1928 nyaratól restriktív monetáris politikát folytatott, amivel eleinte csak kisebb recessziót váltott ki. Amikor viszont a recesszió 1930 végén válságba fordult, már kiterjedt bankpánik kísérte.

A Fed hagyta csődbe jutni a bankokat, ahelyett hogy megfelelő fedezet ellenében hitelt nyújtott volna nekik vagy értékpapírokat vásárolt volna tőlük. Ezt a hibát 1931 októberében is megismételte, ami-

Alan Greenspan

1 ■ Milton Friedman – Anna Jacobson Schwartz: *A Monetary History of the United States 1867–1960*. Princeton University Press, Princeton, 1963.

2 ■ E felismerésről szóló első cikke: Ben S. Bernanke: Nonmonetary Effects of Financial Crisis in the Propagation of the Great Depression. *The American Economic Review*, 73 (1983), 3. szám, 257–276. old. (<http://www.nber.org/papers/w1054>). Ezt később nemzetközi összefüggésben is levezette Harold James történésszel írott tanulmányában: Ben S. Bernanke – Harold James: The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison. In: R. Glenn Hubbard (ed.): *Financial Markets and Financial Crises*. University of Chicago Press, Chicago, 1991. 33–68. old. (<http://www.nber.org/chapters/c11482>)

3 ■ Néhány fontosabb publikáció: Ben S. Bernanke – Mark Gertler: Inside the Black Box: The Credit Channel of Monetary Policy Transmission. *Journal of Economic Perspectives*, 9 (1995), 4. szám, 27–48. old.; Ben S. Bernanke – Ilian Mihov: Measuring Monetary Policy. *The Quarterly Journal of Economics*, 113 (1998), 3. szám, 869–902. old.

kor pedig a kamat megemelésével maga idézte elő a bankcsődök újabb hullámát. A Fed tehát, amelynek meglettek volna az eszközei és a kellő felhatalmazása, a bankpánikok idején nem töltötte be végső hitelezői feladatát, ezzel pedig több ezer bank megszűnéséhez járult hozzá, és pusztító adósság-deflációs spirálba taszította az amerikai gazdaságot.

A Nobel-díjas Friedman 90. születésnapjának tiszteletére rendezett ünnepségen Bernanke, ekkor már a Fed kormányzójaként e szavakkal fejezte be köszöntőjét: „Szeretném Annának és Miltonnak elmondani, hogy igazatok volt a nagy gazdasági világválságot illetően, igazatok volt, mi okoztuk. Nagyon sajnáljuk, de Nektek köszönhetően ezt a hibát még egyszer nem követjük el.” (69. old.)

Igy nem véletlen – és, mint utóbb kiderült, egyúttal a világ nagy szerencséje –, hogy Bernanke, akinek vezetése alatt az amerikai jegybank stábjának „volt mersze cselekedni”, tudományos pályafutásának jelentős részét az 1929–1933-as gazdasági válság tanulmányozásával töltötte. Olvasmányélményei mellett saját kutatásai is meggyőzték a pénzmennyiség fontosságáról a gazdasági visszaesések idején, és egyúttal arról is, hogy a recesszió idején elduguló hitelcsatorna tovább mélyíti a visszaesést.²

Amikor 2002 elején, a Princeton Egyetem közgazdasági tanszékének vezetőjeként igent mondott a felkérésre, hogy a Fed igazgatótanácsának tagja legyen, maga sem gondolta volna, mekkora gyakorlati hasznát veheti pár év múlva a nagy válság tanulmányozására szánt kutatói éveknél. Sőt még akkor sem, amikor néhány évvel később George W. Bush elnök Gazdasági Tanácsadó Testületének elnöki posztját a jegybankelnökére cserélte.

TUDÓSBÓL GAZDASÁGPOLITIKUS

Bernanke, aki 2002-ben már jó ideje tudósként foglalkozott a monetáris politikával,³ 48 éves korában kapott lehetőséget rá, hogy felkészültségét a gyakorlatban kamatoztassa. A Fehér Házban először megforduló, saját bevallása szerint „kicsit megilletődött” tanárt maga Bush elnök jelölte a Fed igazgatótanácsába, miután alkalmasságáról személyesen

is meggyőződött. Ekkor került munkakapcsolatba a „Maestroval”, Allen Greenspannel, a Fed akkori elnökével.

Már a második nyilvános szereplésekor kiderült, mennyire nehéz a tudósi mentalitásról gazdaságpolitikusra váltani, elsajátítani a politikusi beszédmódot. A deflációval foglalkozó beszédét követően ragadt rá a Helikopter Ben gúnynév. Beszédében a defláció elleni küzdelem egyik elvi lehetőségeként

az átfogó adócsökkentést említette meg, amit jegybanki pénzteremtéssel lehet finanszírozni, és ezt – Friedman nyomán – ahhoz hasonlította, mint amikor egy helikopterről pénzt szórnak az emberek közé. Nem számolt vele, hogy a befektetők tőle mint gyakorló gazdaságpolitikustól egy hipotetikus lehetőség felemlítését „készpénznek”, lehetséges döntési alternatívának veszik, ami az infláció felgyorsulását hozhatja magával.

A Fed igazgatótanácsában, vagy ahogyan ő maga nevezte, a Maestro zenekarában, más szempontból is fontos tanulóéveket töltött. Meg kellett tanulnia az együttműködést olyanokkal, akik bizonyos kérdésekben más álláspontot képviselnek, mint ő, és adott esetben e nézeteltéréseknek nagyobb a tétje,

mint az egyetemi, tudományos vitáknak. Greenspan például nem volt híve az inflációs célkövetésnek, amelyben pedig Bernanke a Fed működési transzparenciájának biztosítékát látta. A Maestro úgy gondolta, jobb, ha a Fed döntéshozói kódös közleményekkel „tájékoztatják” a nyilvánosságot. („Amióta jegybankár lettem, megtanultam, miként motyogjak összefüggéstelenül” – mondta korábban egy szenátusi meghallgatáson [83. old.]

A tudós Bernanke gazdaságpolitikus tanulóéveit 2005 májusától a Fehér Házban, George W. Bush Gazdasági Tanácsadó Testületének elnökéként folytatta. A poszt elnyerésében politikai pártállása (regisztrált republikánus szavazó) is nyilvánvalóan szerepet játszott. Ám innen rövid idő elteltével visszatért „a pártoktól való függetlenségére kínosan ügyelő” (117. old.) Fedbe, amelynek 2006 februárjától immár egyenesen az elnöke volt. Nem lehetett könnyű a 18 évnyi Greenspan-korszak után betölteni e pozíciót, különösen, hogy a Helikopter Ben jellegű „butaságok” után meg kellett erősítenie a bizal-

Ben Bernanke

mat szavahihetőségében és az infláció elleni küzdelem iránti elkötelezettségében. Továbbá ki kellett alakítania az elődjétől eltérő vezetési stílust, amelyet az egyéni döntések helyett sokkal inkább a konszenzuskeresés jellemez. Nem véletlen, hogy amikor Bernanke a válság leküzdésében elért eredményekről beszél, ezt mindig többes számban, a stáb munkájának elismerésével teszi.

A „SUBPRIME SZIKRA”

Elnökségének nyugalmi szakasza nem tartott sokáig: már 2007 augusztusában kipattant a „*subprime* szikra”. De már jóval korábban is voltak a válságot előrevetítő jelek, csak akkor még jócskán alábecsülték

Occupy Wall Street, számítógépes kiterjesztett valóság kép

mélységét és főleg a tovaterjedő hatását. „A saját otthon amerikai álmát” beteljesítő lakáspiaci *boom* már 2007 elejétől „erős korrekciós szakaszba lépett” (140. old.), és különösen meredeken emelkedett a változó kamatozású *subprime* (gyenge, másodrendű hitelképességű adósoknak nyújtott) hitelekkel kapcsolatos nemfizetések száma. A kétezres évek lakás- és jelzálogpiaci *boom*ját és a vele kapcsolatos gazdaságpolitikai dilemmákat bemutató fejezet a magyar olvasó számára egyfajta *déjà vu* érzést hoz. Az első Orbán-kormány által bevezetett, a 2002-es országgyűlési választások közeledtével mind egyszerűtlenebb mértékű lakáskamat-támogatási rendszer, majd a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormány által szabadjára engedett devizaalapú hitelezés hasonló gazdaságösztönzési ideológiára épült, mint az amerikai. Bár a konstrukció gyökeresen különbözött az amerikaitól, hasonló hitelezési kockázatokhoz vezetett, mint a *subprime* hitelezés. Abban is van némi hasonlóság, hogy mindkét esetben látták, de alulbecsülték a kockázatokat.

Greenspan idején többen beszéltek „a bankok megnövekedett profitabilitásáról és tőkehelyzetük erősödéséről, mint a jelzáloghitelezéssel kapcsolatban vállalt kockázataikról” (98. old.), de azért a Szövetségi Nyiltpiaci Bizottság (FOMC) ülésein az utóbbiak is szóba kerültek, és Bernanke szerint maga a Maestro is tudatában volt a lehetséges pénzügyi kockázatoknak, 2005-ben pedig már nyilvánosan is beszélt a lakáspiaci „habzásáról”.

Abban, hogy hosszú ideig meglehetősen jóindulattal szemlélték a *subprime* hitelezés terjedését, Bernanke szerint az is szerepet játszott, hogy a hitelezés demokratizálásának eszközt, az alacsony jövedelműeket és a kisebbségeket diszkrimináló „feketelistázás” ellenszerét látták benne. És bár 1994-től a Fednek hivatalból tiltania kellett a tájékozatlan ügyfelek becsapásával élő, ún. „ragadozó” hitelezési eljárásokat, a *subprime* hiteleket nem tartották ilyennek. Ezért még azokat az „egzotikus” jelzáloghiteleket sem tiltották be, amelyekre például csak a kamatot kellett fizetni, mondván: bizonyos ügyfeleknek éppen az ilyen hitelek a megfelelők. Az időközben elnökké avanszált Bernankénak 2006–2007-ben, a képviselői meghallgatásokon gyakran kellett hallania, hogy „a Fed elaludt a vészkapcsolónál” (110. old.). És e váddal szemben aligha mentség, hogy a Fed jogosítványai nem terjedtek ki a bankholdigok *nem banki* leányvállalataira.

Amikor 2007-ben, immár Bernanke elnöksége alatt az ilyen cégekre is kiterjesztették a Fed fogyasztóvédelmi hatókörét, és kiderülhetett végre, hogy a „nem megfelelő felügyelet mellett a mohó és etikátlan hitelezők százezer számra folyósítottak rossz jelzáloghiteleket” (118. old.), már késő volt. „A súlyos törlesztési késedelmekkel jellemezhető, illetve végrehajtás alá vont *subprime* hitelek részaránya a 2005. őszi 6 százalékról 2009 őszére több mint 30 százalékra emelkedett. Ezeket a jelzáloghiteleket összecsomagolták, feldarabolták, újracsomagolták, az eredmény pedig bonyolult értékpapírok sokasága lett, amelyeket szerte a világon értékesítettek. Azt senki nem tudta megmondani, hogy a veszteségek hol fognak felbukkanni.” (116. old.)

Hasonlóképpen azt sem látták előre, hogy „a *subprime* jelzálogpiacon kialakuló problémák egy régi vágású pénzügyi pánikot váltanak ki új, eddig ismeretlen formában” (142. old.). Ezzel 2007 nyarán szembesültek, amikor nemcsak az USA-ban, de Európában is sorra váltak fizetéseképtelenné befektetési bankok. A sort a Wall Street ötödik legnagyobb befektetési bankja, a Bear Stearns nyitotta meg (két alapja is csődöt jelentett), majd a német IKB bank mérlegen kívüli vállalata folytatta (amelynek komoly, *subprime* hiteleket, illetve ilyenekkel fedezett értékpapírokat is tartalmazó pozíciói voltak az amerikai jelzálogpiacon). Augusztusban már a legnagyobb francia bank, a BNP Paribas is sorra került: kénytelen volt felfüggeszteni a kifizetéseket három, amerikai *subprime* jelzáloghitelekkel fedezett értékpapírokba fektető befektetési alapjából. Ezt aztán világszerte az ilyen értékpapírok pánikszerű eladása követte.

A *subprime* szikra előidézte „piaci hullámvasút” újabb és újabb pénzügyi taszított súlyos veszteségekbe. Az amerikai óriás, a Citigroup novemberben *subprime* jellegű befektetéseknek majdnem a felét leírta, 8 milliárd dollárnyit. A Citi kapcsán bukkant felszínre az ún. strukturált befektetési társaságok

(SIV-ek) problémája. E viszonylag csekély tőkével alapított, mérlegen kívüli társaságok egy része jelentős *subprime*-kittettséggel rendelkezett, és amikor e hitelek leértékelődtek, a befektetők nemcsak ezekből vonták ki a tőkéjüket, hanem általános bizalomvesztés miatt a többiekéből is. 2017 ősze és 2018 ősze között így lényegében az összes SIV csődbe jutott – jócskán lerontva a mögöttük álló szponzorbankok reputációját is.

MÉLYVÍZBEN: A VÁLSÁGKEZELÉS

Az eddigiek még csak a tanulóévek voltak Ben Bernanke számára, mélyvízbe a *subprime*-válság 2008-as eszkalálódásakor került. Ekkor már bő egy éve volt a Fed elnöke, így a válságkezelés felelőssége teljes egészében a nyakába szakadt. Rá kellett döbennie, hogy valóban „elaludtak”: nem vették észre időben, hogy az észlelt jelenségek már a nagy gazdasági világválság nyitányát jelentő pénzügyi krízishez hasonló válság előszelei. Ebben bizonyosan szerepet játszott a szabályozási és felügyeleti intézményrendszer széttöredezettsége, valamint az ebből is fakadó személyi és érdekkonfliktusok.

A tűzoltás azért már e felismerés előtt is gőzerővel folyt. 2018 márciusában a Fed új likviditásnövelő intézkedéseket léptetett életbe. Ezek egyik fontos elemeként kibővítették azoknak a jelzáloghitel-alapú értékpapíroknak a körét, amelyek fedezete mellett a bankok állampapírokat kaphatnak a jegybanktól. Mindezt kettős nyomás alatt kellett meglépni. Egyrészt kerülni kellett a pánik kialakulását. Ehhez már a segítségnyújtás *ténye* islegendő lehetett, hiszen előfeltételezte, hogy életbe léptetik a jegybanktörvénynek azt az 1932-ben született kiegészítését, amely „szokatlan és kényszerítő körülmények” egyértelmű fennállása esetén felhatalmazza a Fedet magánadósoknak nyújtandó hitelekre. Másrészt vissza kellett verni egyes szenátorok vádját, hogy az adófizetők pénzéből elvett dollár tízmilliárdokkal mentik meg a nagybankokat, miközben az emberek a jelzáloghiteleik törlesztésével küszködnek.

Az efféle vádak a mérete és kapcsolatai révén rendszerkockázatúnak ítélt Bear Stearns csődjének megakadályozására szánt 30 milliárd dollár váltotta ki, amelyből azonban „csak” 13-at kellett aktiválni. Ennek ellenére Bernankénak hosszas magyarázkodással sem sikerült meggyőzően érvelni az olyan vádakkal szemben, hogy a Fed a piaci kudarcot jutalmazza, amivel erkölcsi kockázatot idéz elő.

A „gátszakadást” végül a Lehman Brothers összeomlása hozta meg. Bár a befektetési bankok számára is hozzáférhető jegybanki hitellehetőséggel (*Primary Dealer Credit Facility*) élve a Lehman 2008 tavaszán hét alkalommal, összesen 2,7 milliárd dollár erejéig jutott segítséghez, ennek megbélyegző volta miatt később már nem folyamodott támogatásért, miközben eszközeinek minősége folyamatosan romlott, és ezzel párhuzamosan apadt a befektetők bizalma.

Hiába próbáltak új tulajdonost találni a fizetőkép-telenség határához érkezett befektetési bankba, a lehetséges vevők (köztük a Koreai Fejlesztési Bank) sorra visszaléptek. Szeptember 18-ára újabb jelentős veszteség bejelentésére készült a Lehman, s ez szűk időkeretbe szorította be a megmentésen buzgólkodó jegybankelnököt és Paulson pénzügyminisztert. „Ahogy közeledett a később a Lehmanról elnevezett hétvége, a közvélemény, a politikusok és a sajtó egyre jobban szembefordult azzal az elgondolással, hogy a Fed és a Pénzügyminisztérium rendkívüli intézkedésekkel akadályozza meg a Lehman csődjét” – panasolja könyvében Bernanke (249. old.). A *Financial Times* a két nagy, kormányzati hátterű, ám magánkézben lévő lakáshitel-ügynökség, a Fannie Mae és a

Occupy tüntetés 2011. szeptember

Freddie Mac állami átvételére hivatkozva arra intett, hogy az ilyen mentőakcióktól „óvakodni kell, mint a pestistől”. A jegybankban és a Pénzügyminisztériumban azonban tisztában voltak vele, hogy a Lehman csődje katasztrófa lesz. „Tudtuk, hogy a tüzet el kell oltani” – írja Bernanke (251. old.). Am vevő hiányában végül belátták, hogy ha megpróbálnák jegybanki hitelekkel életben tartani a Lehmant, akkor „egy megállíthatatlan rohamot” finanszíroznának: csak annyit érnének el, hogy a bank néhány hitelezőjét kimentenék, miközben a csőd így is elkerülhetetlen.

A Lehman bukását gyorsan követte volna a 130 országra kiterjedő tevékenységű AIG óriás biztosítóé, mely utóbbi végül állami mentőövet kapott: a Fed és a Pénzügyminisztérium összesen 182 milliárd dollárt fordított a megmentésére. Nem árt tudni, hogy az összeg később megtértült, 23 milliárd dollár nyereséget hozott az államnak, mint ahogy, jegyezzük meg, az amerikai válságkezelő bankmentések általában is pozitív szaldóval zárultak.

HARC A TÖRVÉNYI FELHATALMAZÁSÉRT

A „Lehman–AIG hétvége” után már nem volt elkerülhető, hogy a Pénzügyminisztérium és a Fed törvényi felhatalmazást kapjon a pénzügyi rendszer és ennek következtében az egész gazdaság összeomlásával fenyegető banki csődhelyzetek megelőzésére. Az idő sürgetett, gyorsan rá kellett bírni a törvény-

hozást, hogy megfelelő pénzforrást és demokratikus legitimitációt biztosítson az átfogó válságkezeléshez. A megszerzésükért folytatott „hajszaról” szóló 14. és 15. fejezet akár izgalmas krimiként is olvasható.

Paulson pénzügyminiszter a törvényhozás vezető tisztségviselőinek megküldött javaslatában 700 milliárd dollárt kért banki eszközök megvásárlására (ebből született a rossz minőségű eszközöket felvásárló program, a TARP); az összeg sokkolta a törvényhozókat. Nem volt könnyű a politikusokat meggyőzni, akiknek szavazóit már a korábbi mentőakciók is „feldühítették”, és a reálszféra, a Main Street sem érezte még kellően a Wall Street bajainak a súlyát. Bernanke a korábban tudósként a hitelcsapok elzáródásának súlyos következményeiről tett felismerését próbálta kamatoztatni, azzal érvelve, hogy lévén „a hitel a gazdaság vérellátása”, a pénzügyi kondíciók romlása maga után vonja a munkanélküliséget és a gazdasági növekedés lassulását, ami már az emberek mindennapjait is érinti.

A politikusok meggyőzésével párhuzamosan, Bernanke úttörő módon a világ nagy jegybankjaival is igyekezett megegyezni egy közös, egyidejű kamatcsökkentésről. Hosszas huzavona után erre végül október 8-án került sor, amikor mindegyik érintett jegybank (sőt még az egyeztetésből kimaradó kínai is) fél százalékponttal csökkentette irányadó kamatait (a már nullán álló japán csak támogatásáról biztosíthatta a többieket). Európában, ahol a Northern Rock elleni 2007. szeptemberi betéti roham óta egyik tűzvész a másik után oltották el, a kormányzati tőkeinjekciókhoz a Feddel korábban kötött devizacsere-megállapodás is segített, a keretösszegét éppen ezekben a napokban emelték meg.

Bernanke és az öt támogató pénzügyminiszter küzdelme szeptember 29-én, a törvényhozási szavazáson kudarccal zárult, mert bár mindkét párt vezetője ellenjegyezte a törvényjavaslatot, a republikánus támogatás nagyon csekély volt, a demokraták pedig nem akartak a bankok támogatóinak szerepében feltűnni. Am végül mégiscsak megfordult a széljárás, amikor a nyugdíj-előtakarékossági számlájukon tartott pénzügyi értékvesztése miatt a választópolgárok „érzelmei a TARP iránt határozottan javultak” (312. old.). Az új szavazáson így már mind a szenátusban, mind a képviselőházban biztos többséget szerzett a némi módosítással (a betétbiztosítási összeg átmeneti megemelésével) újból beterjesztett törvény, amelyet Bush elnök még aznap, 2008. október 3-án alá is írt.

Bernankék nem ülhetek a babérjaikon, mivel a pénzintézetek iránti bizalom teljesen elfogyott. Arra jutottak, hogy egyrészt az eszközvásárlás mellett a tőkejuttatás lehetőségével is ki kell bővíteni a programot – ezt tette a bankok újratőkésítését segítő Tőkevásárlási Program (CPP). Másrészt a befektetői bizalom helyreállítása érdekében a szövetségi betétbiztosítási alapot (FDIC) is felhatalmazták, hogy élhessen a kivételes eljárásnak a „rendszerszintű kockázatra” vonatkozó záradék adta lehetőségével.

KORMÁNYZATI HÁTSZÉLLEL

A törvényi felhatalmazás megteremtéséért vívott, nehezen megnyert csata csak az első lépése volt a sikeres válságkezelésnek. „Még mindig hónapokra voltunk a stabilitás elérésétől, de a külföldön meglépett intézkedésekkel együtt végre koherens és erőteljes stratégia volt kialakulóban” – állapítja meg Bernanke (329. old.). A stratégia erejét növelte, hogy a Bernanke jegybankelnöki mandátuma idején renáló mindkét kormány megfelelő szövetségként viselkedett. A 2009 februárjában beiktatott Obama elnök első kormányprogramjának középpontjában az egy éve tartó súlyos gazdasági visszaesés megállítására létrehozott, 787 milliárd dolláros fellendülési és helyreállítási program állt. Kezdetben a bankrendszer stabilizálásának befejezése volt a fő cél; de a 2009 májusában zárult „stresszteszt” fordulatot hozott, mely azt mutatta, hogy a bankok többsége kellő tőkével rendelkezik, és „csupán” 77 milliárd dollár pótlólagos tőkére van szükség.

A pénzügyi pánik csillapodásával a gazdaságpolitika fókuszába a gazdaság mind súlyosabbá váló, a nagy válság óta nem tapasztalt mértékű visszaesésének megfékezése, a 10 százalékosra nőtt munkanélküliség leaszttása került. A Fed politikája is ehhez igazodott: a kezdeti hitelprogramokat kiegészítő mennyiségi lazítás bővített mértékben folytatódott: a Fed a jelzáloghitellel fedezett kötvények mellett állampapírokat is felvásárolt, hogy leszorítsa a hosszú lejáratú kamatokat. Bernanke a mennyiségi lazítás helyett pontosabbnak tartotta volna a *hitellazítás* kifejezést, éppen azért, mert a cél nem a pénzmenység növelése, hanem a hosszú lejáratú kamatok lenyomása volt.

2009-ben már személyes gondok is gyötörték Bernankét: vajon Obama elnök megújítja-e hamarosan lejárató mandátumát, és ha igen, megkapja-e hozzá a szenátusi támogatást? Az is aggasztotta, hogy az eredetileg hozzá politikailag közel álló republikánu-

4 ■ Donald Trump elnökségével hamar megkezdődött a bankrendszer szabályozását szigorító jogszabály fellazítása, miután az elnök már 2017 februárjában rendeletet adott ki a törvény teljes felülvizsgálatára, ami mellett a republikánusokkal karöltve a mérsékeltbb demokrata szenátorok is kiálltak. Egy évre rá, 2018 márciusában az amerikai szenátus szavazata nyomán megkezdődhetett a kisebb bankokra és hitelszövetkezetekre nehezedő szabályozói terheket enyhítő törvényjavaslat tárgyalása. (www.nytimes.com/2018/03/06/us/politics/senate-vote-bank-regulation-dodd-frank.html)

5 ■ Erről tanúskodik egy jóval korábbi publikációja is: Ben S. Bernanke – Frederic S. Mishkin: Inflation Targeting: A New Framework for Monetary Policy? *Journal of Economic Perspectives*, 11 (1997), 2. szám, 97–116. old.

6 ■ „De ez a közgazdász 2008-ban azért már nem ugyanaz az ember, mint aki egykor az egyetem könyvtárában bújt a régi Fed-jegyzőkönyveket és gyűjtötte az adatokat. Most már egy közintézmény vezetője, aki a Fedhez lojális, a kollégáihoz, a Kongresszushoz, az elnökhöz” – jellemzi találóan László Géza a tudós átváltozását. László Géza: Visszajátszás. Az elmélet, a gyakorlat és a világ megmentése. *Magyar Narancs*, 2018. március 1.

sok mind ellenségesebbé váltak vele, illetve az általa folytatott monetáris politikával szemben; Bernanke szerint eltávolodtak a „hagyományos republikánus értékektől” (394. old.). Paradox módon végül a szenátus is Obama kormánya aktív lobbizásának köszönhetően szavazta meg 70:30 arányban Bernanke négy évre szóló, újbóli kinevezését.

Ekkor már „csak” olyan apróságok vártak rá, mint a mennyiségi lazítás további szakaszainak beindítása, újabb lökést adva az amerikai (és a világ-) gazdaság feltápáskodásához, valamint a korábbiánál szabályozottabb, „új pénzügyi rendszer” felépítése (ennek fontos lépése volt a Dodd–Frank-törvény elfogadása⁴), amely képes megelőzni egy új válság kifejlődését.

Hiába indult ugyanis már 2009 második felében növekedésnek Amerika, Európában újabb (származékos) problémák ütötték fel a fejüket, a főként Görögországot, Írországot és Portugáliát érintő államadósság-válság. Az amerikai lendület is alábbhagyott, a defláció kockázata is felbukkant, így amikor 2010 tavaszán befejeződött a mennyiségi lazítás programja (QE1), amelynek során mintegy 2000 milliárd dollárnyi értékpapírt vásároltak fel, a Fed újabb, 2011 nyaráig tartó, 600 milliárd dolláros program beindításáról (QE2) döntött. Ezt a „Lejáratkiterjesztési program” követte, amely már nem járt együtt a banki pénzmennyiség növelésével, de alkalmasnak látszott a hosszú távú kamatlábak leszorítására. Mivel ez sem bizonyult elegendőnek a munkanélküliségi ráta kellő (5,5 százalékra belőtt) leszorításához, 2012 szeptemberében a QE3-program keretében havi 40 milliárd dolláros összeggel újabb mennyiségi lazítás következett.

2014 januárjában járt le Bernanke második jegybankelnöki ciklusa, őt Janet Yellen követte. „Nem tudhatjuk pontosan, hogy az amerikai fellendülés milyen mértékben köszönhető a monetáris politikának [...]. De a bizonyítékok többsége [...] azt igazolja, hogy a nem konvencionális monetáris politikai eszközök – köztük a mennyiségi lazítás és a nyílt kommunikáció – hozzájárultak a gazdasági növekedéshez és a munkahelyteremtéshez, illetve csökkentették a defláció kockázatát” – kommentálja nyolcéves elnöki tevékenységének eredményét Bernanke (507. old.).

„AMERICA FIRST”

Nem hagyható említés nélkül, hogy a könyv az USA politikai világáról (kiváltképp a kongresszus, a Fed és a pénzügyi kormányzat példás együttműködéséről) is jó látleletet ad, és az amerikai életérzés néhány aspektusát is felvillantja. A kötetből arról is képet kapunk, a válságkezelésben milyen előnyökkel járt a Fed kettős mandátuma, amely más, mint az inflációs célkövetés (nálunk is alkalmazott) modellje. Mivel az árstabilitás (és ezzel párhuzamosan a hosszú távú kamatok mérséklése) mellett a teljes fog-

lalkoztatás elérését is egyenrangú célként jelöli meg a törvény, az amerikai monetáris politika alakítói rugalmasabban reagálhattak a gazdasági visszaesésre, mint az európai társintézmények. Bár Bernanke a válságot megelőző időszakban maga is szimpatizált az inflációs célkövetés rendszerével,⁵ a 2001-es recessziót követően Greenspannel egyetértésben vallotta, hogy „a monetáris politika elsődleges célja a munkaerőpiac támogatása, valamint az, hogy elkerüljük a további sodródást a defláció felé” (101. old.).

Az amerikai közéletet a kötetben szereplő politikusok, gazdaságpolitikusok személyiségjegyei és megnyilvánulásai is jól jellemzik. A tudós szerző G. W. Bush elnök gazdasági tanácsadó testületének vezetőjeként került közel a nagypolitikához, majd e pozícióból a Fed élére, ahol a válság kirobbanásától kezdve újfent szoros kapcsolatba került az elnökkel. Kiderül, hogy a magát mérsékelt republikánusnak tartó szerző egyetemi tanárként sem idegenkedett a politikai szerepvállalástól, jegybankelnökként pedig élhetett azzal az előnnyel, hogy a válságkezelés érdekében a szakmai érvek mellett politikai kapcsolatait is latba vesse.

Egy apró epizód annak demonstrálására, milyen nehéz dolga lehet egy tudósnak, ha túl közel kerül a politikához. A még elnöki tanácsadóként működő Greenspanról meséli Bernanke, hogy „minden biztonnal a hideg futkosott a hátán, ahányszor eszébe jutott Ford elnök hatástalannak bizonyult *Whip Inflation Now* (Üsd az inflációt most!) programja. Ez arra buzdította a lakosságot, hogy viseljenek kitűzőket annak demonstrálására, hogy elkötelezettek a növekvő megélhetési költségek féken tartása mellett.” (85. old.) Bernankének szerencséje volt, neki külön elnököket adott a sors.

Bernanke a könyv tanúsága szerint vérbeli amerikai, aki nemcsak hazája világpolitikai és világgazdasági jelentőségének van teljes tudatában, de a világról alkotott ismeretei is meglepően Amerika-központúak. Láthatóan ez a szűklátókörűség a kötet lektorát is irritálta, aki nem állta meg, hogy néhány lábjegyzetben helyre ne igazítsa a világgazdaság egyik (talán a legfőbb) urát az európai viszonyokat illető tévedéseiben.

Számomra is lehangoló volt, hogy ez a nagy tudású, művelt ember ennyire nincs „képben” az Európai Unió, és azon belül az egyik fontos társintézményének, az Európai Központi Banknak a közegét jelentő euróvezet viszonyait illetően. Ugyanakkor irigységgel töltött el az amerikai magabiztosságunk az a jól ismert megnyilvánulása, amely már a kötet címéből is sugárzik: *Volt merszünk cselekedni* (az angol eredetiben: *The Courage to Act*). Olyasféle patetikus megnyilvánulásaival is megismerteti olvasóit, mint amivel a második négyéves terminusa kezdetén biztatta stábját: „Amerika és a világ sokkal tartozik Önöknek. Gyorsan, határozottan és kreatívan lépünk, hogy szembeszálljunk a nagy gazdasági világválság óta kialakult legsúlyosabb pénzügyi válsággal,

FEGYELMEZÉS – BÜNTETÉS

Kovács Janka:

Elmebetegügy a 18–19. század fordulóján: elméleti keretek, koncepciók, megoldási javaslatok

Tangl Balázs:

Mindennapi élet a közös hadseregben az általános hadkötelezettség időszakában (1868–1914)

Kulcsár Beáta:

Büntet.s és kizárás a Bihar megyei és Nagyvárad Nemzeti Kaszinóban

Baráth Katalin:

Súlyosbító k.rülm.nyek. Női vádlottak az első világháború hátországi büntetőbírósága előtt

Matus László:

A Magyar Államvasutak „ellenforradalmi” konszolidációja. Védekezési stratégiák a Tanácsköztársaság támogatása miatt indított államvasúti politikai eljárásokban

Bácsalmási Irén:

Kísérlet a prostituáltak szocialista átnevelésére és büntet.s.re Magyarországon 1950–1960 között

Kiss András:

„Robbanjon fel a pártház!” A Csepel Autógyár fegyelmi ügyeinek vizsgálata (1950–1961)

Borbély Sándor:

Fegyelmezési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában

Polyák Petra:

Egyetem és fegyelem. Szempontok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat**2017. évi tematikus számai:**

68. Etnikai együttélés a Kárpát-medencében

69. Színház és történelem

70. Országgyűlési követek és képviselők

és megakadályozzuk a fenyegető gazdasági összeomlást” – idézi önmagát (423. old.).

Érthető persze, hogy a tudós Bernanke nagyon rövid idő alatt átvedlett magabiztos, a kételyeit elnyomó politikussá, hiszen ezt követelte tőle a pozíció, amelyet két cikluson át betöltött.⁶ Az viszont már meglepő számomra, hogy ez az attitűd a könyv megírása során, a korszak krónikásaként sem hagyott alább. A kötetben alig találjuk jelét az értelmiségi kételynek: annak, hogy talán nem mindig cselekedtek a legjobban. Például az „elaludtunk” bevallásánál komolyabb kritikát szentelhetett volna elődje, Greenspan politikájának, amely nagyban hozzájárult a válság kialakulásához. És a mennyiségi lazítás várható következményei meg a nyomában előre láthatóan kialakuló eszökbuborékok veszélye is több szót érdemelt volna.

Mindez persze mit sem von le a könyv értékéből, sőt ettől igazán hiteles. Hiszen éppen azt mutatja be, milyen erények együttállása kellett a világ megmentéséhez: a kellő magabiztosságot megalapozó szakmai felkészültség példás csapatmunkával párosult, amely nem csupán a szakértői stábot (jegybankárok, pénzügyminiszter), hanem a politikusokat is jellemezte.

Van viszont a könyvben egy nagyon „amerikai” jelenet, amely a honi olvasóban visszatetszést keltethet. A még hivatalban lévő Bernanke jegybankelnökként meglátogatja szülővárosát Dél-Karolinában abból az alkalomból, hogy a gyermekkori otthonához közel eső útkereszteződést Ben Bernanke kereszteződéssé nevezik át. Nemhogy nem talál ebben semmi kivetnivalót, de minden ironia nélkül osztja meg az olvasóval akkori vágyát: „Remém, egyszer majd hallhatom a rádióbemondót, amint közli, »enyhe a forgalom a Ben Bernanke kereszteződés környékén«” (379. old.).

De miért is kellene valakinek a szemére vetni, hogy szerencséjére amerikaiak születtek? Inkább próbáljuk meg levetkőzni a (mindenféle értelemben vett) kicsiségünkből fakadó kételyeinket, és – legalább gondolatban – nőjünk fel oda, ahonnan mi is kellő magabiztossággal ítélni tudjuk meg cselekedeteinket. Kiváltképp akkor, ha mint Bernanke és csapata, valóban világtörténelmi jelentőségű tettet vittünk végbe. □

MIÉRT OLVASSUNK RICARDÓT (ÚJRA)?

KIRÁLY JÚLIA

David Ricardo:

A politikai gazdaságtan

és az adózás alapelvei

Válogatás egyéb írásokból

és parlamenti beszédekből

Fordította Atkári János

A fordítást szakmailag ellenőrizte

és a bevezetőt írta: Madarász Aladár

Napvilág Kiadó, Budapest, 2017.

563 oldal, 4200 Ft

AMIT MINDENKI TUD RICARDÓRÓL, ÉS AMIÉRT MÉGSE VETTÜK KÉZBE

Ha Ricardo neve előkerül, akkor a közgazdászok többsége – jólétesültségét jelző sűrű bólogatások közepette – megemlíti a komparatív előnyök modelljét, avagy a Ricardo-féle ekvivalenciaelvet, hiszen ezek többnyire minden közgazdasági alaptankönyvben¹ megtalálhatók. Van, akinek még a Ricardo-féle munkaérték-elmélet vagy a Ricardo-féle földjáradék is eszébe jut, mert valamikor még „polgazdból”² vagy elmélettörténetből tanult ilyesmit.

1 ■ Bár az egyik legjobb, jelenleg az Elteconon használt mikroökonomia-tankönyvben (Amihai Glazer – Jack Hirschleifer – David Hirschleifer: *Mikroökonomia – Árelmélet és alkalmazásai – Döntések, piacok és információ*. Osiris, Bp., 2009.) még Ricardo neve se fordul elő, az ugyanebben a sorozatban megjelent *Makroökonomiában* (Stephen D. Williamson: *Makroökonomia*. Osiris, Bp., 2009.) szerepel a ricardói ekvivalenciátétel és a komparatív előnyök modellje is. Igaz, ez utóbbi Ricardo nevének említése nélkül.

2 ■ „Polgazd” vagy „pégé”: a rendszerváltás előtt valamilyen egyetemen hosszabb-rövidebb ideig oktatott politikai gazdaságtan, melynek első része volt a kapitalista, a második a szocialista politikai gazdaságtan.

3 ■ Madarász Aladár egy nemrégiben adott interjúban vitriolos könnyedséggel mutatja meg a kifejezés eredendő marhaságát: „Senki sem azért ír meg egy közgazdasági művet, hogy a jövőben valaki másnak, akiről neki sejtelve sincs, az előfutára legyen.” (Közülük egyesek hasznosak. Madarász Aladár gazdasági eszméletéről az elméletek hasznáról. Interjú. *Magyar Narancs*, 2018. március 15. 24. old.)

4 ■ Mátyás Antal: A mű jelentősége és főbb gondolatai. Előszó az 1954. évi kiadáshoz. In: David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Ford. Kislégyi Nagy Dénes; a fordítást átd. Bilek Rudolf. Akadémiai, Bp., 1954. 9. és 10. old. Mátyás előszava meghatározta az ugyancsak általa írt tankönyvek szemléletét, de itt részletesebben írt Ricardóról.

5 ■ David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. KJK, Bp., 1991.

Mégsem hinném, hogy akár a több ricardói tézist is felsoroló közgazdák között sokan lennének, akár eredetiben, akár egy korábbi magyar kiadásban olvasták volna az alapművet, az *Alapelveket* („A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei”). Így bevalom, helyesebb, de legalábbis őszintébb lett volna azt a címet adni e recenzióknak, hogy „miért érdemes Ricardót mégis elolvasni?”.

Az én nemzedékem anno, a hetvenes–nyolcvanas években elmélettörténetből még tanult Ricardóról. Nagyjából annyit, hogy mint Marx „egyik előfutára”³ a munkaérték-elmélethez is hozzájárult. Leginkább egyből „marxista szempontból” értékeltük, lelepleztük osztálykorlátait, és a tankönyv nyomán megmutattuk, hogy „csakis a kapitalista termelés törvényeit tanulmányozta, és ugyanakkor azt hitte, hogy a termelés általános törvényeit tanulmányozza”, valamint „[d]inamikájából azonban hiányzik a minőségbe való átcsapás. Dinamikája csak mennyiségi.”⁴ Sem ezek a szentenciák, sem a tankönyvben Ricardótól idézett bonyolult, hosszú körmondatok nem igazán csináltak kedvet a szerző eredetiben való tanulmányozásához.

A polcunkon persze ott volt a később, 1991-ben újra megjelent *Alapelvek*,⁵ de a KJK által kiadott, kiskalákú 300 oldalas, sűrűn nyomott, rendkívül rossz minőségű, széteső könyvecske olyan csúnyára sikeredett, hogy az embernek még akkor sem volt kedve kézbe venni, ha időközben valami miatt (a rendszerváltás itt nem elég erős érv) mégis el akarta volna olvasni. Belelapoztunk, és gondosan feltettük a polcra – hiszen láthatólag csak az volt benne, amit úgyis tudtunk, hosszú, feltehetőleg unalmas eszmefuttatás az értékről, valami kevés a külkereskedelemtől és hosszú-hosszú fejezetek az adóról – biztosan valahol ott fejt ki a ricardói ekvivalenciátételt is.

Az utánam következő nemzedékek valószínűleg még rosszabbul jártak Ricardóval. Ők már azért sem olvastak (pontosabban: olvasnak) elmélettörténetet, mert az elmúlt korokból hasznosítható tudás, a fontosabb tételek úgyis benne vannak valamelyik mikro- vagy makro-tankönyvben, minek a rég elavult szövegeket silabizálni. Már a ricardói alapmű címe is riasztóan hathatott: ugyan kitérdekelne az a politikai gazdaságtan, amelyről hosszú évtizedeken keresztül csak a szocializmusban oktatott „kap. és szoc. pg” jutott a közgazdászok eszébe. A legkevésbé sem érdekelte sem ezt a nemzedéket, sem számos későbbi recenziost, hogy Ricardo korában a politikai gazda-

ságtan a közgazdaságtant jelentette, hiszen ez utóbbi fogalom csak a XX. században nyert polgárjogot. Azaz az *Alapelvek*ben Ricardo a közgazdaságtan örök törvényeit igyekezett megismerni és rendbe szedni.

AZ ÚJ KIADÁS ÉLMÉNYE: A FORMA, A BEVEZETÉS, A FORDÍTÁS

Ilyen előzmények után nagy bátorságra vall, hogy a Napvilág Kiadó 2017 végén, az első kiadás 200. évfordulóján megjelentette az *Alapelveket*. Már a minden elemében sokkal szebb, elegánsabb kötet is kellemes meglepetés: szellős nyomtatás (ami jócskán megnövelte a terjedelmet), az emberi szemnek kellemes betűtípus, kifejezetten ízléses borító. Egy könyv, amit jó kézbe venni, jól olvasható, és nem esik szét az első lapozáskor (mindezt dicséret illeti a szekszárdi Séd nyomdát is). A kötet nemcsak az *Alapelveket* tartalmazza, hanem Ricardo néhány további írását, parlamenti beszédét, valamint a kötet összeállítójaként és lektoraként a mű megjelenése körül bábáskodó gazdasági eszmetörténész, Madarász Aladár szinte külön recenziót kívánó *Bevezetőjét* is.

Már az 1991-es kiadásból is elhagyták Mátyás Antal bevezetését az 1954-es kiadáshoz. Jól tették, mert az már a maga korában is felejthető alkotás volt, mégis alapvetően meghatározta, hogyan kellett Ricardót marxista bírálatban részesíteni. Megdöbbentő, hogy még ma is ennek alapján készült a magyar nyelvű Ricardo-szócikk a Wikipédiában.⁶

Az új kiadást kézbe véve először Madarász bevezetőjét olvastam el, és nem bántam meg. Aki annak idején kellően szerencsés volt, és a „repülő egyetemen”, majd a rendszerváltás után a Corvinuson hallhatta Madarász Adam Smithről, David Ricardóról és a közgazdaság-tudomány más jeles képviselőiről szóló rendkívüli filológiai pontosságú, és mások által meg sem közelíthetően képes széles irodalom- és korismeretre támaszkodó, lebilincselően izgalmas elmélet-történeti előadásait, az most sem csalódik. Tanulmánya az első teljes magyar nyelvű áttekintés Ricardo életéről, koráról és nézeteiről. Korrajz, életrajz, tudománytörténet. Nem értékel, nem osztálykorlátokat emleget – bemutat. Megmutatja, mi „adott és ad alapot a különböző, egymással éles vitában álló közgazdaságtani iskoláknak (neoklasszikusoknak, keynesiánusoknak, »neoricardiánusoknak«) ahhoz, hogy megpróbálják Ricardót a maguk számára szellemi elődként kisajátítani (A. Marshalltól N. Kaldoron át P. Sraffaig és S. Hollanderig), miközben ugyanezen irányzatok más jeles képviselői az ő káros befolyásának tulajdonították a közgazdaságtan évtizedes vagy évszázados eltévelyedését (W. Jevons, J. M. Keynes és élete végén J. Schumpeter)” (8. old.). Segít eligazodni „egy különös életút, egy rendkívüli szellemi teljesítmény és egy szerteágazó recepció egymásba fonódó történetében” (9. old.). Újra felfedezi az olvasó számára Ricardo pénzelméleti írásait, a jegybankra vonatkozó elképzeléseit. Jelzi, hogy az

utókor hol és mennyiben torzította el, sajátította ki, egyszerűsítette le az eredeti ricardói gondolatokat. Nem az *Alapelvek* fejezeteit mondja fel, hanem körülményeket jelez, vitapartnereket mutat be, Ricardo szerteágazó levelezéséből idéz, hogy értsük mindazt, ami az *Alapelveket* „körülveszi”. Nehéz Madarász után bármi újat mondani Ricardóról – ezért a jelen recenzió inkább egy amatőr olvasónaplójának tekinthető.

Ricardo műve – mint azt a kortársak és az utódok is megerősítették – nem könnyű olvasmány. Még akkor sem, ha a mostani fordítás kifejezetten olvasható szövegváltozatot állított elő. Az első fordítást 1891-ben Láng Lajos statisztikus-közgazdász készítette, a filozófus-közgazdász Kislégyi Nagy Dénesnek köszönhető az 1940-ben befejezett második teljes fordítás (amelyet az 1954-es kiadáshoz Bilek Rudolf jelentősen átdolgozott, és amelyet végül az 1991-es kiadás is átvett), tehát a mostani újrafordítás már a harmadik nekifutás. Atkári János jegyzi, aki korábban fordított már jelentős közgazdászokat, így Samuelson *Közgazdaságtana* és a Hayek műveiből készült válogatás⁷ egyaránt az ő nevéhez fűződik. A fordítás kiválóan sikerült, leginkább a következetes fogalomhasználatban, amit a szerző által sem mindig egészen következetesen használt fogalmak megfeleltetése, na meg a vitapartnerek gyakran eltérő fogalomhasználata is nehezített. A filológiai pontosság mellett (vagy inkább ellenére?) a korábnál sokkal gördülékenyebb, olvashatóbb ez a szöveg. Csak egyetlen kiragadott idézet:

1991: „Ezzel szemben a munkabérek emelkedése abból kifolyólag, hogy a munkásokat jobban fizetik, vagy abból, hogy a munkabéren általában vásárolt szükségleti cikkek nehezebben szerezhetőek be, kevés kivétellel nem idézik elő az árak emelkedését, de nagymértékben előidézi a profitok csökkenését.”⁸

2017: „Ezzel szemben, ha a munkabérek abból eredően emelkednek, hogy a munkás méltányosabb javadalmazást kap, vagy abból, hogy nehéz beszerezni a szükségleti cikkeket, amelyekre a béreket költik, akkor ez néhány eset kivételével nem okoz áremelkedést, de nagymértékben csökkenti a profitokat.” (107. old.)

6 ■ Simonovits András fedezte fel ezt a ma fölöttébb anakronisztikus magyar Wikipedia-bejegyzést, melyet éppen ideje volna lecserélni: https://hu.wikipedia.org/wiki/David_Ricardo, vagy pedig egyszerűen lefordítani a sokkal alaposabb és átfogóbb angol szócikket: https://en.wikipedia.org/wiki/David_Ricardo.

7 ■ Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus: *Közgazdaságtan I–III.* Ford. Atkári János. KJK, Bp., 1988.; Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság.* KJK, Bp., 1995. A IV–V. részt ford. Atkári János.

8 ■ David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* Ford. Kislégyi Nagy Dénes; a fordítást átd. Bilek Rudolf. KJK, Bp., 1991. 34. old.

9 ■ A kannás tej literje csak 3 forint volt.

10 ■ Ekkor kezdtem Kornait, Antalt, Mandelt, Máriást, Tardost, Lakit, majd később Bauert, Soós Károlyt stb. olvasni, és rádöbbenni, hogy a körülöttem lévő gazdaságnak is vannak mozgástörvényei, amelyeket nem árt megismerni.

RICARDO RENDSZERE – A VERBÁLIS MODELLALKOTÁS NEHÉZSÉGEI

A kiragadott idézet is illusztrálja, hogy az újrarendezett, gördülékeny *Alapelvek* sem könnyű olvasmány. Az efféle négy soros körmondat nem ritka a műben, sőt még hosszabb mondatokba zsúfolt gondolatmenettel is bőven találkozni. Ricardo alapigazságokat megfogalmazó közgazdasági alapvetést kívánt adni, ha úgy tetszik, absztrakt közgazdaság-tudományt épített. Ehhez azonban Ricardo korában hiányzott a mai közgazdaság-tudomány két fontos eszköze: az absztrakt gondolkodáshoz szükséges formális modellalkotás eszköztára és a hipotéziseket tesztelő empiria.

Az *Alapelvekben* éppen ezért nagyon nehéz felfedezni a matematikai gondolkodásmódot, így szinte érthetetlen, miért tekintette Marshall Ricardót az „absztrakt közgazdaságtan” megalkotójának. Verbálisan ugyanis nagyon nehéz, szinte lehetetlen általános egyensúlyi modellt (vagy egyszerűbben: teljes gazdasági modellt) leírni, ezért sorjáznak a hosszú és bonyolult körmondatok, ezért a sokszori átdolgozás után is széteső szerkezet. A bizonyítást nagyon gyakran „kis számpélda” helyettesíti – ami illusztrációnak tökéletes ugyan, de bizonyításnak föltöbb elégtelen. A tételeket ezekkel a számpéldákkal illusztrálja, rövid és jól érthető szimbólumok alkalmazása, illetve empirikus tesztelés helyett.

Nem véletlen, hogy a mai tankönyvekben a Ricardónak tulajdonított tételek, elemzések már a modellek „nyelvén” szólalnak meg. A mai olvasó az *Alapelveket* olvasva leginkább az absztrakt modellalkotási képességet hiányolja – de lássuk be, ennek nem is voltak meg a feltételei, ezt valószínűleg helyesen látta meg Malthus. Sokkal nehezebb így a tételek diszkussziója is, ezért érezzük szétesőnek, körkörös érvelésűnek a könyvet, amelyik egy-egy témára újra meg újra visszatér. A „közbevetné valaki”, a „ha valaki úgy gondolja” és az „egyesek szerint” kezdetű mondatok mind-mind a szokásos modelldiszkussziót helyettesítik. Ugyanez a szerepe a folyamatos szövegközi polémiáknak a kortársakkal – elsősorban Smithszel, Malthusszal, Buchanannel, Sayvel –, csakúgy, mint az utolsó, kifejezetten vitairatnak szánt fejezeteknek (20–32. fej., kivéve a 27-et). Részen az elméleti konstrukció egyes elemeire térnek ki, részben az aktuális gazdaságpolitikai vitákhoz szólnak hozzá. Az absztrakt közgazdaságtan és a gazdaságpolitikai elemzés a közgazdaságtan hőskorában, a politikai gazdaságtan korában még nem vált élesen

szét. A viták eredetét, az állítások forrását azonban Madarász enciklopédikus tudása nélkül „visszafejteni” reménytelen próbálkozás.

A másik nehézség a megfelelő empiria és az adatelemzési módszerek hiánya. A mai közgazdaságtanban óriási előrelépést jelent, hogy lassan a gazdaság minden részletéről tranzakció szintű adatok állnak rendelkezésre, és egyre robusztusabbak azok az ökonometriai (empirikus adatelemzési) eljárások,

amelyek segítségével az absztrakt tételek empirikusan elemezhetők. Mindez Ricardo idejében hiányzott: a XIX. század elején statisztika már létezett ugyan, de elsősorban népességstatisztika. Így statisztikai táblázatokat, idősorokat és ehhez illeszkedő empirikus elemzést nem is találunk az *Alapelvekben*. A már idézett „kis számpéldák” hivatottak ezt is helyettesíteni. Ebből fakadnak a könyvet néhol az érthelmezhetlenség határára sodró, bonyo-

lult szerkezetű, gyakran körkörös gondolatmenetek és követhetetlen számpéldák, amelyek alapján jogosan jelezték már a kortársak, majd az utódok is, hogy az *Alapelvek* nehéz olvasmány.

MIÉRT OLVASSUK EL MÉGIS AZ ALAPELVEKET

Valamikor réges-régen, a hetvenes évek első felében tanultam a közgazdasági egyetemen. Harmadéves lehettem, már szigorlatoztam kap. és szoc. pg-ből, amikor egy volt osztálytársam, aki fizikusnak készült, megkért, hogy közgazdász lévén magyarázzam el neki, miért épp 3,60 egy liter tej is, egy kiló kenyér is.⁹ Mintha sötét kútba néztem volna – valami rémlett a szocialista árképzés 14 alapelvéből, meg a kizsákmányolásmentes gazdaság arányos és tervszerű fejlődéséről, de ez nem adott választ barátom kérdésére. Meghökkenem. Akkor jöttem rá, hogy amit addig az egyetemen tanultunk, az nagyrészt marhaság, hiszen minek kellene tudnom, hogy a „kapitalista gazdaságokban” a váltó-viszontleszámítolás a monetáris politika legfontosabb eszköze, ha fogalmam sincs, hogyan működik az a gazdaság, amelyben élek.¹⁰ Jelzem, az érdektelenséget nem csak az ideologikus oktatás tudja kiváltani, tudatlanságot nem csak a szocialista árelmélet 14 jellemzője okoz. Igaz, a ma közgazdászhallgatói olyan tankönyvekből tanulnak, ahol minden fejezetben 10-15 olyan feladat, kérdés, kitérő van, ami a napi gazdaság működéséhez kapcsolja az absztrakt modellek következtetéseit. Igaz, a „mainstream” közgazdaságtan azért vált uralkodóvá, mert absztrakt modelljeivel, empirikus elemzéseivel a „miért 3,60 a tej”

kérdésre próbált egyre pontosabb választ adni. Néha beleszerelmesedett egy-egy szép modellbe, és elfelejtette a kiinduló kérdést, de összességében mégiscsak a gazdaság működését próbálta, próbálja leírni. A tankönyvekből azonban sokan ma is csak a formális modellre, a görbékre, a bizonyítások mechanikájára figyelnek – és a gondolat, a kérdés elfelejtődik. A tanulság, hogy nemcsak tankönyvet kell olvasni, hanem a gondolkodó emberek írásait, könyveit is, ne adt isten, a 200 évvel ezelőtti közgazdász kutatókét is!

Az *Alapelveket* olvasva, a nehezen legyűrhető hosszú mondatoknál meg-megállva, a számpéldákat kisilabizálva vagy átugorva egyre inkább magával ragadott a szerző. Már kíváncsi voltam, mikor tér vissza egy félbehagyott gondolatmenetre, hogyan tudtam meg a XIX. századi Angliáról, és az elemzett tények nem csak gazdaságtörténeti szempontból voltak izgalmasak. Ricardót ugyanis valóban a körülötte lévő gazdaság működésének általános törvényei érdekelték, a működési mechanizmusokat próbálta megérteni és leírni. Gondolkodik, elkalandozik, megerősít, megcáfol, polemizál – izgatja, amit lát. Mindenképp szeretne eljutni a dolgok „végső lényegéhez”, a „végső igazsághoz”. Ott van benne a vágy a rendszer egészének megértésére – és mindig tiszteltre méltó, amikor valaki komoly szellemi energiát öl ennek az „egésznek” a feltárására. Nem ideológiával, nem társadalomfilozófiával – hanem a megfigyelhető tények elemzésével. Valóban izig-vérig közgazdaságtan – és ettől válik izgalmassá. Hiszen ha vannak általános gazdasági törvények, akkor persze a különböző korokban nem ugyanúgy érvényesülnek, de a XIX. század eleji gazdaság leírása mégis felvethet a mának szóló izgalmas kérdéseket.

Aki nem steril tankönyvre, hanem szellemi izgalomra, együttgondolkodásra vágyik, nyugodtan vágjon bele az *Alapelvek*be. Ugyanolyan meglepetés fogja érni, mint amikor először elolvastuk az *Általános elméletet*,¹¹ és rájöttünk, hogy Keynes alapműve nem az IS-LM görbék tologatásáról, hanem egy friss és szellemes gondolkodó világlátásáról, gazdaságelemzéséről szól.¹² Azt vettem észre, hogy mindennap előveszem a könyvet, és lassan már-már kifejezetten élvezettel olvasom. Magával ragad a gondolatok tisztasága, az igazságkeresés eltökéltsége, a saját kor megértése.

AZ ÉRTÉK SZUBSZTANCIÁJÁNAK KERESÉSE

Ricardo rendszerének kiinduló premisszája a Smith-től átvett gondolat, amellyel az *Alapelvek* első fejezete indít:

„Egy áru értéke, azaz bármely más áruból az a mennyiség, amelyet érte cserébe kapni lehet, az előállításához szükséges munka relatív mennyiségétől függ, nem pedig attól a nagyobb vagy kisebb

térítéstől, amelyet ezért a munkáért fizetnek.” (75. old.)

Az *Alapelvek* több szakaszra tagolt első fejezete hivatott a munkaérték-elméletet a maga teljességében kifejtetni; a szerző fejezetről fejezetre visszatért az itt elemzett és megoldani vélt problémákhoz. Azt, hogy az érték lényege a munka, egyszerre tekinti nem bizonyítandó axiómának és állandóan illusztrálandó, pontosítandó tételnek. Az ominózus első fejezetet többször is átírta – az elmélettörténészek részletesen elemezték a különböző kiadások közti eltéréseket –, de sosem volt igazán elégedett vele.

Ricardo számára a cél az érték „szubsztanciájának” megtalálása, ami nemcsak az áruk árának egymáshoz viszonyított pillanatnyi arányát magyarázza, hanem a múlt pillanaton túlmutató örök arányosság is. A piaci erők, a kereslet és kínálat által kialakított árat a „múlt pillanat” részének tekintette, mint arra a 30. fejezetben vissza is tér:

„Az áruk árát végső soron a termelési költségnek kell szabályoznia, nem pedig a kereslet és kínálat viszonyának, ahogy azt gyakran állítják. Igaz ugyan, hogy a kereslet és kínálat viszonya egy ideig befolyásolhatja az áru piaci értékét: addig, amíg az nem kerül a növekvő vagy csökkenő keresletnek megfelelő nagyobb vagy kisebb mennyiségben piacra, ez a hatás azonban csak átmeneti jellegű.” (395. old.)

A piacon megfigyelhető árat nem tekinti mérvadó-nak, meggyőződése, hogy van egy „örökös” vonáspont, az áruk „természetes ára” (4. fejezet), ahova a profitráták szükségszerű kiegyenlítődének törvénye a piaci árat mindenkor visszahúzza. Valójában egy fixpont-feladat megoldását írja le, azaz Hollandernek annyiban igaza van, hogy Ricardo voltaképp egy általános egyensúlyi modellt vázol fel, ahol a „fixpont” az általa tételezett, a mindenkor befektetett munkát tükröző abszolút érték, avagy természetes ár. A „természetes” nagyság fogalma később folytonosan visszatért a közgazdaságtanban: valami olyasmit fejez ki, amit nem tudunk pontosan meghatározni, de kell hogy legyen, mert különben az adott piac adott mechanizmusa nem értelmezhető.¹³

A gépekben megtestesülő munkáról szépen belátja, hogy az is az érték alkotórésze, de a különböző munkák összemérhetetlenségének problémáját nem tudta megoldani.

11 ■ John M. Keynes: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Ford. és bev. Erdős Péter. KJK, Bp., 1965.

12 ■ Valamikor a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónak volt egy remek sorozata közgazdasági Nobel-díjasok válogatott írásaiból. A kötetek többsége izgalmasan gondolkodó emberektől tartalmazott válogatást.

13 ■ Ilyen fogalom Wicksell „természetes kamatlába” vagy Friedman „természetes munkanélküliségi rátája”, amelyek még a mai közgazdaságtanban is használható – bár sosem igazán jól operacionálizálható – alapfogalmak.

„Amikor tehát azon fáradozunk, hogy találjunk olyan értékmérőt, amely minden áruval alkalmazható, a nehézség abból adódik, hogy az árakat ténylegesen igen különböző körülmények között állítják elő.” (499. old.)

Nem tudta jól kezelni a különböző időpontbeli munkák összemérhetőségét sem, az „időérték” fogalma még hiányzott gondolati rendszeréből – a különböző időpontbeli munkákat „egy az egyben” összegezte. Nem találta meg a befektetett munka megfelelő mércéjét. Elvetette a munkaidőt, hisz az a különböző munkákat nem tudja összemérni, de ugyanígy elvetette a munkásnak fizetett bért, amit a jövedelemelosztás részének tekintett. Az előállított érték a jövedelemelosztás során oszlik munkabérré és profitorra, de ezek nem az érték alkotórészei. A gondolatrendszernek ez a része akár a modern közgazdaságtanba is beilleszthető.

A kissé misztikus *Érték és gazdagság – megkülönböztető jegyek* című fejezet sem segíti az eligazodást, inkább megerősíti az olvasóban az érzést, hogy a munkaérték-elmélet nem is válhatott általánossá, lévén ahhoz túlzottan spekulatív és nem eléggé általános.

Ricardo végül is kudarcot vallott. A kötetbe Madarász beavagolt Ricardo vázlatban maradt későbbi írását az abszolút érték és a csereérték problémájáról (494–524. old.); Ricardo ebben sem tudta megragadni az egy életlen át keresett „abszolút értéket”. Meggyőződése volt, hogy ezt az értéket legpontosabban az árukban megtestesülő munkák aránya határozza meg, de hiába küzdött, az abszolút mérce megfoghatatlan maradt. Mint Madarász a *Bevezetőben* idézi, már az *Alapelvek* megírása után ezt Ricardo is belátta:

„Ugyanazokat a nehézségeket látom, mint korábban, és jobban meg vagyok győződve, mint valaha, hogy szigorúan véve a dolog természete miatt nincs az értéknek semmiféle korrekt mértéke, és nem is lehet ilyet kitalálni.” (31. old.)

A munkaérték-elmélet az elmúlt kétszáz évben gyakorlatilag eltűnt a közgazdaságtanból: Smith, Ricardo és Marx verbális munkaérték-modelljeit még a múlt században is sokan próbálták mate-

matikai formába önteni, ám a kísérletek kudarcot vallottak. A közgazdaságtan, úgy tűnik, végleg lemondott az „abszolút érték” megtalálásáról, megelégszik a XIX. század végén megszülető szubjektív értékelmélettel és – ettől elválaszthatatlanul – a marginalizmussal: nincs abszolút érték, szűkösség van, és a szűkös jószág utolsó egységének van a gazdaság mozgását meghatározó értéke. Ez a megközelítés könnyebben operacionálizálható, és még ma

is úgy tűnik, hogy a gazdasági rendszer egészének legtöbb jelensége, mechanizmusa jól magyarázható vele. Elvesztettünk egy végső igazságot, nyertünk egy működő, alkalmazható mechanizmust, és talán többet tudunk a „miért 3,60 a tej ára” kérdésről.

PÉNZELMÉLET

Amennyire megkopott Ricardo értékelmélete, annyira friss és eredeti ma is a pénzelmélete. A modern monetarizmus sem tud és mond sokkal többet a pénz lényegéről és a pénzmenyiség szabályozásáról. Pedig Ricardót láthatóan sokkal kevésbé izgatta intellektuálisan a pénzelmélet, úgy gondolta, itt már minden lényeges kérdés megoldódott, „már csak az elfogultak nincsenek tisztában annak igazi alapelveivel” (368. old.). Nem is a fő részben tárgyalja a pénzel-

méletet, hanem csak a könyv harmadik, legkevésbé strukturált részében egy rövid fejezet erejéig (27. fejezet: *A fizetőeszköz és a bankok*), amelyet remekül egészít ki a kötetbe beavagolt két kis esszé: *A tömbnemesfém magas ára – a bankjegyek leértékelődésének bizonyítéka* és *Egy nemzeti bank terve*.

Kezdjük mindjárt egy ma is használt, az államnak a pénz világában betöltött, kiemelt szerepét leíró fogalommal: ez a *seignorage*, amelynek a szokásos magyar fordítása: a „kamara haszna”. A kamara haszna nem más, mint az államnak a pénzkibocsátás monopóliumából származó jövedelme. Ricardo bemutatja, hogy miből származik a kamara haszna a pénzürmék és a papírpénz esetében. A vert érme esetében ez a jövedelem nem más, mint az érme névértéke és a benne megtestesülő nemesfém értéke közötti különbség, vagyis hogy az államnak 5 forintnyi aranyat tartalmazó érmére joga van ráírni, hogy az 6 forintot ér. Papírpénz (bankváltó) esetében pedig egyértelműen kimondható: „A papírpénz annak az elvnek alapján van forgalomban, hogy a papír-

Gillray karikatúrája a papírpénzről, 1797.

pénzt terhelő költség egésze pénzverési díjnak tekinthető.” (369. old.) Ezen a ponton némileg visszaüt, hogy a fordító a korábbi fordítások szóhasználatát átvéve „pénzverési díjnak” fordította a *seignorage*-t, ami miatt kezdetben úgy tűnik, mintha a pénzérme veréséért járna valami díj az államnak; a papírpénz esetében rendszeresen bele is zavarodik az olvasó, hogy milyen pénzverési díj jár a papírra nyomtatásért. Végül is, reméljük, nagy zavart nem okoz: a lényeg, hogy a belső érték nélküli papírpénz egésze *seignorage* jövedelem.¹⁴

A fejezet legérdekesebb része a papírpénzmenynység szabályozásáról szól. Ricardo megmutatja, hogy a pénz értékállósága szempontjából tökéletesen mindegy, hogy a bankjegy beváltható-e aranyra, avagy sem, a lényeg, hogy a mennyisége kellően korlátos legyen.

„Ezen alapelvek alapján látni fogjuk, hogy a papírpénznek nem szükséges pénzérmére válthatónak lennie ahhoz, hogy megőrizze az értékét; csak arra van szükség, hogy a mennyiségét a pénz alapjának nyilvánított fém értéke szerint szabályozzák.” (370. old.)

Azaz a XIX. század elején világosan leírta, ami sokaknak még ma is (közel 50 évvel az aranystandard eltörlése után) felfoghatatlan: egyáltalán nem szükséges a papírpénznek aranyra beválthatónak lennie ahhoz, hogy megőrizze értékét. Csak „jó monetáris politika kell” – amely biztosítja a pénz értékállóságát, azaz az árstabilitást.

A pénz értékállóságához tehát a forgalomba kerülő pénzmennyiséget kell megfelelően szabályozni, csak hogy „a tapasztalat [...] azt mutatja, hogy sohasem volt még olyan, korlátlan papírpénz-kibocsátási joggal felruházott állam vagy bank, amely ne élt volna vissza ezzel a jogával” (371. old.), mármint a pénzkibocsátás jogával. Aggályosnak találja a korlátlan bankjegykibocsátás jogát, mert a mennyiség hirtelen csökkentése vagy növelése „végtelen következményekkel járhat”. Semmivel sem mond kevesebbet, mint másfél évszázaddal később a modern monetarizmus atyja, Milton Friedman, aki az egyetlen pénzkibocsátásban látja a pénz semlegességének egyetlen biztosítékát.

Ezért hát nincs más hátra, elő kell írni az aranyra beválthatóságot, hogy ily módon mégiscsak kényszerűen korlátozzák a pénzkibocsátást. Az államban azonban Ricardo még ilyen körülmények között sem bízik, jobbnak tartja a pénzkibocsátás lehetőségét egy törvényekkel megfelelően szabályozható bankra bízni. Ezt a pénzkibocsátó bankot viszont távol tartaná az üzleti hitelezéstől, de az uralkodói vagy kormányzói önkénytől is: azaz megalkotja a modern független jegybank ideáját (479–494. old.).

Pontosan annyit tud a bankpánikok kitöréséről, mint mi, kétszáz évvel később: tudjuk, hogy bármilyen véletlen esemény (a napfolttevékenységtől a

háborúig) megrendítheti a bankba vetett bizalmat, és tudjuk, hogy ilyenkor nincs rendszer, amely megakadályozhatná a bankrendszer „borulását”.

„Az ilyen pánik ellen semmilyen rendszer sem védi meg a Bankokat; jellegüknél fogva mindig ki vannak téve a pániknak, mivel sem a Banknak, sem az országnak nem lehet annyi fémpénze vagy tömbnemesfeme, mint amennyit egy ország pénzzel rendelkező lakóinak joga van követelni. Ha netán mindenki egy napon venné ki a pénzt a bankból, a ma forgalomban lévő bankjegyek sokszorososa sem lenne elegendő ekkora kereslet kielégítéséhez. Ilyesfajta pánik okozta az 1797-es válságot, nem pedig, mint annak idején gondolták, azok a hatalmas kölcsönök, amelyeket a Bank a kormánynak nyújtott. Sem a Bank, sem a kormány nem hibázott akkor. A társadalom aggodalmaskodó részének megalapozatlan félelme terjedt el ragályszerűen, és idézte elő a Bank megrohanását, ami éppúgy megtörténhetett volna akkor is, ha a Bank nem nyújtott volna hiteleket a kormánynak, és ha kétszer annyi tőkével rendelkezik is, mint ma. Ha a Bank folytatta volna a készpénzzel való kifizetést, a pánik valószínűleg alábbhagy, még mielőtt a pénzérmekezéslet kimerül.” (374. old.)

A pánik csillapításának eszköze, hogy nemhogy felfüggesztjük a betétek kifizetését (a papírpénz érmére váltását), hanem amíg csak lehet, biztosítjuk a folyamatos kifizetést.

Ricardo megérzi, hogy a piaci kamat végül is a beruházók profitrátájától függ, azaz egészen közel kerül a wickselli természetes kamat fogalmához. Egészen hasonló ahhoz, amit ma az egyensúlyi modellek „semleges reálkamatként” határoznak meg: az a kamat, amely növekvő függvénye a beruházási hajlandóságnak és csökkenő függvénye a megtakarítási hajlandóságnak, ahol a beruházási hajlandóság a profitvárakozások függvénye. Ami Ricardóban egyszerű: egy gondolkodó elme, amely ráérez a beruházásokat meghatározó reálkamat és a piaci (nominális) kamat viszonyára.

A mai monetáris politika annyiban tér el a Ricardo-korabelitől, hogy a kamatnak a monetáris transzmisszió során nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a pénzmennyiségnek (mivel a pénzkeresleti függvény már nem tekinthető stabilnak), ám a kétezres évek végének likviditási válsága idején megint csak a pénzmennyiség számított: a gazdaság, pontosabban a bankrendszer likviditással (pénzzel) való bőséges ellátása a válságkezelés első lépése volt mindenütt.

14 ■ A *seignorage* mai értelmezése ettől némileg eltér: csak a kamatmentes pénzzel megspórolt kamatjövedelmet tekintti a kamara hasznának, illetve a „monetáris *seignorage*” a pénzron-tás üteméből származó inflációs többletet.

A HÍRES RICARDÓI MODELLEK

Mint a bevezetőben említettem, két, a tankönyvekben tovább élő ricardói modell van: a komparatív előnyök modellje és a ricardói ekvivalencia elve. Nem hagyható ki egyik sem e recenzióból, noha Madarász bevezetőjéből már előre tudjuk a krimi végét: valójában egyik sem igazán úgy van megírva, ahogy az utókor interpretálta, sőt a második esetben a szerző épp az ellenkezőjét állította annak, amit a róla elnevezett tétel sugall.

A komparatív előnyök modelljét *A külkereskedelem* rövidke fejezetében találjuk meg, ha figyelmesen olvasunk, és nem siklunk túl gyorsan keresztül az angol posztó és a portugál bor példáján (172–173. old.). Ricardo számára annyira triviális, hogy ha az éves posztósükséglet előállítására Angliában 100 ember munkáját igényli, a borsükségleté pedig 110 emberét, míg Portugáliában ugyanezen javak 90, illetve 80 ember egyévi munkájába kerülnek, akkor Angliának a posztóra, Portugáliának pedig a borra kell szakosodnia, hogy gyakorlatilag fél oldalon letudja a híres tételt. Még megjegyzi:

„Más tehát a helyzet ebben a tekintetben egyazon országon belül, illetve az országok között; a különbséget könnyen megérthetjük, ha meggondoljuk, hogy a tőke jövedelmezőbb befektetési lehetőséget keresve milyen nehezen költözik át egyik országból a másikba, és milyen könnyedén vándorol ugyanazon az országon belül az egyik vidékről a másikra.” (173. old.)

Azaz teljesen nyilvánvalóan eltekint a tőke és a munka szabad áramlásától, sőt számára az evidens, hogy ha lenne szabad áramlás, akkor mindkét terméket Portugália állítaná elő.

A kiinduló példát a mai tankönyvekben már szépen formalizálva találjuk meg: tőke és munka adott termelékenység mellett optimalizálandó mindkét ország fogyasztói hasznossága. A tankönyvek a modellt kiterjesztik több országra, több tényezőre, feloldják a rögzített technológia feltevését – egyre inkább általánosítják. Nem szokták észrevenni, hogy a technológiai változás Ricardót is elgondolkodtatta. Egy későbbi részben (*Hirtelen irányváltások a kereskedelemben*) szellemes keretben elemzi a technológia változásának hatását a kereskedelemre, az árakra, a pénzmenyiségre. Megvizsgálja, hogyan áll újra helyre az egyensúly a „technológiai sokk” után, amikor megnőtt egy iparág termelékenysége egy adott országban. Megmutatja, hogy a „cserearányokkal” egyszerre változik a pénzmenyiség megoszlása az országok között. A termelékenység és a cserearányok változása a különböző pénzek relatív értékének változását is kiváltja – ezt az elemzést akár korai reálárfolyam-elméletként is olvashatjuk.

Ricardót azonban a külkereskedelem kapcsán valami egészen más foglalkoztatja: a külkereskedele-

lem kiváltotta pénzmozgásokat elemzi, külön-külön végiggondolva azt az esetet, amikor nemesfém is mozog az országok között, és azt, amikor már váltók segítségével bonyolítják le az ügyletet. Elemzi a különböző mozgások hatását a mennyiségekre és az árakra, beleértve az egyes országok pénzeinek egymáshoz viszonyított árat is. Ennek során a kéttermékes modellfeltevést is „feloldja”:

„Jól tudjuk azonban, hogy az export és az import tételei között sok különféle cikk szerepel. A pénz kiáramlása az egyik országból és felhalmozódása a másikon minden áru árát érinti, ennél fogva a pénzen kívül sok más áru exportját is serkenti. Ez akadályozza meg, hogy olyan jelentős hatás érje a pénz értékét a két országban, mint az különben várható lenne.” (178. old.)

Majd azt boncolgatja, miért előnyös váltókkal bonyolítani a kereskedelmet, miért nem szükséges hogy az arany és az ezüst mozogjon, és mi tartja mégis fenn az „egyensúlyi” árakat.

Végül kifejti, miért híve a szabad kereskedelemnek, és kikel a vámok és adók ellen. Mindenféle állami beavatkozást ártalmas: „Az adók megzavarják ugyan a pénz egyensúlyát, de csak azzal, hogy megfosztják az adót kivető országot a szaktudással, az iparkodással és az éghajlattal együtt járó előnyök egy részétől.” (181. old.) Valójában *A nyerstermékekre kivetett adókról* szóló fejezet hosszas elemzése és bonyolult számpéldái is ezt az egyszerű állítást támasztják alá. Később, az *Exporttámogatások és importtámlalmak* fejezetben visszatér a külkereskedelemre, és rámutat, hogy a támogatások, vámok és kvóták rendszere tartósan csak a földbirtokosokat támogatja, mert újabb földeket kell bevonni a termelésbe, ami a különbséti földjáraadékat növeli, míg az iparosokat átmenetileg, csak addig érinti minden ilyen beavatkozás, amíg az árak vissza nem állnak a természetes szintjükre.

A külkereskedelem ricardói elmélete tehát jóval több is, meg kevesebb is annál, ami a komparatív előnyök modellje néven fennmaradt belőle.

A RICARDÓI EKVIValenciATÉTEL MÉG FARAMUCIBB TÖRTÉNET

Kezdjük Ricardo adóelméletével, hiszen az *Alapelvek* a címében adóelméletet is ígér. A korabeli Angliában használatos adófajtákat kinos alaposággal elemzi: gazdaságtörténeti szempontból is izgalmas, hogy egyszerű adórendszer soha nem létezett, Ricardo fejtegetésében legalább 8-10-féle adó és vámtétel szerepel, köztük közvetlen adók (házadó, földjáraadéadó, munkabéradó, profitadó stb.) és közvetett adók (nyerstermékekre kivetett adó, tized), egyszeri és rendszeres állami jövedelmek.

Az adóteher-eloszlás mai elméletének egyik sarokköve, hogy a jogi incidencia nem feltétlenül esik egy-

be a közgazdasági incidenciával, azaz a jóléti teher nem feltétlenül azokra hárul, akik az adót közvetlenül megfizetik. Nos, egyértelműen kijelenthetjük, hogy Ricardo a modern adóelmélet előfutára: egyszerűen érthetetlen, miért nem Ricardo-modellnek nevezik az adóincidencia-elemzést, hiszen az egyes fejezetekben szépen, következetesen azt elemzi, hogy egy-egy adó-típus kit terhel közvetlenül, hogyan épül be az árakba, hogyan alakul ki végül az új egyensúlyi helyzet, és végső soron kit terhel. Igaz, hogy elemzése megint verbális, ezért nem kellően robusztus – de sokkal könnyebben volna modellezhető, mint például a komparatív előnyök elmélete. Ricardo korát meghaladóan vizsgálja a „kit terhel végső soron az adó” kérdését, és hogy ez milyen hatással jár a gazdasági egyensúlyra nézve. Szerintem különösen szép a profitadó elemzése. Ricardo kimutatja róla, hogy valójában árnövelő tényező, és az egyes áruk eltérő tőkeigénye miatt az arányokat is megváltoztatja. A munkabéradó azzal, hogy növeli a munkabér árát, csökkenti a profitot, így hatása ugyanaz, mint a közszükségleti cikkekre kivetett adóé, csak épp nem növeli az áru árát.

Az adóról szólva szinte sosem marad el káros hatásuk elemzése: csökkentik az ország vagyonát, nélkülük az ország gyorsabban gyarapodhatna. Kifejezetten költőien ír az adóról:

„Ha a tőkébe harap, akkor ennek arányában csökkentenie kell annak az alapnak, amelynek a nagysága szabályozza szükségképpen mindig is azt, hogy milyen mérvű az ország produktív iparkodása. Ha a jövedelmet sújtja, akkor szükségképpen vagy a felhalmozást csökkenti, vagy arra kényszeríti az adózót, hogy megfelelő mértékben csökkentse korábbi improduktív fogyasztását a szükségleti és kényelmi cikkekből, s így takarítsa meg az adó összegét. Egyes adók a többinél jóval nagyobb mértékben váltanak ki ilyen hatásokat, de az adózás rákfeneje nem annyira az adótárgyak kiválasztásában, mint inkább az adók összhatásában rejlik.” (189. old.)

Nem könnyű megtalálni a könyvben a híres ricardói ekvivalenciát, amely szerint a kormányzat eladósodása és az adókivetés ugyanúgy hat a fogyasztás visszafogására. Nagyon tágra értelmezve a tételt lehet, hogy ez a mondat fogta meg Buchanant, illetve Barrót:

„A kormány a húszmilliót adók formájában egyszerre is követelhetné volna; ebben az esetben nem lett volna rá szükség, hogy évenként szedjen be egymillió összegben adót. Ez azonban nem változtatta volna meg az ügylet jellegét.” (272. old.)

Ám néhány oldallal később épp ennek ellenkezőjét fogalmazza meg:

„Az itt elmondottakból nem szabad arra következtetni, hogy én a kölcsön rendszerét tekintem a leg-

alkalmasabbnak az állam rendkívüli kiadásainak a fedezésére. Olyan rendszer ez, amely hajlamossá tesz bennünket arra, hogy kevésbé legyünk takarékosak – vakká tesz minket valós helyzetünkkel szemben.” (274. old.)

Azaz, ha az állam eladósodik és államkötvényt bocsát ki, az nagyon is megváltoztatja a gazdaság szereplőinek viselkedését, inkább mint ha egyből adóban beszédné a szükséges összeget, mivel kötvénykibocsátás esetén a teljes adó helyett csak a kamatfizetésre valót takarítják meg az állampolgárok – és a megtakarításnak ez a hiánya, azaz éppenséggel a túlfogyasztás hosszú távon rombolja a gazdaságot. Bárhonnan nézzük is, egyértelműen Madarász Aladárnak van igaza: Ricardo bizony a fiskális illúziót mutatja be, és nem a róla elnevezett ekvivalenciátételt, és ez akkor is így van, ha a modellben az általa feltételezett örökjáradék-kötvény helyett véges lejáratú államkötvényt tételezünk.

Ha valamilyen „híres hatást” fel tudunk fedezni az adóról szóló fejezetekben, az sokkal inkább a keynesi aktív állammal szemben gyakran felhozott érv a kiszorítási hatásról, vagyis hogy egyáltalán nem biztos, hogy az állam által felhasznált magánjövedelem, az állam által a magánbefektető helyett megvalósított beruházás a jövedelemnek vagy a tőkének eredményesebb felhasználása volna. A kiszorítási hatás ma is az egyik legfontosabb érv a túlzott állami beavatkozás ellen. Erről valóban ír Ricardo:

„Az adó megfizetésével az ország földjének és munkájának a termékéből egy részt a kormány rendelkezésére bocsát, ahelyett hogy azt maga használná fel.” (238. old.) – „Akár jövedelemből, akár tőkéből vonják el az adókat, azok mindenképpen csökkentik az állam által megadóztatható áruk mennyiségét.” (267. old.) – „Azokat az adókat, amelyeket hadviselés vagy az állam szokásos kiadásai fedezetére vetnek ki az országra, s főként improduktív munkások eltartására fordítják, az ország produktív iparkodásától vonják el, és minden olyan megtakarítás, amely az ilyen kiadások terén érhető el, általában az adózók jövedelmét – hacsak nem a tőkéjét – növeli.” (272. old.)

Kiszorítási hatás tehát van – ricardói ekvivalenciátétel (legalábbis Ricardónál) nincs.

AZ ALAPELVEK „VÖRÖS FONALA”: A JÖVEDELEMELŐSZLÁS ELEMZÉSE

Az *Alapelvek*nek van egy könnyen felfedezhető vándormotívuma. Annyira könnyen felfedezhető, hogy maga Ricardo is megírja mindjárt az előszavában.

„A föld terméke – mindaz, amit a munka, a gépek és a tőke együttes alkalmazása révén a felszínéről

nyerünk – a közösség három osztálya között oszlik meg: a föld birtokosa, a megműveléséhez szükséges vagyron, azaz tőke tulajdonosa, valamint a munkások között, akik a földet iparkodásukkal megművelik [...]. A politikai gazdaságtan fő feladata, hogy feltárja azokat a törvényeket, amelyek szabályozzák ezt a megoszlást.” (71. old.)

Az *Alapelvek* fő célja tehát a jövedelemeloszlás törvényeinek feltárása, még ha formálisan csak néhány fejezetet szentel is ennek a témának, valójában szinte valamennyi fejezetben erről ír.

A föld tulajdonosának járó föld-, illetve bányajáradékot meglehetősen gyorsan letudja a 3–4. fejezetben, igaz, röviden visszatér rájuk a Smithszel folytatott vitája kapcsán a 24. fejezetben. A földjáradék a „föld termékének az a része, amelyet a talaj eredeti és elpusztíthatatlan erőinek a használatáért fizetnek a földbirtokosnak”. (110. old.) Ez mintha az abszolút földjáradék definíciója lenne, azaz mint ha minden föld után járna földjáradék, de Ricardo valójában csak a különbozeti földjáradékot, azaz a legrosszabb művelésbe bevont földnél jobb földeken keletkező járadékot ismeri fel. És mivel szerinte az ármegethatározó éppen azon a földön termelt termék ára, amelyen nem keletkezik járadék, „a járadék ennél fogva nem alkotóeleme az áruk árának” (120. old.).

A következtetés egyértelmű és ki kell emelnünk, mert ez a ricardói jövedelemelosztási elmélet alfája és ómegája:

„Áruik teljes értéke csupán két részre oszlik: az egyik a tőke profitja, a másik a munka bére.” (149. old.)

Ezt követően szinte minden fejezetben ezt az állítást bontja ki. Még a külkereskedelemtől szóló rövid fejezetben is hosszabb a munkabér és a profit alakulásának elemzése, mint a híressé vált komparatív előnyök modelljének bemutatása. Mindenütt az izgatja, hogy amennyiben változás következik be (ma úgy mondanánk: valamilyen exogén sokk éri a rendszert), akkor hatására változik-e a munkabér, változik-e profit, és ha igen, bekövetkezik-e árváltozás is, azaz hogyan alakul a jövedelem két meghatározó alkotóelemének egymáshoz való viszonya.

A jövedelemelosztásból persze nem maradhat ki az állam sem, miként azt az adókkal foglalkozó legelső fejezet első mondata precízen rögzíti is:

„Az adó az ország földje és munkája termékének az a része, amelyet a kormányzat rendelkezésére bocsátanak, és végső soron vagy az ország tőkéjéből, vagy az ország jövedelméből fizetnek.” (187. old.)

Ám mivel az adózást alapvetően károsnak tartja, a jövedelemelosztás általános tárgyalásakor is munkabér és profit viszonyát vizsgálja.

Furcsa, hogy miközben egyértelműen kifejti, miért jár a földjáradék a föld tulajdonosának, egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy miért jár a profit. A profit magától értetődően jár a tőke rendelkezésére bocsátójának. Ha úgy tetszik, akkor ez tekinthető társadalomfilozófiának, de tekintsük inkább egy azóta is a közgazdaságtanban uralkodó alapelvnek: a termelés tényezői hozzájárulásuk arányában részesednek az előállított termékéből. A modern közgazdaságtan csak annyiban más, hogy a szűkösségből kiindulva a munka és a tőke részesedése is határtermékükkel arányos, ily módon a teljes gazdaság szépen leírható s megoldható a reáloldalt optimalizáló primál és a költségeket minimalizáló duál feladat párosával, amelyek a matematika szigorú törvényei szerint megfeleltethetők egymásnak. Ezt a modellt még nem ismerte, de ha ismeri, akkor is tagadta volna, Ricardo sokkal egyszerűbb alapokra vezeti vissza a jövedelemeloszlást: a munkabér a munkás számára szükséges javak értékével (természetes árával) egyezik meg, és profit minden, ami a termék természetes árából e fölött marad.

A profit és a munkabér a termék bármely adott értéke mellett csak egymás rovására változhat. Ezt az egymásra hatást elemezve, számos példát, lehetséges „sokkhatást” megvizsgálva támasztja alá fő tételét a munka árának emelkedéséről és a profitráta csökkenéséről:

„A társadalom gyarapodásával a munka természetes árának mindig emelkedő az irányzata, mert a természetes árát szabályozó egyik fő áru ára – termelésének növekvő nehézségei miatt – ugyancsak emelkedő irányzatú.” (134. old.) – „A profit alakulásának természetes iránya tehát csökkenő, mivel a társadalom gyarapodásával és a gazdagság növekedésével a szükséges élelmiszertöbbletet csak egyre több munka árán lehet megszerezni.” (159. old.)

Ezt a tendenciát csak átmenetileg tudja megakasztani valamilyen, a profit természetes csökkenését feltartóztató külső sokk.

Rendkívül károsnak tart bármilyen külső (állami) beavatkozást a jövedelemelosztásba (adóelmélete ismeretében ez nem meglepő):

„Mint minden más szerződést, úgy a munkabéret is a piac tisztességes és szabad versenyére kell bízni, és soha nem szabad engedni, hogy a törvényhozás beavatkozása gyakoroljon ellenőrzést fölöttük.” (145. old.)

Ricardo közgazdasági elmélete, rendszerelmzése annak ellenére ma is érvényes és izgalmas, hogy kiindulópontját – az áruk értékének a befektetett munkára való visszavezetését – ma éppen nem tartjuk érvényesnek. □

AMATŐRÖKRE SZÜKSÉG VAN

BRUNNER ATTILA

Bolla Zoltán:

A magyar art deco építészet, I-II.

Ariton Kiadó, Budapest, 2016–2017.,

272 + 288 oldal, 7990 + 7990 Ft

Keszthelyi Rezső mondta (Györe Balázs egyik kötetének fűszövegében): ne legyünk okosabbak az élménynél. Ne mondjunk többet a valóságról, mint ami. Ez a gondolat legutóbb az *Ex Symposion* Keszthelyi-számának bemutatóján hangzott el,¹ és különösen a formákat teremtő építészet alkotásairól való gondolkodás közben szívelhető meg. Sőt tovább is fűzhető: ne mondjunk kevesebbet se. Mivel a díszítést a funkcionalizmus elszakította attól, amit az épület lényegének tekintett, sokáig mindennemű ornamentika kiiktatódott a modernitás „egyetemes” történetéből (hiszen az „csak” ornamentika). Szó szerint láthatatlanná, legfeljebb is csak másodrendűvé vált. Az ornamentális térszervezéssel élő szecessziós építészettől például sokak egyáltalán művészeti mivoltát is megtagadták. (A változatos szitkokat a slingelt bugyivégtől a bibircsós sárgadinnyéig lehetne sorolni.²) Az építészeti forma és a díszítés (illetve a díszítési igény) újra találkozott az utóbbi pár évtizedben, és izgalmas módon addig észrevehetetlen és megnevezhetetlen történeti jelenségekre is ráterelte a figyelmet. Kimondhatóvá s ezzel a hétköznapi valóság részévé vált, hogy létezik magyar szecesszió és – újabban – magyar *art deco*.

Noha Vadas József 2005-ben megjelent könyve³ a Corvina Kiadó *Stílusok – korszakok* sorozatában már bizonyos értelemben kanonizálta a magyar művészet részeként az art decót is, „felemelve” a korstílusok és irányzatok közé (romantika, gótika, reneszánsz, barokk, klasszicizmus, biedermeier, historizmus, szecesszió, szimbolizmus⁴), amit art deco építészetnek nevezhetünk Magyarországon, még mindig legalább annyira Loch Ness-i szörny, mint a magyar impreszionista festészet.⁵ Most végre itt van, megevezeve, hitelesen lefényképezve (a szerző a fotók többségének készítője, a könyv tipográfusa és tördelője is) két vastkos, az építészetre fókuszáló, de a társzművészetekre is kitekintő kötetben.

Bolla Zoltán munkája előbb elektronikus könyvként jelent meg, majd két részre vált, és jelentős újabb adatokkal bővült, mire nyomdába került. Az első kötetet 2016-ban alapvetően pozitívan fogadták,

azonban csak a 2017-ben megjelent második kötetrel együtt lehet értékelni. Bemutatja az art deco stílushoz köthető építészeti, magyarországi és külföldi munkáikat, továbbá páratlanul gazdag gyűjtését, amelynek anyagát részben területi alapon (a fővárosban kerületenként, illetve a mai országhatárokon belül megyénként), részben épülettípusonként csoportosítja, és kiegészíti a társzművészetekkel (köztük a tipográfiával, mert az épületek betűket is viselnek) és egy formai-stiláris tipológiával, amely a jellemző formákat segít felismerni. A rövid élet- és pályarajzok, a teljes feledés homályából előbukkanó épületek és életművek között rengeteg csemegéznivalóra találhat az olvasó. Ott van például a bázakerettyei kultúrház, döbbenetes napraforgó-balusztrádjával vagy a szombathelyi református templom intim hangvételű festett belső díszítése. Sőt egy egész város, Baja, amely méltatlan módon hiányzik a magyar építészet-történeti összefoglalók térképeiről.

A műről a továbbiakban csak egy aspektusból szólnok, a szecessziós építészet szemszögéből. Talán kijelenthető ugyanis, hogy a magyar art deco kutatása a szecessziókutatások nyomán kapott erőre. Igaz, jóval kisebb lendülettel, talán azért is, mert az emléktanyag széles körű összegyűjtésére – eddig – nem vállalkoztak. Egyes lehetséges kutatási témák népszerűtlenné válásának nagyon sok oka lehet. Kétségtől középük tartozik, hogy nem dolgozott – talán az egy Sajtó Istvánon kívül – olyan építész, aki az életművének túlnyomó többségét ebben a stílusban alkotta meg; vagy hogy nincs legalább egy ikonikusan meghatározó,

1 ■ Veszprém, Művészetek Háza (Dubniczay-palota), 2016. december 13.

2 ■ Előbbivel Gerevich Tibor illetve a Postatakarékpénztárt, utóbbival Tóth Béla az Iparművészeti Múzeumot, az utóbbihoz lásd <http://kiskunfelegyhazasze.hu/2014/07/toth-bela-magyar-epito-stilus-1897.html>. „A történelem iránt mindig volt érzékem” [Interjú Zádor Annával, 1990. október 12.], *Enigma*, 57 (2000), 44. old. Tóth Béla: Magyar építő-stílus. *Pesti Hírlap*, 1897. augusztus 3. 1–3. old.

3 ■ Vadas József: *A magyar art deco*. Corvina, Bp., 2005. Az azóta megjelent szakirodalomból kiemelkedő: Horányi Éva (szerk.): *Art deco és modernizmus. Lakásművészet Magyarországon 1920–1940*. Iparművészeti Múzeum, Bp., 2012.

4 ■ A Corvina Kiadó *Stílusok – korszakok* sorozatában egy-egy kötet szól ezekről.

5 ■ Gosztonyi Ferenc: Perifrázis. „Koloristikus naturalizmus synthetikus alapon”. In: *Ferenczy. Ferenczy Károly (1862–1917) gyűjteményes kiállítása*. Szerk. Boros Judit, Plesznivy Edit. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2011. 102–108. old.

6 ■ *Art deco a pusztán. Sajtó István (1896–1961) és műve*. Déri Múzeum, Debrecen, 2016. Kurátor: Térey János, Szoboszlai Lilla.

ebbe a stílusba tartozó, vitán felül kvalitásos magyar épület (hacsak a szegedi Dóm tér egyetemi épület-együttesét nem tartjuk art deco stílusúnak, mint Bolla teszi). S azt se feledjük, hogy a magyar városképek nagyjából mai, végleges alakjukat a dualizmus korában nyerték el, így az art deco nem is vált településképet szervező erővé, mint a neoreneszánsz és a szecesszió. (A szecessziós emlékeket szinte keresni sem kell, az art deco építészeti emlékei viszont bárhol megbújhatnak a városban.)

A hazai art deco építészet a közönség rá irányuló érdeklődésének köszönhetően lassan elfoglalja helyét a szakmai köztudatban is, és ezt azért kell külön hangsúlyozni, mert az utóbbi években – jó értelemben vett – amatőrök irányították rá igazán a nagyközönség és az építészettörténet szakma figyelmét. Amatőrön azonban egyáltalán nem olyan önkénteseket kell érteni, akik esetenként prekonceptciókkal, kisebb felkészültséggel és tagadhatatlan lelkesedéssel közelítenek egy-egy témához, hanem olyasvalakit, aki végzettségét tekintve nem szakmabeli (építész vagy művészettörténész), mégis sajátosan egyéni – s nem kevésbé releváns – szempontokkal alakítja ki és teszi közzé véleményét egy-egy XIX. századi hagyománya, a stíluskritika is a reneszánsz mesterek műveit a kézjegyek alapján azonosító, műértő amatőrökhöz kötődik.) Ha innen nézzük, az Egyesült Államok art decóját Debrecenbe hozó építész, Sajó Istvánt is egy amatőr, Térey János költő, író fedezte fel, aki Szoboszlai Lillával együtt rendezett *Art deco a puszt-*

Debreceni izraelita hitközség bérháza

tán címmel kiállítást a debreceni MODEM-ben és a budapesti Múcsarnokban 2016–17-ben.⁶

Jó látni egyfelől, hogy például Sajó „újrafelfedezésével” a magyar art deco építészet is helyet kap a magyar építészet történetében,⁷ s szintén jó látni – visszatérve Bolla könyvére –, hogy egy-egy életműben (például a Sajóéban) a megvalósult épületek listájában mindenféle kisebbrendűség nélkül kerül egymás mellé Debrecen és New York, vagy akár Szolnok és Párizs, mert a magyar építészek egy része valóban világpolgár volt. A Besztercebányáról induló Hugyecz László – akire már 2008-ban széles körű figyelem irányult, de akkor még az art deco terminust többé-kevésbé kerülvén⁸ – például a legnagyobb sikereit Sanghajban érte el. Az olvasónak mégis az a benyomása, hogy a magyar art deco építészet egészét mégsem tudjuk a kisebbrendűség érzete nélkül kezelni. Egyrészt a kortársakhoz, másrészt a történeti előzményekhez, különösen a szecesszióhoz viszonyítva. Az első kötet hátlapján például a magyar szecessziós építés-

zet kutatójának, Gerle Jánosnak a gondolatai olvashatók:

„Míg a szecesszió az elveszett és idealizált Aranykört – leásva akár az alacsony kultúra rétegeihez –, addig az art deco az elveszett szecessziót kereste, de megelégedett egy elkápráztató mázzal, keverve ezt az akkori ember technikai fejlődésbe és így önmagába vetett hitével.” (Gerle sokat foglalkozott a témával, de jegyzeteinek elkallódása miatt összefüggő munkát már nem írt róla.)⁹

Bolla jellemzése alig tér el Gerléétől, szerinte a magyar art deco a nyugatihoz képest (és ezen értsünk egyben kozmopolitát) erőtlen, és több benne a konzervatív részlet. Bolla egyfajta zárványnak tekinti, amit például azzal a háromszög alakú diagrammal is érzékeltet, amelynek három csúcsát a kortárs tendenciák adják (a szerző megnevezéseivel: népi-nemzeti, konzervatív és modern), míg az art deco a háromszög közepe táján helyezkedik el, mivel mindegyikből merít. Így a négy áramlat csak három irányba húz, s így határozzák meg a két világháború közötti magyar építészet alakulását.¹⁰

A kötetek képanyagát elnézve a szecesszióhoz képest – bizonyos értelemben – valóban gyengébbnek tetszik az emlékegyüttes. A szecesszió kutatása sem haladt volna azonban, ha az 1970-es években a témát felfedező kutatók elfogadják például a gödöl-

7 ■ A magyar építészettörténeti összefoglalók, ha közöltek is art decóként meghatározható épületet, nem nevezték meg a stílust, újhistorizmusról, illetve a historizmustól való eltávolodásról beszéltek. Fejezetcímbe elsőként Rozsnyai József iktatta. Rozsnyai József – Szakács Béla Zsolt: *A magyar építészet rövid története*. Holnap, Bp., 2017.

8 ■ Götz Eszter: Sanghaj modernista építésze. *Utóirat (A Régi-Uj Magyar Építőművészet melléklete)*, 2008. 1. szám, 24–25. old.; Vajna Tamás: Sanghajban, hej. hvg.hu, 2008. január 16. http://hvg.hu/hetilap/2008.03HVGFriss/200803HVGFri ss_3114

9 ■ N. K. J.: Gerle János halálára. Népszabadság online, 2012. december 6. http://nol.hu/kultura/gerle_janos_halalara-1351347

10 ■ Ennek a modellnek a terminológiai alapjait Budapest építészetére vonatkozóan Ferkai András dolgozta ki, Ferkai terminológiája azonban csak a főváros épületállományára korlátozta érvényességét. Ferkai András: *Az épületállomány értékelése*. In: uő (szerk.): *Pest építésze a két világháború között*. Modern Építészetért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., Bp. 2001. 56–77. old.

lői művésztelép alkotóiról kialakult képet, miszerint a műveik anakronisztikusak, folytathatatlanok, epigonisták, sőt az érdektelenséggel határosak.¹¹ Az előítéleteket azért is érdemes volna elengedni, mert a szecesszióról az art deco-ra átnyergelő építészek feltehetően tudatosan vagy valamely konkrét indokból fordultak az egyszerűsített, geometrikus díszítésekhez és a sok esetben meglepően ötletesen tagolt tömegekhez. Másfelől pedig az is értelmezést kíván, miért váltak divatosá a homlokzatokból kiugró, cikcakknak látszó zárt erkélyek. Míg azonban a divatot nem tudjuk értékítéletektől mentesen használni, addig ugyanúgy kritikával kell kezelni azt a kijelentést, hogy az art deco pusztán egy felkapott stílus volt, mint azt, hogy napjaink családi házainak mediterrán divatja a globális felmelegedésnek köszönhető.

Érdeemes tehát a jelenséget önmagában, saját összefüggéseiben szemlélteni, s nem a nagyszerűbbnek értékelt teljesítményekhez mérni, hogy végre ne a lesüllyedt kultúrájainak (*gesunkenes Kulturgut*) a magyar építészettörténetben máig erőteljesen érvényesülő elméletét éltesük tovább (Ferkai András recenziója éppen ilyen összefüggésben láttatja a könyvet¹²), amellyel a néprajz már az 1970-es években leszámolt.¹³ A kulturális jelenségek terjedését az újabb néprajzi kutatás pontosabb és tárgyilagosabb módszerekkel írja le. Az építészettörténetben is inkább

az adaptáció módjait, mikéntjeit és – ha a források segítségével megragadható – miértjeit kellene inkább vizsgálni. Ehhez Bolla könyve kiváló alapot nyújt. Jó tudni továbbá, hogy a most art deco építészként a könyvből élénk lépő Martonosi Baráth Lajos tervezői hagyatéka éppúgy fennmaradt (ha nem teljesen is), mint az ő épületeit kivitelező Róny István kivitelező-tervező vállalkozóé.¹⁴ Mindkettejükhöz számos art deco épület köthető, de ezzel párhuzamosan a nemzetközi stílusban is terveztek. Ezért vehető fel, mint azt Bolla is véli, hogy az vezetett a formák

redukálásához, hogy a tervezők – a költséghatékony, még éppen díszes, de már megfizethető megoldásokkal – a megrendelői igényeknek igyekeztek megfelelni. Ám éppígy elgondolható az is, hogy mindez egy nagyobb időközt átívelő, a formák redukálását és önmagukra vonatkoztatását megvalósító folya-

mat (ezt szokták modernizmusnak hívní) egy szakasza volt, amely tulajdonképp a szecesszióval vette kezdetét.

Mivel aránylag kevés az art deco középület, ezt a stílust a lakóházakon érdemes tanulmányozni. Azaz ha megszokásból a középítkezésekhez kötjük a nagy stílusokat, a lakóházakhoz pedig „leszivárgott” változataikat, akkor az art decónak egyik lényegi vonását veszítjük szem elől: egységes, korszakos voltát – ha még érdemes egyáltalán korstílusokról beszélni a XIX–XX. század egymás mellett élő stílusáramlatainak ismeretében. Ez a szecesszió kutatásoknak már több évtizedes dilemmája, amelynek feloldására Kubinszky Mihály nyomán Gerle például a „századfordulós építészett” összefoglaló megnevezést javasolta.¹⁵ Mások épp ellenkezőleg, a stílus kategóriák differenciálásának szükségességére hívják fel a figyelmet,¹⁶ ismét mások a stílusfogalmakat erodáló mozgalmak – például az *arts & crafts* – terminusainak használatát szorgalmazzák, amelyeket a modern koron belül helyeznek el.¹⁷ Mindez azonban, úgy vélem, inkább modernizmus- és stílusfogalmunk XX. századra és egymás-

ra vonatkoztatásának meglehetősen ellentmondásos következménye. A budapesti art deco építészettel elsőként érdemben foglalkozó Ferkai András¹⁸ alapvetően kétfajta fogalomhasználatot különböztetett meg:

„Manapság sokan úgy vélik, hogy az »izmusok« folytonos újratermelődése ellenére a 20. században már nem lehet stílusról beszélni, legfeljebb modorról, karakteres művészeti törekvésekről, egyéni ars poeticákról és divatokról. Ezért –

Mozi, Kaposvár

mondják – célszerűbb a 19. század végétől modern korról beszélni és a különböző jelenségeket azon belül tárgyalni. A másik lehetőség a részletes, tendenciákat elkülönítő elemzés, amely megpróbál rendet rakni a konkrét események káoszában.¹⁹

Ferkai – Manfredo Tafurival és Kenneth Framptonnal ellentétesen – az utóbbit javasolta, s nevezte meg Bolla számára is mintaadóan a konzervatív törekvéseket, az art decót („jobb híján Art Déco”),²⁰ a nemzeti törekvéseket és a modern törekvéseket Budapest két világháború közötti építészetében. Ferkai alaposan kidolgozott terminusait a főváros emlékényaga edzette, a Budapesten kívüli emlékényag – amelyben megvan a potenciál a termi-

nológia módosítására – azonban Bolla könyvéig szó szerint láthatatlan volt.

A jövődó kutatások számára ezért Bolla Zoltán könyve bizonyosan kiindulási alapul szolgál majd, ugyanúgy, mint Gerle János és szerzőtársai 1990-ben kiadott kézikönyve, *A magyar századforduló építésze*, amely nélkül elképzelhetetlen a XX. század első évtizedében alkotó magyar építészek életművének kutatása.²¹ A kötetek szerkezete, felosztása, adattárának felépítése, sőt még egyes könyvtervezői megoldások is egyértelművé teszik, hogy Bolla számára éppen ez a könyv volt a minta. Ezért azok a kérdések, amelyek a szecessziós kötet fölvet, itt is előkerülnek: meghatározható-e egy-egy életművön belül, meddig tekinthető valaki szecessziós építésznek, és mettől kezdve lett épületein a szecesszió téralkotó-térszervező díszítőrendszeréből könnyű kézzel adagolt felületi játék? Milyen ismérvek alapján döntünk arról, hogy egy-egy budapesti bérházat historizálónak, vagy szecessziósnak nevezünk-e? Igen sok építész szerepel mindkét kötetben, az egyikben a szecessziós, a másikban az art decós épületeivel (s historizáló munkáik mindkettőből hiányoznak): Hajós Alfréd, Freund Dezső, almási Balogh Loránd, Löffler Samu Sándor, Román Ernő, Reiss Zoltán, Pogány Móric, Porgesz József, Böhm Henrik, Hegedűs Armin, Vágó László, Spiegel Frigyes – hogy csak azokat említsem, akiket a szecessziós épületeik miatt már jobban ismer a nagyközönség.

Építészettörténet-írásunk hajlamos arra, hogy a tendenciákat (miként például Ferkai már idézett sorai és az újabb szecessziókutatások mutatták) a stílusfogalmakkal azonosítsa, s így illesse be őket egy történeti egymásutánba. Ha ragaszkodunk a stílustörténeti illesztések módszeréhez (mint Bolla is teszi), akkor egy további kérdéssel is számot kell vetni. A két könyv együtt a XX. század első felében alkotó építészeket kölcsönösen új megvilágításba helyezi. Ha behelyezkedünk a tendenciák szigorú szétválasztásának nézőpontjába, az emlékényag szétfeszíti a fogalomalkotási kísérletek kereteit. Amit például Spiegel művelt, nehezen írható le stílus kategóriákkal. Miközben 1896–1897-es budapesti, Izabella utcai bérházai alapján a franciás *art nouveau* magyarországi meghonosítójaként tartják számon, a magyaros szecesszió élharcosával, a kecskeméti Cifrapalota Márkus Gézájával összefogva pazar neobarokkos klasszicizálásba kezd,²² majd Márkus halála után, immár Englerth Károllyal társulva, klasszicizmusa megmerevedik, aztán a két világháború között racionalizált térszervezésű és elegáns, geometrikus ornamentikájú art deco épületekkel rukkolt elő, miközben továbbra is tervez historizáló munkákat, mint amilyen a mezőtúri városháza. Hadd emeljem ki Jánszky Bélát és Szivessy Tibort is, akiket főleg egyéni nyelvet beszélő, premodern kecskeméti épületeikkel kapcsolatban jegyez a szakirodalom. 1920 előtti, egyértelműen progresszívnek minősített munkáik után egy sor, a korábbi egyéni jelleget nél-

11 ■ Szabadi Judit: *A magyar szecesszió művészete. Festészet, grafika, szobrászat*. Corvina, Bp., 1979. 77–78. old. Szabadi Judit idézett jellemzése messzemenően eltér attól, amelyet a gödöllői művészek kutatói, Gellér Katalin, Keserü Katalin és Gopcsa Katalin alkottak meg az 1970–1980-as években.

12 ■ Ferkai András: recenzió: Bolla Zoltán: *A magyar art deco építészeti I. Magyar Iparművészet*, 24 (2017), 2. szám, 55–57. old.

13 ■ Hermann Bausinger: *Folklore und gesunkenes Kulturgut. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 12 (1966), 15–25. old.; K. Csilléry Klára: *A népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején*. In: Andrásfalvy Bertalan – Hofer Tamás (szerk.): *A népművészet tegnap és ma. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésének előre benyújtott előadászövegei és előadásvázlatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 1976. 21–28. old.

14 ■ Budapest Főváros Levéltára, XV.17.f.406 Martonosi Baráth Lajos tervei; XV.17.h. Vegyes építészeti tervek, 106. tétel

15 ■ Gerle János: *Gondolatok a magyar századfordulós építészetről*. In: Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A magyar századforduló építésze*. Szépirodalmi–Bónex, Bp., 1990. 7. old.

16 ■ Újabb publikációk szecessziós „alstílusok” (egyéni és csoportstílusok) megnevezésére törekedve javasolnak olyan stílus kategóriaként használható terminusokat, mint a florális, a geometrizáló vagy a neobarokkba oltott szecesszió, s erre utal a historizáló-szecessziós jelző is, amely újabban minőségjelzős főnévvé vált. Rozsnyai József (szerk.): *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. Terc, Bp., 2015.; Oszkó Agnes Ivet: *Historizáló szecesszió Szegeden*. Baumhorn Lipót fővárosi (zsinagóga)építész művei és megbízói. In: Brunner Attila – Mészáros Márta – Veress Dániel (szerk.): *Szecesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről*. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza, 2017. 183–193. old.

17 ■ Keserü Katalin: *Az Arts and Crafts mozgalomról, a vernakularizmusról és a regionalizmusról*. In: N. Kis Tímea (szerk.): *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, Bp., 2009, 145–157. old.; Keserü Katalin: *Toroczkai Wigand Ede és Kós Károly, avagy a „székely stílus”*. In: Tüskés Anna – Kerny Terézia (szerk.): *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. CentrArt Egyesület, Bp., 2009. 297–303. old.

18 ■ Ferkai: *Pest építésze a két világháború között*, 56–77. old.

19 ■ *Uo.* 58. old.

20 ■ *Uo.* 61–62. old.

21 ■ Gerle–Kovács–Makovecz: *A magyar századforduló építésze*.

22 ■ Erre a barokkos vonalra is nehezen található stílusfogalom. Egy elpusztult debreceni épülete kapcsán erről: Veress Dániel: *A debreceni szecessziós építészeti áttekintése. Kiegészítve Komor és Jakab ismeretlen tervének, illetve Spiegel és Englerth elpusztított épületének bemutatásával*. In: Brunner–Mészáros–Veress (szerk.): *Szecesszió az Alföldön*, 58–71. old.

külöző alkotással jelentkeztek. Sőt az 1914-ben felépült ceglédi internátus, amúgy hibátlan (a jelenleg használatos és Bolla által is alkalmazott terminussal: premodern) tömegén díszítésként kékeszöld mázas kerámiából készült, szervesenül egybekomponált és a léptékre való tekintet nélkül felnagyított népies motívumokat alkalmaztak. (Bolla – némi joggal – ezt az épületet is az art deco alkotások közé sorolta.) Ezeket a vitán felül értékes, de az időben változó orientációjú életműveket (s melyik modern művész tájékozódása nem változik) még mindig nem problémamentes a magyar művészetben elhelyezni. Ha az art deco a szecesszióval egyenrangúvá lép elő, ehhez egy lépéssel közelebb kerültünk.

Ugyanakkor miközben Bolla könyvének szövege több irányból is igyekszik megragadni az art deco építészet jellemző jegyeit, a képanyagát a magyar art deco építészet formai-stiláris alapú meghatározása tartja egyben, amely végső soron kimaradt a szövegből. A kötet képanyaga ezért állandó feszültséget teremt: mi a közös nevezője a mélyebb jelentést nem hordozó folklorizmusnak, az áramvonalas stílusnak és a számos egyéb inspirációs forrást magába olvasztó többi, art deco jegyeket mutató épületnek?

Kétségtelen a cikcakkmotívum meghatározó szerepe – akár neobarokk részletekbe illesztve, mint (a kötetben csak megemlített) kiskunfélegyházi fürdőszállón, akár homlokzatalakító, az alaprajzban is feltűnő elemként, mint a budai Napraforgó utcai kísérleti telep némely villáján –, mégsem szerencsés ezt a formaadást a német expresszionista festészettel közvetlen analógiába állítani. Ahogy az sem biztos, hogy Bollának igaza van, amikor azt állítja, hogy Kozma Lajos életművében egyenes vonal köti össze a szecessziót az art decóval a modernnel, hiszen Kozma 1929-ben kifejezetten ultra-neobarokk takarékpénztárt tervezett Szentésre,²³ e jelentős kitéréssel eltávolodva saját, „Kozma-barokk” néven ismert stílusától is. A Kozma-monográfiákban behatóbban nem elemzett szentesi épületet megelőző „Kozma-barokk” Beke Lászlótól és Varga Zsuzsától származó minősítése egyébként az art deco legjobb jellemzése: „az egyetemes fejlődésvonalától eltérő, késői historizáló tenden-

cia”, amelyet „az építésztörténeti reminiscenciák, másfelől az ornamentika most már végsőkéig finomított egyéni változata” tart távol a korszerűségtől.²⁴ Lehetséges, hogy a fejlődési vonalak is cikcakkosak volnának? Ha ezt elfogadjuk, akkor elmozdulás történhet Kozma 1910-es évekbeli munkáinak, ezzel együtt Lajta Béla és Maróti Géza építészeti munkásságának stiláris alapú értékelésében is: utóbbi két építészt szecessziós-premodernként tartjuk számon,

Református templom, Szombathely

közbeeső, meghaladható periódusnak tekintve az art decós munkáikat. Ennek a periódusnak a hangsúlyozása egyfelől egyenesre kalapálná a fejlődési vonalakat, másfelől alaposan összekuszálná a más természetű – társadalom- és ipartörténeti – okokra hivatkozó építésztörténeti cezúrákat, mint amilyen például az első világháború.

Mindenekelőtt a háború után tovább élő szecesszió kérdése ilyen. Az art deco kezdetei ugyanis világosan kirajzolódnak az 1910-es években a Budapesti Műhelyben, és leginkább az iparművészetben. Viszont a háború után az art decót felszálló pályára, a szecessziót a leszálló ívre szokás tenni. Bolla e kérdést megkerülve minden kései szecessziós alkotást art decósnak nevez. Leginkább az *arts & crafts* egyik legkövetkezetesebb magyar képviselőjének, Toroczkai-Vigand Edének a szerepeltetése vitatható. Az ő organikus modernizmusa nehezen illeszthető lineáris stílustörténeti keretbe,²⁵ viszont legalábbis fölveti az *arts & crafts* és az art deco kapcsolatának a hazai szakirodalomban még egyáltalán nem vizsgált kérdését. (A Toroczkai és Jánzszy által 1922-ben tervezett tatai tiszti kaszinó külse-

Vasútállomás, Kiskunfélegyháza

je következetesen szecessziós, belseje azonban art decós neobarokk.²⁶) Borsos József debreceni ravatalozóját sem lehet art decósnak tartani, mert olyan hagyomány szemléletű és totális világgépi igénnyel fellépő ösztönművészeti alkotás, amely távolabb már nem is állhatna a világpolgári konzumkultúrától. Nehezen tudom Medgyaszay István szerepeltetését is értelmezni, mert – a díszítés (szecessziós) kommunikatív felfogásához híven – nála minden egyes ornamentális motívum poétikai gondolatot közvetít, és helyét a szerkezet jelöli ki az épületen. S a példák Kós Károly szerepeltetéséig még szaporíthatók. Az

art deco összefüggésében, úgy tűnik, a kutatás nehezen tudja megfelelően láttatni az első világháború után tovább élő, teljes művészi világgéppel rendelkező, egyre halkabb, de nem kevésbé jelentős szecessziót (lásd még a budafoki és a csongrádi szecessziós városházát 1927-ből, illetve 1934-ből, valamint a jászberényi adóhivatalt).

Mindenképpen Bolla érdeme azonban, hogy a korábban a szecesszióval összemosott art decót önálló alapra helyezve elkülönítette. (Végre helyére került a korábban szecessziósnak tartott szarvasi gazdasági iskola, végre ismert az építésze és az építési ideje a bajai Kinizsi utcai óvodának [Nagy András, 1930–1931], amelyet Simon Magdolnával egyetértve magam is a XX. század első évtizedére datáltam.²⁷)

A szecesszió felől nézve az art deco építészet egyik jellemzője az elerőtlenedés: a komponálás már nem ornamentális, a vonalak kínosan szabályosak, kimértek. Néha úgy látszik, a szecesszió és az art deco között az a különbség, hogy a szecessziós ornamentika világot teremt, és egységbe szervezi az épületet, míg az art decóban csak az a feladata, hogy a funkcionális műszert jelezzon egy nem díszítésmentes alternatívát. Csak hogy ez és az elerőtlenedés is ugyanúgy igaz a két világháború közötti historizmusra is. Valkay Zoltán a Zenta építészetéről írott monográfiájában²⁸ „inercikus” építészetnek nevezte ezt. Valójában az inercia, azaz az „elerőtlenedés” már az első világháború előtt megkezdődött. Veszprémben például ennek volt emléke az 1907-ben épült, majdnem mindenfajta díszítést nélkülöző Szemerey-ház,

amely a mai Szabadság tér és Horgos utca északi sarkán állt. Az épület karaktere és manzárdja alapján a historizmushoz kapcsolódik, de jó szívvvel mégsem mondható historizálónak díszítetlensége, a plasztikus ornamentikát teljesen mellőző volta miatt, viszont annál inkább hasonlít a két világháború között épült házakhoz.

Felvetődhet az emlékek területi szempontú gyűjtése kapcsán egy merőben gyakorlati kérdés is. Ha

Budapesti bérház, Bem rakpart 25/a

az art deco magyar emlékeit a két világháború közötti Magyarországon keressük, mit kezdünk az ideiglenesen visszacsatolt területek emlékműveivel? Továbbá hogyan értelmezzük azt a tényt, hogy a világvárosi stílusként ismeretes art deco Magyarországon nem mondható Budapest-centrikusnak, noha budapesti példái jobban ismertek,²⁹ hiszen legeredetibb magyar példái éppenséggel nem fővárosi épületek (kaposvári mozi, ceglédi uszoda, kiskunfélegyházi vasútállomás, mohácsi városháza, debreceni izraelita hitközség bérháza)?

Az időhatárok is kérdésesek. Számos családi ház tanúskodik arról, hogy a stílus a második világháború után sem tűnt el maradéktalanul. Bolla helyesen veszi észre a családiházépítésben az 1945 után tovább élő kőművesmesteri gyakorlatot is, amely még az első világháború előtti korszakban alakult ki mind a szecesszió, mind az art deco, mind az inercikus historizmus épületeihez kapcsolódva. Ekkor alakult ki a kisvárosi építési gyakorlatban a historizmus standardjaira támaszkodó, a szecesszió redukált esztétikájával párosított, többnyire vakolatból kialakított, egyszerűsített motívumkincs, amelyet főleg az ablakok szalagkereteiben és egy-egy elszórtan elhelyezkedő kötény-, szemöldök- vagy frizdízben alkalmaztak. Több város (Cegléd, Csongrád) szerencsésen fennmaradt építési engedélyezési tervei tanúskodnak erről a motívumkincsről az 1910-es évektől kezdve egészen az 1950-es évekig. Ez a paraszti építési tradíciókat felváltó gyakorlat azonban az art decónak is csak egyfajta határterülete, egészében nem tartozik hozzá.

Nagyon hiányzik a kötetekből egy hely- és névmutató, amely biztosíthatná a célirányos kereshetőséget, s egyben a kutatóknak is jelezne, merre vannak még fehér foltok. Nem szerepel például a kötetben a nagykőrösi rendőrség, a festett belső díszítésű csongrádi református templom, a miskolci villanegyed vagy a kiskunfélegyházi Erdélyváros tisztviselői háza. Veszprém például,

23 ■ Tóth Ferenc (szerk.): *Csongrád megye építészeti emlékei*. Csongrád Megyei Önkormányzat, Szeged, 2000. 657–658. old.

24 ■ Beke László – Varga Zsuzsa: *Kozma Lajos*. Akadémiai, Bp., 1968. 17. és 18. old.

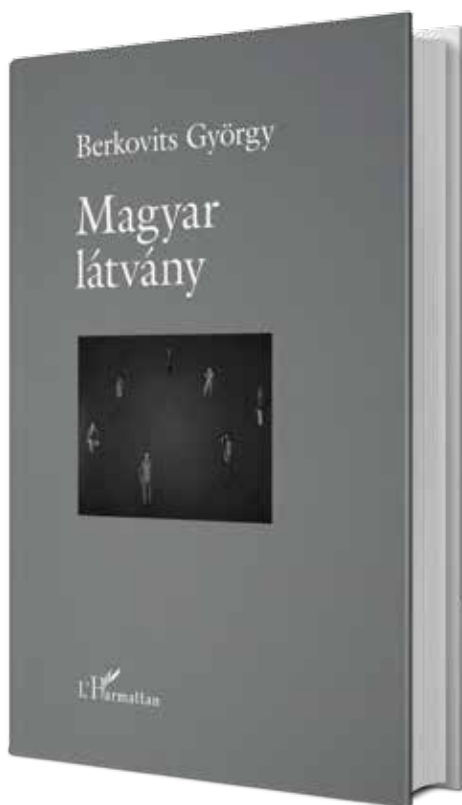
25 ■ Erről lásd Keserű Katalin: *Toroczkai Wigand Ede*. Holnap, Bp., 2007.

26 ■ Az ornamentális belső leírása hiányzik. Vö. Brunner Attila (szerk.): *Felfedező utak. Szecessziós épületornamentika a vidéki Magyarországon*. Holnap, Bp., 2016. 7–9. old.

27 ■ Simon Magdolna: Jelentős építészeti emlékek a századeleji Bajáról. In: Merk Zsuzsa (szerk.): *Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára (1937–1987)*. Baja, 1989. 120. old. Brunner Attila – Veress Dániel (szerk.): *Az alföldi szecesszió*. Kiállítási katalógus. Balogh Bertalan Művészeti Alapítvány, Bp., 2017. 13–14. old. (10. sz. kép)

28 ■ Valkay Zoltán: *Zenta építésze*. Forum – Thurzó Lajos Múvelődési Központ, Újvidék–Zenta, 2002.

29 ■ Kovács Dániel: *Budapest art deco*. Andron Könyv Kft., Bp., 2015.; Bolla Zoltán: *Budapest art deco. Városnéző séták*. Ariton Kft., Bp., 2017.

Hihetetlen, különös
és megrendítő tények,
radikális javaslatok,
ábrándozások és a kérdés:

Mi lesz a világgal?

noha megyeszékhely és regionális építőipari központ, kimaradt a kötetből – vagy azért, mert ott nem épült art deco ház (annál izgalmasabb lenne a kérdés, miért nem), vagy inkább azért, mert XX. századi épített örökségét még komolyan fel kell tární.

Az egyes épületek be- vagy felsorolása azonban már csak csomó keresése a cikcakk vonalú kákán. Az imponáló gyűjtés, képanyag és adattár haszonnal forgatható könyvvé teszi ezt a kétkötetes munkát, aminek a jövő szakkutatásaira nézve is egészen biztos lesz hozadéka. A főntebb megfogalmazott kérdések Bolla könyve nélkül ugyanis még csak föl sem merülhettek volna, s ha akad kutató, aki megválaszolná őket, azzal komolyan gyarapodnának ismereteink a magyar szecessziós és art deco (vagy art deco?) építészetről. Ehhez alapos és Bolla ügyszeretetéhez, elhivatottságához mérhető kutatómunka kell. Amatőrökre tehát szükség van. Kétségkívül személyes érdeklődésének tükré ez a kétkötetes munka gyengeségeivel és erényeivel együtt, azonban neki köszönhetően nem lehet tovább hallgatni a magyar art deco építészet nagyon is karakteres, noha szétszórt jelenlétéről. Bármilyen erős élményt váltson is ki azonban az újonnan fókuszba állított emléktanyag, ne mondjuk többnek annál, mint ami. De kevesebbnek se. □

SZÁMÚZÓTT JELEN

SZOLID TÖPRENGÉSEK

GÁBOR GYÖRGY KÖNYVE NYOMÁN¹

RUGÁSI GYULA

„Ami volt, már (régóta) megvan, ami leendő, már (régen) megvolt; az Úr előkeríti, amit kergetünk.”
(Préd. 3,15.)²

1.

Amikor a történész vagy a filozófus *efemer* (vagy annak vélt) kultúrák természetrajzát tanulmányozza, óhatatlanul fölsejlik előtte a múlt valamelyik gigantikus emlékműve – amelyet általában hajdani korok történészei és filozófusai emeltek, valószínűleg ismeretlen céllal, s amelyet kultikus tisztelet övez, hiszen ez a szimbolikus építmény minden ízében-eresztékében paradoxonokból emeltetett, és öntudatlan óhaja, hogy elhitesse: a múlt kevésbé bizonytalan, mint a jövő, s kiváltképpen mint a jelen, amelyet az emlékek gránittömbjeihez mérten egyenesen pókhálószerű anyagból szőttek szorgos kezek. Ám az így értelmezett üzenet nagyon is csalóka, hiszen éppen fordított a helyzet: a múlt mérhetetlenül bizonytalanabb a jövőnél, ugyanis az utóbbival szemben csupán egyetlen *megtörtén-*

írányul, hogy ez ne *igy* legyen!), s ennek a kényszerű örökségnek a szellemi súlya, valljuk be, néha egészen nyomasztó. A soklehetőségű és kiterjedt reménységű jövő ily módon inkább bizonytalanságot szül, apóriák beláthatatlan térreumává válik a történész, bizonyos mértékig a filozófus tekintete előtt. Aligha véletlen, hogy az eljövendő mindketőtjük számára elsősorban a teológiától átörökölt *eszkatológia* birodalmaként jelenik meg, s az iménti állítás igaz(olható) még az úgynevezett *szekularizált* történetfilozófiai elgondolásokra is. De éppen itt rejlik a legmélyebb paradoxon. A felvilágosodás hatalmas árnyékában mintha egy egész kultúra hessentené el magától – jöszerevel folyamatosan – a kézenfekvő felismerést: a szekularizált elméletek bázisát képező bibliai *kinyilatkoztatás* – éppen az eszkatológiával egybefonódó apokaliptika szellemében – csupán egyetlen és egyféle jövőt ígér. Az ilyesfajta jövő pedig logikailag nagyon hasonló képződmény a történész által kutatott múlthoz; az „*igy kell lennie!*” imperatívuszának megfelelően valami roppant bizonytalan eseményrend körvonalazódik előttünk. Annnyira bizonytalan, hogy *hinni kell benne*; Ábrahámtól, Mózesztől, az Egyiptomból kivonuló néptől kezdve a Názáreti Jézuson és az őskeresztényeken át a maiak több évezreden átívelő hitére van szükség ahhoz, hogy mindez *igaz* legyen/lehessen. A múlt gigantikus emlék-művei (a schellingi *hallgatag nagyság*³ monumentumai) nem fognak összeomlani, ha a történész „nem hisz” bennük, ám az üdvrend lélegzetelállító építménye jöszerevel semmivé porladna, ha (új)bolí eljövetelekor a Messiás valóban „nem találta hitet a földön”.⁴ Hogyan lehet tehát a megígért messiási jövő – mint kizárólagos egyetlen – a hétköznapi gondolkodás jövőfelfogása által kínált végeláthatatlan sokféleség hordozója, a „bármilyen megtörténhet” sokatmondó banalitásának beteljesítője? A kérdés nyilvánvalóan ama súlyos paradoxon foglalatla, amelyet az őkeresztény kortól fogva a teológia és a filozófia – főleg az eleve elrendelés, illetve az isteni mindenhatóság/mindentudás inkonzisztenciájának problémájával küszködve – mindig is maga előtt görgetett. Úgy vélem, az imént elórtárt logikai csomó kibogozása jórészt a történeti-teológiai *jelen* pozíciójának az értelmezésétől függ. Annak belátásától, hogy a jelen „nem zárkózik be” semmiféle múltba,⁵ nem olyan, mint egy buborék az elrontott öntvény belsejében, még kevésbé, mint egyfajta tértér-hiba, amely a történeti tér-idő „összecsomósodásá-

1 ■ Ez az írás Gábor György: *Múltba zárt jelen. (Avagy a történelem hermeneutikája)* című könyve kapcsán az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen, 2017 márciusában lezajlott beszélgetés nyomán készült, s remélhetőleg ékesen demonstrálja majd, hogy az igazán jó művek valóban az „inspiráció” erejével hatnak, nem feltétlenül a szoros értelemben vett kritika kiprovokálásával.

2 ■ *Ecclesiastes* 3,15. A gyakorta idézett vers héber szövegében elsősorban is a *kebár* (*k'vár*) adverbium pontos értelmezése okoz nehézséget; a szó – igazából időtől függetlenül – a „már mindig is meglévőre” utal, s ekként vonatkozhat a távoli múltra, vagy jövőre éppen úgy, mint valamely világekorszakra, vagy akár az örök képzetére is.

3 ■ A *die stille Größe* kifejezés egyszerre utal az örökkévalóság időbeli monumentumaira, (amelyek nem a távoli jövőnek szóló intelmek és üzenetek) és arra, hogy a múltban visszafelé haladva a történő idő metrikája mintha nem ugyanannak a törvényszerűségnek lenne alárendelve; a szóban forgó emlékművek folyamatosan távolodnak egymástól. Fr. J. W. Schelling: *Die Weltalter*. Reclam, Leipzig, 1913. 72. old.

4 ■ A hamis bíróról szóló, csak Lukács evangéliumában olvasható példázat utolsó mondata: „De amikor eljön az Emberfia, vajon talál-e majd hitet a földön?” (18,8)

5 ■ Utalás Gábor György könyvének címére, s egyúttal annak a közkeletű felfogásnak az elvetése, miszerint a történész, avagy a műértelmező a múltba „befagyott”, „megmevedett” jelent keltené életre pusztán ama gesztusával, hogy az elmúltak aktualizáló értelemben is megpróbál a közelébe férkőzni. Az ily módon befagyott jelen érzékeltesére szolgál nagyjából-egészében az indogermán nyelvekben a *perfectum* szemlélete.

ból” áll elő. Talán inkább olyan, mint az olaj vagy a bor, amelyik az anakronisztikusan egymás mellett időző (világ)korszakok szorító préséből csordul ki. Könnyen belátható módon az olajbogyók vagy szőlőszemek belső nedve itt nem egyéb, mint metaforák szorításában valami kézzelfogható. Ahogyan a sokszor idézett XXIV. *Sermóban* Szent Ágoston jeleníti meg előttünk a korszakváltás megrázkódtatásait egy közel 1600 évvel korábbi jelenben. Különös véletlen, hogy a XX. századi történetfilozófiai gondolkodás két meghatározó egyénisége, Karl Löwith és Jacob Taubes csaknem egy időben keletkezett művükben éppen ezt a rövid szakaszt idézi Ágostontól:

„Prés most a világ – minden kisajtolatik. Ha tajték vagy, a csatornába csordulsz, ha olaj, az olajosodásban maradsz. Elkerülhetetlen e préselés. Tekints a habra, s az olajra! Prés minden ezen a világon...”⁶

Ágoston fennkölt példázata ugyan az új ember, a keresztény születésének kinjait írja le, ám minden ilyesfajta morális, szellemi megközelítés mélyen összefügg a korszak vajadásának élményével, elsősorban azzal a megrendüléssel, amelyet a keresztény világ 410-ben érzett, amikor Alarik (a „barbár”) seregei kifosztották Rómát. *Roma aeterna*, az örök város pusztulása nem egyszerűen politikai esemény; az üdvrend alapzatába épülnek be új, monumentális méretű gránitömbök. Jól látható tehát, hogy a *homo novus* a „történetfilozófiai présben” nyeri el fakó színét, vagy éppen felfénylő ragyogását.

Minden jel arra vall, hogy a *praesens historicum* valóban egyfajta olajprésben, avagy borsajtóban formálódik, s aligha véletlen, hogy a fenti mechanizmus logikája a kései keresztény ókor óta alig változott. Az egyik logikai pólust az antik világbirodalmaknak, majd az Egyháznak az örökkévalóságban gyökerező földi berendezkedése (mindenekelőtt az antik Egyiptom harminc évszázadnyi, szinte moccanatlan múltja)⁷ jelképezi, a másikat pedig a mindig megújuló *montanizmus*⁸ a maga szélsőséges eszkatológiai felfogásával s azzal a tudattal, hogy a jelen igazából nem is létezik, a Messiás (újbóli) eljövételére várakozók kimondhatatlan türelmetlenséggel már most a jövőben élnek. Újkori forradalmak, modern forradalmi ideológiák e tekintetben ódon gondolati várfalain belül újra és újra Montanosz árnya kísért.

Az „életképes” jelen – záródjék bár a múltba vagy az eljövendőbe akár – mindenképpen alá van vetve az emlékezet és a felejtés nietschei követelményének, patikamérlegesen kimért egyensúlyának. Önmagában ez még nem elég, hiszen az így felfogott időmozzanatok *kép-írásá* dermedt enigmák csupán; aki ezeket faggatja, a kimondott szó helyén terpeszkedő némaságot faggatja, válaszra hiába vár. Persze az is lehet, hogy éppen a *hiába* válik kulcsfontosságú szereplővé: az adverbium egyre terjeszkedő légius nyelvi terében a várakozók a *hiábavalóság*

lényegi természetét sejtetik meg. A beteljesületlen várakozás időtlenségében a jelen fokozatosan semmivé foszlik; a bibliai kinyilatkoztatás nyelvén azt is mondhatnánk; száműzetésbe vonul. Am az *exilium*, a *galut* csak akkor teljesíti be szótári jelentését, ha véges időre terjed, ha majdani megszűnéséről *ígéret* rendelkezik. (Minden más esetben egy új, illetve másik világkorszak „természetes” közegével kell számolnunk.) A némaságban felhangzó szó, a hiábavalóságnak véget vető ígéret mi más is lehetne, mint az *összegyűjtéssel* kapcsolatos bibliai szöveghelyek együttese. Ahogy a levágott kalászt kérébe fogják, ahogyan az elhullott szőlőszemeket „böngészik” (mezgerélik), úgy gyűjtetik össze a nép és a gondos isteni szándéknak megfelelően minden egyes tagja is.⁹ Pontosan így gyűjtetik össze a szeretekóborló, száműzött jelen is, nem csupán „egyetemesen”, avagy „in abstracto”, hanem az egyes ember személyes sorsával egybefűzve. De ahogyan az isteni büntetésként, történelmi katasztrófa-ként értelmezett *galut*nak, illetve az egybegyűjtésnek megvan a maga sajátos tipológiai előképe, mindaz, ami a héber *moéd* szó jelentésébe sűrűsödik – a nép összegyülekezése időről időre a szövetség sátrában, majd a jeruzsálemi Szentélyben –, úgy a jelen összegyülekezésének is megvan a maga szellemi-logikai mintája, de „nem előbb és nem is később”, azaz valahol a tipológia birodalmán *kívül*. Mindebből talán kitetszik: az a minta, amely a háromosztatú, irreverzibilis idő szóban forgó szegmensének irányt szab, nem „temporális természetű”.

6 ■ Jacob Taubes: Martin Buber és a történetfilozófia. In uő: *Nyugati eszkatológia*. Ford. Mártonffy Marcell – Miklós Tamás. Atlantisz, Bp., 2004. 317–318. old.; Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelem-filozófia teológiai gyökerei*. Ford. Boros Gábor – Miklós Tamás. Atlantisz, Bp., 1996. 38. old. Az olajprés-hasonlat Ágostonnál nemcsak a fenti sermőben fordul elő, lásd Öbis Hajnalka: „Ruerunt ligna et lapides”. *Ókor*, 2016. 4. szám, 76. old.

7 ■ Lásd Jan Assmann: *Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten: Ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit*. Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg, 1975. Annak a lehetősége, hogy a több mint 30 évszázados múltra visszatekintő államalakulat léte nem evidens és nem is törvénytörő, igazi megrázó erővel – tudomásom szerint – a Corpus Hermeticum latin nyelvű traktátusában, az *Asclepiusban* merül fel.

8 ■ Kübelé hajdani papja, a frigiai Montanosz nevéhez köthető irányzat nem doktrinális jellegű eretnokség, hanem a *paruszia* várásának felfokozott, avagy túlfeszített válfaja. Ezért is okozhatott például oly nagy megrázkódtatást a kortársaknak a III. század elején, hogy a hiperművelt és aggályosan orthodox Tertullianus montanistává vált.

9 ■ „Azon a napon kicsépele majd az Úr a kalászokat az Eufrátesztől Egyiptom patakjáig. De titeket, Izrael fiai egyenként fognak összeszedgetni.” Jesája 27,12 (az idevágó héber ige, a *laqat* szó szerint böngészést, mezgerélést, guberálást jelent).

10 ■ A görög *paruszia* szóban (egyebek mellett) a *praesentia* és az *adventus* értelem egyszerre „van jelen”, ám a fordításoknak értelemszerűen dönteniük kell valamelyik jelentés mellett. A nyugati egyháztörténeti hagyományban láthatóan az utóbbi felfogás a meghatározó.

11 ■ A helyzet hasonló ahhoz, ahogyan a XVII. század vége óta a newtoni mechanika egy zárt világban egyesítette a természetről való tudományos gondolkodást és a hétköznapi tapasztalatot, kirekesztve például a mágikus elgondolásokat.

2.

Körülbelül a II–III. század fordulójától – amikor is egyre világosabbá vált, hogy a Názáreti Jézus újbóli földi *jelenléte* a kiszámíthatatlan jövőbe tolódik, a *viisszatérés* (a második eljövétel) tehát még várta magára – egyre nyilvánvalóbb időbeli tartalmat ölt az újszövetségi görög *paruszia* kifejezés. Ez a kifejezés a keresztény eszkatológia egyik kulcsszava, s a *Vulgatában* elsősorban az *adventus Christit* jelenti. Természetesen a görög *paruszia* is egyszerre utal a „jelenlétre” és a „megérkezésre”, a *praesentiára* és az *adventusra*,¹⁰ ám kézenfekvő-e a következtetés, hogy általában mindenfajta eljövételnek, megérkezésnek valamiféle jelenlétre kell torkollnia, függetlenül attól, hogy mindez mikor történik meg? Elvileg az ember a múltba is megérkezhet, bár ez a hétköznapi életben ritkán szokott előfordulni. Mindenestre annyi bizonyos, hogy mindenfajta *jelen* (*praesens*) a *jelenlét* (*praesentia*) függvénye, s a jelenlétek leszármazási rendjében a *kezdet* pozíciója ama bizonyos egyetlen *parusziát*, a Messiás (második) eljövételét illeti meg.

A fenti okfejtés alapján talán világos, hogy ha a jelen – miként a *Sekhina* – valóban száműzetésbe vonul, elvben a történő idő bármely pontján menedékre lelhet, de ugyanígy megeshet az is, hogy „együtt időzik” kortárs nemzedékekkel, s ez az együtt időzés lehet csupán pillanat, de lehet hosszan elnyúló lakozás is. A temporális viszonyok e kusza szövedéke (a történetírói *grand récit* éltető eleme), amely az első századokban a kronológia, a világkor-

szakok többféle elmélete, a *khiliaszmosztól* szabadulni vágyó eszkatológia, a világ-történelem sajátos új ideája kialakulásáig vezetett, „kibogozásra” vár. A nyugati eszkatológia a kései antikvitástól fogva egyértelműen e *kuszaság* rendszeres kiigazításában, sőt megszüntetésében volt érdekelt: abban, hogy az időszámítás, a korszakok egymásutánja, a vég eseménye világos, egyértelmű rendbe illeszkedik. Ez a szándék a XVIII. század óta félig-meddig sikeresnek is bizonyult, ám a sikernek nagyfokú szellemi érzéketlenség s ebből fakadóan nagyfokú tudatlanság lett az ára. S mindez nem csupán a teológiai műszóként kezelt *parusziára* nézve igaz, hanem a szekularizáltnak minősített történelemelméletekre is: a *praesens temporalis* mögül kiszökött a *jelenlét*, s ezzel együtt a (bármikori) megérkezés ígérete is. Ha pedig ez a korántsem zenei inspirációjú *fuga* ténylegesen is történelemformáló „fő témává” lép elő, akkor a kortárs – és a mindenkori – nemzedékek által megélt jelen magatehetetlenül evickél, sodródik Khronosz folyamának felszínén, időlegesen *kívül* rekedve a bibliai kinyilatkoztatás szemléleti horizontján, egy mitikus precedensnek alávetve.¹¹

A fenti koordináta rövid időn belül már a második *kívül*, amely a jelen természetére vonatkozó tájékoztatósi pontot kínál, vagy éppen ellenkezőleg, végérvényesen kizárja a megbízható tájékozódás lehetőségét is. Kívül a „tipológia birodalmán” s kívül a „kinyilatkoztatás eseményhorizontján” – ez az első pillantásra rémisztőnek tűnő *exilium* az antik egyházatyáktól egészen Schellingig jobbra kétféle *asylumot* kínál fel a jámbor történész, illetve filozófus számára. Az egyik a (végtelen) *allegorézis*, a másik pedig a *mitológia* világa. Az egész európai kultúra tanúskodik róla, hogy ez a két „világ” néha teljesen összeér. Mind az allegorézis, mind pedig a mitológia mindensége a történő idő, a sokértelmű *kezdet*től elszakadni vágyó, s az előbbire még csak hasonlítani sem akaró *vég* közömbösítésében érdekelt, ezért (megint csak a schellingi fogalmi sémára¹² hivatkozva) joggal nevezhetnénk őket nem csupán kinyilatkoztatás-előttinek, hanem időelőttinek is. Ezzel szemben a tipológia a *par excellence* „történelmi alakzat vagy kép”, ahol *tüpozs* és *antitüpozs* viszonya a történő idő két különböző szakasza, illetve pontja között létesül. Az antik poétikai örökségen túllépve a páli tipológia illusztrálja ezt eleve a legékesebben, amely a két testamentum közötti mindenfajta tipológiai gondolkodás szemléleti bázisává válik az ókeresztény kor hajnalán – attól fogva, hogy az „új szövetség” mint szövegkorpusz kézzelfogható kontúrokat ölt.¹³ Ebben a tekintetben ugyanis az Újszövetség szövege nem más, mint tipológiai reflexió az Ószövetség teljes textuális örökségére, elsősorban a *beteljesült prófécia*k (azon belül is az úgynevezett „messiási próféciak”)¹⁴ szimmetriacsoportjai alapján.

Lényegében hasonló a helyzet azzal a látásmóddal is, amelyet a „kinyilatkoztatás eseményhorizontjának” neveztem. Ez sem fennkölt metafizikai

Ettől persze még mindenki úgy gondolkodik a newtoni fizika mozgástörvényeiről, ahogyan akar, ám az nehezen képzelhető el, hogy (kótyagos) elgondolásainak rendelje alá például a gravitációval kapcsolatos tapasztalatait.

12 ■ A *Weltalter*-fragmentumokban kifejtett schellingi álláspont értelmében a jelen a Fiú „világkorszaka”, de a jelen megjelölés nem azt jelenti, hogy ez a világkorszak éppen „most” áll fenn, hiszen a Fiúban egyúttal „az idők teljessége” jut érvényre (ilyenformán a *paruszia* sem lehet pusztán jövőbeni esemény), míg a múlt az Atya, a jövő pedig a Szellem (Szentlélek) lényegi kifejeződése. Ennek megfelelően a kinyilatkoztatás előtti (például a mitológia világa) nem azért minősül örök múltnak, mert „régén volt” – hiszen ez a szellemi univerzum most is fennáll –, hanem magának a viszonynak, kinyilatkoztatás és mitológia viszonyának a manifesztálódása. Plasztikusabban fogalmazva: a mitológia mindenségében a megismerés éjszakai Napja világlik, minthogy nem világítja be a kinyilatkoztatás Napjának a fénye.

13 ■ Egyszerű példával: missziós útjain és tanítói tevékenysége során Pál apostol aligha tudatosíthatta magában azt, hogy ő „az Újszövetség szerzője”, de azzal bizonyosan tisztában volt, hogy leveleivel, szóbeli tanításaival a kinyilatkoztatás két, történetileg is rekonstruálható stációja – a Szinaj és a Golgota – között létesít egyfajta, ha szabad így fogalmazni, „szövegszerű” viszonyt.

14 ■ A szimmetriacsoport feltehetően túl egzakttá megjelölés, de annyit talán sejtet, hogy nincs szó egyszerű tükkörszimmetriáról még a messiási próféciak esetében sem, eszkatológiai szinten pedig végképp nem. Ám az az egyszerű tény nyilván nem szorul bizonyításra, hogy beteljesült messiási próféciak híján a kereszténységnek egyszerűen nem volna értelme: az összehasonlító vallástörténet szellemében a Názáreti Jézus személye minden további nélkül helyettesíthető lenne Oziriszéval, Tammúzéval vagy Adoniszéval.

fogalom (avagy költői metafora), hanem a történő időhöz, ha tetszik, történelmi eseményhez kötött kifejezés. Részint az Egyiptomból való kivonuláshoz és a Szinaj-hegyi Törvényadáshoz, részint pedig a gólgotai „történehez”. Érzéletes hasonlattal élve, két olyan magaslatról, tájékozódási pontról beszél, ahonnan körbetekintve az ember (jelen esetben inkább a teológus, mint a történész vagy a filozófus) láthatára terjed. Ám a láthatár nemcsak megnyílik, hanem be is zárul,¹⁵ s ennek a Bibliában gyökerező „világtörténelmi látásmódnak” meghökkentő következménye, hogy például nem túl számottevő beduin népcsoportok (a kéniek, vagy akár az amalekiták) világtörténelmi népnek minősülnek, míg például az antik Kína vagy India egyik népcsoportja sem!¹⁶ A nem jelen lévő jelenléte, a jelenlét igazolása első látásra megoldhatatlan nehézségnek tűnik, ha az imént felvázolt fogalmi sémában gondolkodunk; minden jel arra vall, hogy a lehetséges megoldás a *paruszia* második fő jelentésének, a „megérkezésnek” kínál valamiféle szerepet.¹⁷

A jelen, illetve a jelenlét, valamint a belátható múlt egymástól függő pozíciója a freskó és a fal viszonyához hasonlítható. Mégpedig „technikai” értelemben is, hiszen nem minden falfestmény freskó. A *láthatár* analógia véges felületen elhelyezkedő műalkotásra, illetőleg nem végtelen kiterjedésű falra vonatkozik. Az utóbbi pedig feltételezi, hogy valamilyen, az örökkévalóságban gyökerező „nézőpontból” a fal nem felejtő objektum, annak kifejeződése, ahogyan a múlt „igaz módon fennáll”. Ehhez az alig elképzelhető ideális állapothoz képest a filológus csupán tényérnyi, vagy éppen pár négyzetméternyi felületet képes egyszerre meghódítani; ám ezt sem teheti abszolút értelemben, hanem csupán súlyos előfeltevésekhez igazodva. Eljárásmódja mindenesetre nagyon hasonlít ama festőéhez, aki „*al fresco*” viszi fel a még nedves, frissen vakolt falfelületre az előre megtervezett művet. „*Al fresco*”, vagyis „nedvesre”, s ez határt szab a napi munkának: a festő egyszerre csak akkora falfelületet vakolhat be, amekkorát képes „megfesteni” (*giornata*). A kényszerből fakadó sajátos diszkontinuitás csak közelről észrevehető „varratokat” eredményez a kompozíción. A „varratok” a történész, a filológus által feltárt múlt – igazából persze a *jelenlét* – toldozott-foltozott *műalkotás*jelleget tükrözik. Sőt arra is felhívják a figyelmet, hogy az iménti műalkotás-hasonlat kettős értelmű.

Nem csupán arról van szó ugyanis, hogy a történetírás születésétől fogva műalkotásként tárja elénk a „valójában megessett dolgokat”, hiszen ez közhelyszámba megy, hanem arról is, hogy (az előbbi hasonlatnak megfelelően) a fal és a *freskó* viszonya – amelyet értelmezünk – már szintén egy bizonyos *Artifex* műve. A fal maga is már eredendően műalkotás, s a különféle kompozíciók ennek megfelelően jelennek meg a felületén. Egészen másféle világ tárul föl előttünk, ha a fal szerepét a bibliai kinyilatkoztatás tölti be, avagy a pozitivistá történelmi filológia,

netán az összehasonlító vallástörténet hagyománya.¹⁸ Mi több, nemcsak a „világ” válik ettől függően lényegileg másmilyenné, hanem a „kompozíció”, illetve a kontextusát meghatározó látásmód is. Ebben az értelemben a „kinyilatkoztatás falán” kirajzolódó kompozíciók legátfogóbb formanyelve pontosan idomul a tipológia megszabta szemléletmódhoz: a „művészi” életre hívott (jelenlétre szólított) jelenetek végeláthatatlan sora *zsidóság* és *kereszténység* világkorszakot felölelő viszonyának valamelyik részletét idézi fel¹⁹ – mind ikonográfiai, mind pedig történetfilozófiai szempontból nagyon is véges számú alaptípusra hagyatkozva.²⁰

3.

Platón óta megszokott dolog, hogy – Heidegger nyelvén – a „nyugati metafizikai hagyomány” a *látás* metaforikájára épül, s ezen a berögzöttségen a keresztény exegézis sem változtatott. *Fal* és *freskó* viszonyát illetően azonban még bonyolultabb reflexiókkal kell számolnunk: a klasszikus antik *ekphraszisz*

15 ■ A horizont szó etimológiája – a *horidzó* igéből részint a *horosz*, határ, határkő főnév, részint (a) *ho horidzón* imperfekt participium, tulajdonképpen az, aki „határt von”, avagy „valamiféle elhatározásra jut” – pontosan erre a kettősségre utal, tudatosítva, hogy a „szemhatár” által elválasztott két világ egyike túlível az érzékelhetőség határán.

16 ■ A zsidó-keresztény kinyilatkoztatáson alapuló, ma már „globális” európai kultúra világtörténelmi-fogalmával nyilvánvalóan szembeállítható más kultúrák, történelemfelfogások elgondolása a „rajtunk kívüli” politikai kozmoszról, de ezekből az elgondolásokból a kereszténység egyetemesség-konceptiója, az az egyszerű belátás, amely elvben az egész emberi nemre (a Biblia nyelvén: az egész ádámita fajra) kiterjed, szinte bizonyosan hiányozni fog.

17 ■ A Máté-evangélium evangelizációs parancsa „valamennyi nemzet” (*panta ta ethné*) tanítására vonatkozik ugyan, de lehetséges, hogy e missziós tevékenység mégsem éri el a Föld minden zugát. Viszont a *Jelenések könyve* 20,16-ban megjövendölt messiási királyság, amely a Megváltó második eljövételével függ össze, már mindenképpen a „globális uralom” megvalósulását vonja maga után, hiszen a Megváltó „vaspálcával” gyakorolja hatalmát azok fölött is, akik egyáltalában nem várták/kívánták eljövételét.

18 ■ E három hagyományos szemléletmód – még akkor is, ha közülük kettő, a pozitivistá történelmi filológia, valamint az összehasonlító vallástörténet a tudományos módszer etalonjának minősül, a „vallásos exegézissel” éppen úgy szemben áll, mint az előbbi kettőnek magát alárendelő Biblia-filológia – meglehetősen kiszámíthatatlanul viszonyul egymáshoz. Egy azonban bizonyos, az összehasonlító vallástörténet eljárás módja, amelyben a Biblia világa csak egy része a „vallási univerzumnak”, semmiképp sem békíthető össze a vallásos exegézissel, igaz, a tudományos igényű Biblia-filológiával sem.

19 ■ Gábor György könyvének részben tematikus, részben történetfilozófiai „alapzata” – miként a korábbiakban – most is zsidóság és kereszténység világtörténelmet átszövő viszonya. Aligha tekinthető véletlennek – sőt a magam részéről ezt módszertani szükségszerűségnek érzem –, hogy ennek a viszonynak a megjelenítése szinte megköveteli a látványosságot: mintha egy végtelenre tágult múzeum falai közt barangolnánk, s a falakon a festmények, a mozaikok, a freskók, a reliefek, miként a többi műtárgy is, a szóban forgó Történet egy-egy részletét tárják elénk; az értelmezés első lépése pedig, a hosszú séta szüneteiben, az *ekphraszisz* lenne. (Az a lehetőség most nem veszem számba, hogy egyes bámészakodók a műtárgyakról vázlatokat készítenek. Az értelmezés e közvetlen

(a műtárgyak megelevenítő leírása) műfajának megfelelően a *falkép* – közvetlen mozzanatában a *látvány*, így vagy úgy, az *apokaliptika* fogalmkörébe eső *fel-tárulkozás* – *elbeszélése*. Am az érintett, néha szimbolikus, néha kézzelfogható műveletek nem csupán a művész/kézműves tevékenységére utalnak; nem elégséges, hogy a festő a falon kidolgozza az előre elkészített vázlatát, a műalkotás arculatát a fal is döntően befolyásolja. Az eddigi metaforikát alkalmazva: egyfajta kifordított *ekphrasisz* módszert követve, a művésznek el kell tudnia olvasni „a fal üzenetét”. Innentől fogva pedig szinte mindennek a *fordítás* nehezen kanonizálható szabályaihoz kell igazodnia: a freskó üzenetének visszafordítása a „fal nyelvére”, és megfordítva – nem egyszerűen kulturális kérdés, hanem inkább hagyományok és módszerek egymással való ütközése. Adott esetben az *elbeszélés mellébeszéléssé* válik, ahogy az elmúlt két évszázad során megszoktuk; s minthogy elkülönül egymástól a történész, a filozófus, a teológus, a művészettörténész illetékessége, gyakorta még az is kérdésessé válik, vajon ugyanazon a falfelü-

érezki neme még mindenképpen a teológia és a történetfilozófia látásmódja előtt van.)

20 ■ Talán a zenei *cantus firmus* példája a legkézenfekvőbb: az alapdallamok, alapmotívumok mintájára (amelyek a kompozíciók végtelen változatosságának nem szabhatnak határt) zsidóság és kereszténység történelmi viszonyát is néhány alapvető klisé határozza meg még ma is. Gábor György könyve szinte kizárólag ezekkel a klisékkel foglalkozik.

21 ■ Az egyik karteziánus szubsztancia, a világ mértéktelenül megnövekedett uralmáról van szó, a másik két szubsztancia, Isten és ember rovására. A „világkultúra”, „világnyelv”, „világhatalom”, „világtörténelem” stb. kifejezések nem csupán egyfajta devalválódott jelzős szerkezet divatjéről tanúskodnak, hanem a világ valódi dominanciájáról, arról, hogy az e szóban sűrűsödő „globális szükségszerűség” elve (vagy csupán intuíciója) már-már a sztoikus sorsfogalom, a *heimarmené* szerepét tölti be.

22 ■ „Többé pedig nem vagyok a világban, de ők a világban vannak, míg én Tehozzád megyek.” (Jn. 17, 11a) Az idevágó formula az „*en tó koszmó*” az ember számára teremtett világra utal, úgy, ahogy ez a *Genesis* elején olvasható, nem a mai értelemben felfogott univerzumra. Az úgynevezett Főpapi imában Jézus azt mondja ugyan: „mert a tanítványok nem a világból valók (*hoti uk eiszin ek tu koszmu*), ahogyan én sem vagyok a világból (*kathósz egó uk eimi ek tu koszmu*)”, ám a későbbi bevett gnosztikus interpretációval szemben világossá teszi, hogy ez a világ az ember Istentől rendelt tartózkodási helye, se nem ellenséges, se nem önelvű létező: „Nem azt kérem, hogy vedd ki őket a világból, hanem hogy őrizd meg őket a gonosztól.” (Jn. 17, 14–15)

23 ■ Ami azt jelenti, hogy nem egy személy vagy testület gyakorolja a hatalmat a világ fölött, hanem fordítva: a *potestas mundi* a világ által gyakorolt uralom.

24 ■ A Biblia Istene a világ, a természet fölötti uralmat ígért az első emberpár számára. Az ígélet megvalósulása – ismert okokból – csorbát szenvedett ugyan, de az nyilvánvaló, hogy Isten hasonló ígéletet a világ számára sohasem fogalmazott meg. Sőt a korai prófétai nyelvhasználat már meghonosítja azt a szemléletmódot, amelyet az újszövetségi *koiné* teljesít ki: „a” világ a *qáhál*tal, illetve az *ekklésziával* egyértelműen szemben álló, ellenséges szellemi realitás. Másképpen fogalmazva: maga a világ is megváltásra szorul.

25 ■ Nem véletlenül szerepel az apokrif iratok döntő többségének (hagyomány szerinti) címében valamelyik bibliai fő- vagy mellékszereplő neve, még ha ez az eljárás filológiai szempontból gyakorta gyermekded intenciót tükröz is.

leten vélik-e megpillantani az amúgy untig ismert műalkotást. Az említett tudományszakok képviselői – hasonlóan a különféle stílusirányzatok iránt elkötelezett festők módszertani makacsságához – tudni sem akarnak olyan szemlélet-, avagy beszédmódról („metanarratíváról” [sic!]), amely képesnek bizonyulna a különféle kompetenciatartományok „békés egyesítésére”, egy újfajta államalapításra. A dühödt artífexek szűnni nem akaró polémiájának tétje nem csupán valamiféle közös *nyelv*, hanem ama bizonyos közös *jelen(lét)* kijelölése is. Mindaz, amit a mai kor arculata a leginkább kifejez – egyre reménytelenebb versenyfutás az efemer léptékű jelen megéléséért –, illetve a múlt (néha egészen nevelés) kultikus tisztelete igazából egy olyan metafizikai alakulat²¹ dominanciáját segíti elő, amelyik kívül esik a *parusziának* a kinyilatkoztatásban rögzített szellemi határain. A *világról* (elsősorban talán a *János-évangéliumban* felsajátított *koszmoszról*)²² van szó, sőt magáról a *világuralomról* – méghozzá *genitivus subiectivus* értelemben²³ –, amely a bibliai *uralom* elvével éles ellentétben²⁴ jut érvényre. Ebben az értelemben az uralom kiterjesztése nem csupán térbeli domíniumokra irányul, hanem időbeliekre is, főleg a *totális jelenlét* birtoklására. Jelen lenni az egyetlen, a legszentebb történetben – még ha mellékszereplőként, még ha csak egy villanásnyi időre is – ez mindenfajta apokrif irat/történet éltető *dünamisza*; ezt látjuk elsősorban a roppant terjedelmes apokrif újszövetségi korpusz csaknem teljes egészében.²⁵ Kisajátítani az egyetlen, legszentebb történetet – ez mindenfajta ideológiai háború végső offenzívája; ezt látjuk a kereszténység egész történetén végigvonuló úgynevezett *verus Israel* toposz valamennyi alakváltozatában, kicsiben pedig például a mai palesztin történetírás azon törekvésében, hogy a filiszteusokat, avagy a jebuzeusokat tegye meg a Biblia Istenének kiválasztott népévé. A jelen itt tényleg, megfogható módon maga a *nirdaf*, amelyről a mottóként idézett *Ecclesiastes* szöveg hely szerzője beszél: mindaz, amit „kergetünk”, „üldözünk”. A jelenlét folyamának – bármelyik (világ) korszak tájékain hömpölyögjön is – egyszerűen nincs ideje befagyni. A jéggé dermedt vízfelszín (volutaképpen az allegorézis világa) az említett szimbolikus folyam víztömegének csak kis részét jelenti; a világuralom is csak töredékes része az isteni/messiási uralomnak, az igazi *plenitudo potestatis*nak. Ennek ellenére mind a világ, mind pedig az allegorézis azzal a (szemfényvesztő) szándékkal lép fel, hogy elhitesse: ő maga a fal, ahol a freskó *megjelenik*, rajta kívül, *extra muros*, semmi sem létezik. Hogy mindez igaz legyen, ahhoz – képletesen szólva – meg kell(ene) szabadulni a nyugati festészetnek a korai reneszánsz óta érvényes látásmódjától, élén a centrálperspektivikus szemlélettel; márpedig a perspektíva törvényének a történetfilozófiai-teológiai gondolkodásban éppen a kinyilatkoztatás már tárgyalt eseményhorizontja felel meg. Ennek a szabálynak az elvetése bizonyos értelemben olyan volna, mintha perspektíva nélküli,

hierarchikus térben értelmeznék az *al fresco* készült kompozíciókat. Mindez a méretarányok végletes relativizmusát is magával vonná; bizonyos jelenetek, szereplők összezsugorodnának, mások természetellenesen megnagyobbodnának. A „világ”, a „jelen”, a „kép” tetszőleges méretben jelenhetne meg előttünk szinte bármelyik pillanatban. Gábor György könyve a történetfilozófia „kánon”, a zsidó-keresztény mindenség alakváltozásaival kapcsolatban számos ilyen példát hoz, ezek közül kettőt szeretnék kiemelni.

Az egyik példa a politikai értelemben kétségtelesen legnagyobb izraeli királyra, Dávid fiára s ekként a Dávid házára vonatkozó isteni ígéret örökösére, Salamonra vonatkozik, aki négy évtizedes uralkodása során a theokratikus állameszmény „látható” oldalát maximálisan beteljesítette, ám a „láthatatlan” oldalt, a Mindenhatóval való szövetség fenntartására tett ígéretet fokozatosan elhanyagolta. A *Talmud*-ból származó hasonlat alapján: Salamon először még a fensőbb világokon is uralkodott, majd csupán a látható alsóbb világon, az *erecen*, később már csak Jeruzsálemben, végül pedig csupán az ezerhárom asszony uralta szimbolikus élettéren, saját ágán (*Szanhedrin*, 20b).²⁶ A szakrális tér, illetve a jelenlét összezsugorodása folytán előálló ürességet a kinyilatkoztatás univerzumában mindig is a *világuralom* tölti ki; a világ-falon elterpeszkedő diadalmos messiási freskó szemet gyönyörködtető művészettörténeti látványosság, üdvtörténeti értelemben viszont legfeljebb aprócska miniatúra. Mi több, ha konzekvensen végiggondoljuk az iménti hasonlatot, akkor azt kell mondanunk, hogy a száműzetésben élő zsidóság – s vele *erec Jisráél* mint az eljövendő messiási királyság vágyképe – csupán mellékszereplő az Egyház (üdvtörténetét megörökítő freskókon. Ott állnak a képszeletekben évszázadokon át, süketen és vakon,²⁷ kigúnyolva és megalázva, „istengyilkosokhoz” illő állati ábrázattal... Ebben az esetben pedig aligha érvényesül az apokrif történeteket életre hívó óhaj: jelen lenni az örök történetben, bármi áron. Hiszen aligha szorul bizonyításra: ez a (diabolikus) történet nem azonos az „örök történettel”. Ennek ellenére a freskók mint illusztrációk értelmezése ikonográfiai szempontból nem okoz nehézséget, sőt megkockázathatjuk, hogy a „műértelmezés”, az „ikonográfia” egyfajta legitimációs elvként kínálgatik számunkra a *jelenlét* lokalizálása szempontjából. Ha ugyanis elfogadjuk azt a Franz Rosenzweig által, lassan már száz éve megfogalmazott koncepciót, miszerint a hurbánnal, de még inkább a Bar Kochba felkelés leverését követő megtorlással a zsidóság „időlegesen” kívül rekedt a világtörténelmen,²⁸ akkor az említett valóságos és imaginárius freskókat kétségtelesen a „világtörténelmi jelenlétet” igazoló verifikációs elvként kell felfognunk. Könnyen belátható ugyanakkor, hogy a jelen száműzetésével és összegyűjtésével kapcsolatos metaforika éppen a zsidóság (és vele együtt az Egyház) üdvtörténeti pályafutásában válik igazán kézzelfoghatóvá.

Egy másik példa, amely a lehető legérzékibb módon egyaránt kapcsolódik a *paruzsiához* és az uralom teljességének elvéhez. A *Múltba zárt jelen* szerzője a kései antik és a középkori Pantokrator-ábrázolások ikonográfiai típusait szemlélteti együtt a Krisztus-alakok különféle változataival.²⁹

A *Jelenések könyvében* felbukkanó cím – s egyúttal Isten-név –, a *Pantokrator*³⁰ (talán a „Mindenség ura” lenne a legmegfelelőbb fordítása, szemben a *Vulgatából* megszokott *Omnipotens* „Mindenható” értelmével) pontos jelentése a Sátán uralmi címével, a *Koszmokratórral* (a „Koszmosz ura”, a „Koszmoszt uraló”)³¹ egybevetve bontakozik ki a legszemléletesebben. Mindaz, ami az újszövetségi görög nyelvben a *koszmosz* és a *ta panta* (minden létezők összessége)³² között húzódik, látványként megragadhatatlan szemleli realitás. Mégis nyilvánvaló a különbség, hiszen a Sátán birodalma kívül rekedt Isten országán – egyszer s mindenkorra. Így tehát a Hagia Szophia kupolamozaikján vagy a Sinai Szent Katalin-kolostorban megjelenő Pantokrator-ikon (e típus a nyugati orthodox ábrázolások közt is uralkodó a XII. század végéig) bizonyos értelemben az uralom enigmája, de emellett egy különös paradoxon megtestesítője is. A „Mindenség Ura” ugyanazon a világ-falon ölt látható formát, mint akár a legjelentéktelenebb hétköznapi történet szereplői, ám a *jelenlét* illúzióját egy másik mindenség, az örökkévalóság felidézésével elegyítve. Nyilvánvaló persze, hogy az *örökkévalóság* (mint

26 ■ *Szanhedrin*, 20b, idézi Gábor: i. m. 25. old.

27 ■ Külön toposzt alkot az antijudaista keresztény irodalmi hagyományban (nem csekély mértékben a *II. Korinthuszi levél* 3,12–18-ra alapozva) az a jelenet, amikor a Sátán beköti valamelyik féllátati külsővel ábrázolt zsidó szemet, hogy az a szellemi vakság állapotában tartatván, soha meg ne térjen, hanem folyamatosan a Gonosz művét munkálja. E megközelítés különös érdekessége, hogy a zsidóság nem veszíti el „választott nép” státuszát, csak éppen a Sátán választott népeként jelenik meg előttünk.

28 ■ Franz Rosenzweignek több helyen – így a „zsidó maradok” elvi álláspontját megindokló levelében, de főművében, *A megváltás csillagában* is – úgy érvel, hogy a zsidóság „már mindig is az Atyánál van”, szemben a kereszténységgel, amely az üdvtörténet útját járja. Miután a cionizmust elutasító s izzig-vérig a német kultúrával azonosuló Rosenzweig 1929-ben meghalt, nem tudjuk, miként vélekedett volna ama két döntő, sorsformáló esemény ismeretében, amit a Soá, illetve Izrael állam létrejötte jelent. Lásd Franz Rosenzweig: *Der Stern der Erlösung*. J. Kauffmann Verlag, Frankfurt am Main, 1921. A Gábor György idézte kiadásban főleg 377–384. old.; valamint: Levél Rudolf Ehrenberghez, Berlin, 1913. október 31. In: uő: *Nem hang és füst. Válogatott írások*. Ford. Tatár György. Holnap, Bp. 1990.

29 ■ Gábor: i. m. 95. skk.

30 ■ *Jel.* 1,8.

31 ■ A másik, az iméntivel szinonim megnevezés „a világ fejedelme” (*ho arkhon tu koszmu*; *Jn.* 14,30 – szó szerint a „világmindenség ura”, hiszen a Sátán jog szerint uralkodik egy bizonyos ideig. Ebből fakadóan az igazán precíz megnevezése a *ho arkhon tu koszmu tutu*, vagyis „e világkorszak ura” lenne.)

32 ■ Az antik görög nyelvben – beleértve az újszövetségi *koiné*t is – nincs olyan kifejezés, amely a latinból eredő univerzum pontos megfelelője lenne. A *ta panta* (*onta*) talán úgy formulázható, mint „a létezők amaz aktuálisan végtelen halmaza, amely maga is létező.”

33 ■ Pl. Johannes Duns Scotus: Reportatio Parisiensis examinata

nem „tudható” dolog) felidézése a művészi stilizáció ikonográfiailag kötött eszközeivel történik, különleges időmetaforikával ruházva fel azt a másik realitást, amelyről tapasztalati szinten fogalmunk sincs. De amikor ég és föld, romolhatatlanság és enyészet határai elmosódnak, és az örök feltárulkozik, szigorú értelemben nem „láthatunk” mást, mint amit a skolasztika hagyománya rendkívüli szenzibilitással írt körül: az örökkévalóságban lévő időt. Aquinói Tamás vagy Duns Scotus pompás logikai leleménye ez: az örökkévalóság mostja.³³

Márpedig ebben a problémakörben az *ekphraszisz* felcsillantott módszere, a „látvány elbeszélése” szükségszerűen a visszajára fordul; egyfajta negatív *ekphraszisz* módszere kísért, amely az „elbeszélés látványára” irányul.³⁴ (Minderről metafizikai értelemben valószínűleg az orthodox ikontológia „tud a legtöbbet”, amikor is az Isten-Ember paradoxonná dermedt arcát/tekintetét kísérli meg elénk tárni. Ám az ikontól a nyugati teológia úgy fél, mint ördög a tömjénfüsttől, vagy még jobban).³⁵ Mindamelllett, ha így áll a helyzet, akkor a szertekőborló (avagy elúzótt?) jelen(lét) felkutatása, egybegyűjtése túlságosan is nehéz, már-már reménytelen feladat. Történeti filológia és teológia, filozófia és teológia között egyre mélyülő és egyre sötétebb szakadék húzódik, s a „mélyben lent” természetére nézve jószerével már csak spekulációk születnek. Nagy kérdés, hogy az iménti paradox kifejezés – az „elbeszélés látvá-

nya” – komponensei közül melyik a bizonytalanabb manapság: a világ-falon megjelenő *freskó*, vagy az a múlhatatlan *történet*, amelyet mester és tanítvány nemzedékeken át újrafest?

4.

Ahhoz, hogy a fal és a freskó a történő idő bármely pontján „tudjon egymásról”, a (bibliai) kinyilatkoztatás fogalmára van szükség; minden más esetben a *világtörténelem* lokális múltak sokaságára hullana szét, illetve precízebben szólva: soha együvé sem rendeződne; a nedves falon nem maradna meg a festék. Vagy ha mégis, elvileg végtelenül sokszor megfesthető lenne ugyanaz a motívum anélkül, hogy ennek tudatában lennének; az *ugyanaz* természetéről nézve semmiféle külső kritérium nem állna rendelkezésre. Mindez tökéletesen megfelel a mitikus (örök) ismétlődés elvének, ahol a jelenlét nem szökhethet meg önmaga elől, vagy másként fogalmazva: a jelenlét nem lehet önmagánál előbbi vagy későbbi. Ilyenformán pedig sikerrel cáfolná a *Parmenidész*ben kifejtett platóni paradoxont, miszerint a jelen idejű *most* (*to nún*) egyszerre korábbi és későbbi, mint önmaga.³⁶ Se nem korábbi, se nem későbbi tehát, s így – a görögségre vonatkozó kierkegaardí megállapítás értelmében – az örökkévalóság sem a múlt felől tűnik elő.³⁷

Nem tűnik elő sehonnan, hiszen mindig is ott van, illetőleg „jelen van”; a mitikus világ „archaikus múltja” (schellingi terminológiával: „örök múltja”) – mint ahogyan már szó esett róla – a kinyilatkoztatás eseményhorizontjához mérten nyer értelmet. Máskülönben e múlt sohasem múlta el. Ám az eseményhorizont logikai velejárója az a körülmény is, hogy a mitikus világ milyen mélyen gyökerezik az örökkévalóságban; ha szabad így fogalmazni: a kinyilatkoztatás mindensége az örökkévalóság megtapasztalásának egészen másféle módját követeli meg, a tradícióra alapozottal szemben egyfajta *személyes* viszonyt.³⁸ Különös, ám a jelenlét problémáját övező sokadik paradoxon: a Biblia mindmáig ható szellemi-logikai öröksége, hogy nem csupán egy világkorszakot, hanem a modernitás (egész) világát a *történetiség* elvére építette fel, éppen ezen a legérzékenyebb ponton tör rést saját bástyáin és falain, s válik egy csapásra *történetietlenné*. Persze az is lehet, hogy itt nem az ellenség számára szándékosan meggyengített védművekről van szó, hanem egy kezdettől létező kaucióról; eszerint a *rések* a totális világalom létrejöttét hivatottak meggátolni azáltal, hogy az anakronizmus immáron két évezrede „helyet hagy” a *jelenlét* elvitathatatlan *asylum*ának, a *személyes*nek. Úgy tűnik, az eredet érzéki közelségében ezt még jobban tudták; erre vall a „*christianus non nascitur fit*” tertullianusi elve.³⁹ Az iméntiek természetesen döntően befolyásolják *fal* és *freskó* viszonyát, ám annak a belátható és egybefüggő falfelületnek, amelyet a jelenlétből elvonatkoztatott jelennek neve-

1,38. ln; uő: *Párizsi előadások a tudásról és az esetlegességről*. Ford. Ábrahám Zoltán. Kairosz, Bp., 2011. 39. skk. old.

34 ■ A fenti paradoxon alaptípusa mindenképpen a hagyományos zsidó szemléletmódot átszövő „látható hang” metaforája. A látvány megpillantásának metafizikai kényszere természetesen a szemlélő szemtől szembe látásának kizárásából fakad.

35 ■ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ebből a szempontból a nyugati kereszténység korántsem egységes; az ikontológiában a protestáns világ a „bálványimádás” legszörnyűségesebb manifesztumát látja, míg a katolicizmus a kora reneszánsz idején megrekedt és visszamaradt egyházművészet rekvizitumait. Jóllehet az orthodox kereszténység nagyon távol áll tőlem, mindkét álláspontot eléggé gyermekdednek találom. Kétségtelenül egyszerűbb így eljárni, mint (sok egyéb mellett) az ikonban megtestesülő tömény trinitológiával szembesülni.

36 ■ Platón: *Parmenidész*, 151,2. A logikai okfejtés az egy és a sok viszonyának az értelmezésére épül.

37 ■ Kierkegaard okfejtése a platóni *anamnészisz* fogalmával kapcsolatos: „A görögség számára az örök valahol hátul van, mint a múlt, amelybe csak visszafelé haladva lehet bejutni.” Sören Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. Ford. Rác Péter. Göncöl, Bp. 1993. 107. old.

38 ■ Egészében véve a kierkegaardí elgondolásról van szó: a keresztény hit kizárólag személyes viszony lehet a Biblia Istenéhez, vagy semmilyen. Ugyanigy a személy fogalmának csak akkor van értelme, ha az embert személyes viszony fűzi Istenhez, különben nem. Amennyiben ez a feltétel nem teljesül, az elő- és utónévvel ellátott individuum Kierkegaard szerint nem személy.

39 ■ Terullianus kategorikus (és teljességgel bibliai) álláspontja – „a keresztény nem születik, hanem azzá lesz” – arra utal, hogy bár az Egyház is nép, hasonlóan a bibliai Izraelhez, ám szemben a zsidósághoz való tartozás kritériumával, senki sem születik kereszténynek, mindenkinek – az egyes egyének – saját megtérése eredményezheti csak a néphez való tartozást.

zünk, mindenképpen igazodnia kell az emberi látás behatároltságához, valamint az eddig taglalt „perspektívalátáshoz”, továbbá valamilyen formában *elbeszélhető* alakot kell öltenie, magyarul értelmezhető műalkotásaként kell előtűnnie a nem látott háttérből. (A „nem látott” ebben az esetben független az idődimenzióktól, hasonlóan a jelenlét pozíciójához, akár a múltban, akár a jövőben „feltorlódhat”). A nem látott mint múlt és jövő lesz mindenfajta falfestmény példatára, katalógusa; mégsem mondhatjuk azt, hogy ez a *catalogus rerum* végeláthatatlan, avagy határtalan lenne. Sőt éppen ellenkezőleg, minden olyan „motívumnak”, amelyik a falfestmények valamelyikén megjelenik, szükségképpen *beláthatónak* kell lennie, különben a kinyilatkoztatás megsabta, emberi léptékű történeti látásmódot a képek háttéréből előpakodó „ kozmikus idő” köddé és párává változtatja, egyszerűen semmivé foszlatja. (Létező fenyegetettségéről van szó: a Biblia szellemi *Umweltjében* ilyenfajta gesztusként értékelendő mind Manethó, mind pedig Bérósszosz „történeti kronológiája”,⁴⁰ amikor is az egyiptomi, illetve a sumer–akkád múlt valóban kozmikus dimenziókba kerül az istenkirályok több tízezer éves uralkodása révén. Ezt a beláthatatlan, vad és zabolátlan műtszörnyeteget a Biblia időszemlélete bizonyos fokig „domezstikalja” ugyan, de teljesen megszelídítenie mindmáig nem sikerült).

Az iménti *kozmosz távlatok* (a világalomnak a mitikus mindenségben is túlélő manőverei) alapján *fal* és *freskó* eddig taglalt viszonya értelmét veszítené; legfeljebb annyi történe, hogy egy időben és térben lokalizálhatatlan festményen jelenne meg a fal képe. Miféle „mitikus intuición” segítene bennünket abban, hogy pusztán a fal látványa által életre keljen bennünk az a szemléletmód, amelyet hosszú évszázadok óta így nevezünk: *történeti érzék*? A válasz egyértelműen az, hogy semmilyen. Hiszen a bibliai kinyilatkoztatás fogalma pontosan ennek az intuiciónnak a helyén sarjadt; márpedig egy és ugyanazon magból hogyan kelhetne ki kétfajta, egymástól gyökeresen különböző növény?

A kinyilatkoztatás mindenségében a beláthatóság legtávolabbi horizontját a világkorszakok egybeegyelekezése jelenti, ez a nem csupán eszkhatológiai érvényű (azaz a *végnek*, az *eszkhatonnak*, a *qécnek* alávetett), hanem már mindig is zajló esemény. Az egymáshoz mérten kizárólagos jelenlétre törő korszakok⁴¹ éppen a *praesentia* fogalmához mérve tűnnek mulandónak, vagy éppen eljövendőnek. Zegzugos fogalmi viszonyaik között a hellenisztikus elődök által tökéletesített módszer, a *mithográfia* segít tájékozódni. (Ezt a tájékozódási készséget mindemellett a történetfilozófia és a későbbi szellemi jövevény, a történetfilozófia is a sajátjának tekinti.) Am a világkorszakok ünnepélyes összegyelekezése (ha jobban tetszik: feltorlódása a vég monumentális gátrendszerénél) egy csapásra érvényteleníti, hatálytalanítja azt a tájékozódási képességet, amelyet a *genealógia* kínál. A korszakok (ünnepi) egybeegyelekezése kétsége-

lenül az első számú *Grand Récit*, a megváltástörténet már aktuális része, s ekként (sem a rabbinikus hagyományban, sem pedig a keresztény teológiában) nem kötődik genealogikus száalakkal a „földi történelemhez”.⁴² Egy olyan, közvetlen módon meg nem tapasztalt *jelenlét* elbeszéléséről⁴³ – ilyenformán pedig a *narráció*, s nem az *esemény* jelen idejéről – van szó, amelyet egy maroknyi ember hajdan közvetlen érzéki formában megtapasztalt ugyan, de ezt az élményt a történő idő gondosan eltitkolva tartja fogva. Ha jól belegondolunk, nem is lehet másként, hiszen a *paruszia* (teológiai) fogalmában a „hajdan volt” és az „eljövendő” nem esik egybe; a jelenlét e kettős arculatát – a rabbinikus hagyomány „szenvedő”, illetve „diadalmas” Messiásának alakját – egyetlen személybe ötvözve a kereszténység Megváltója jeleníti meg. Am ezen túl semmi sem evidens, tudvalévő ugyanis – és a szinoptikus evangéliumok rendre erről tanúszkodnak –, hogy a feltámadott Krisztust legszűkebb környezetének tagjai kezdetben sorra nem ismerik fel. Ha a mithográfiai reflexek, a genealógiai szemlélet kölcsönözte biztonságérzetről beszéltem az imént, akkor most mintha a „malkicedeji genealógia” árnya kísértene éppen...

A történeti tudományok és csakúgy a teológia, a filozófia körében nagyon nehéz olyan alakzatokra bukkanni, amelyek ne hordoznák magukon a genealogikus szemlélet stigmáját. A XX. századi filozófiatörténet nagy hatású teóriái közül például ilyen a (Schellingtől átörökölt) heideggeri *ontológiai differencia* fogalma, vagyis annak az imamalomszerű suly-

40 ■ Mind Manethon, mind pedig a történetírói és mithográfusi módszerét tekintve hozzá rendkívül hasonló Bérósszosz „kozmosz időszámítással” vezeti be az egyiptomi, illetve a sumer–akkád uralkodó dinasztiák tárgyalását. A mitológiai vonásokat öltő prehistóriában – amikor istenek, majd hősök regnáltak a földön – évtizezredek, sőt százezredek teltek el. Így van ez az *Aigüptiaka* I. könyvében, illetve a *Khaldiaka* bevezető szakaszában egyaránt – már amennyiben egyáltalán beszélhetünk összefüggő művekről, hiszen mindkét munka – jelen formájában – antik szerzőknél fennmaradt excerptumok gyűjteménye. 41 ■ Hétköznapi szemléletünkben a világkorszakok – a múltó idő szukcesszív rendjéhez igazodva – egymást váltják, végérvényesen a múltba taszítva a megelőző aiónat. Ez azonban koránt sincs így, ha így volna, sem az úgynevezett „nagy kultúrák/civilizációk” nem élhetnének egymás mellett ma, sem pedig a történeti emlékezet nem hatolhatna egy másik világkorszak múltjába. Végül pedig a kinyilatkoztatás fogalmának sem lenne semmi értelme, hiszen érvényessége csupán egyetlen világkorszakra terjedne ki, a sajátjára. Márpedig mind a zsidó, mind pedig a keresztény univerzalizmus azt jelenti, hogy a megtérés/visszatérés parancsával párhuzamosan az *aevum revelationis* más világkorszakok – legalább részleges – annektálására rendeltetett.

42 ■ Vagyis a messiási vég eljövetele, mikéntje és mikorja az éppen aktuális földi történelem eseményelből nem következik logikus módon: magyarul „kisakkozhatatlan”.

43 ■ A *parusziához* fűződő „hívó” viszony mikéntjét mindenkor érvényes módon Pál apostol fogalmazza meg: „Ily módon mostantól fogva senkit sem ismerünk test szerint, (*udena oidamen kata szarka*); ha ismertük is Krisztust test szerint, mostantól többé őt sem így ismerjük.” (II. Kor. 5,16).

44 ■ Az Egy, aki „túl van a léten”, tökéletesen transzcendens lévén, nem folyhat bele a világfolyamatokba, kiváltképpen nem teremthet, de *Démiurgosz Nusz* az Egy tökéletesen jó voltára való tekintettel rendezí széppé és harmonikussá a kozmoszt.

kolása, miszerint a *lét* (fogalma) nem azonos a *létezők létével*. Persze, az már a schellingi eredet tényéből is következik, hogy itt egyfajta neoplatonikus gondolati struktúra ölt alakot. Mi több, a *neo* jelző is fenntartással kezelendő, hiszen az már a *Parmenidészben* is világosan látható, hogy a „*léten túli*” (*epekeina tész usziasz*)⁴⁴ „nem hasonlít” a létbe száműzött létezők egyikére sem, ám az is nyilvánvaló, hogy a mindenfajta apofatikus teológia, gnosztikus és neoplatonikus rendszer közös logikai örökségét Plótinosz fejleszti tökélyre, amikor is úgy fogalmaz, hogy a második isteni hüposztazisz, a *Nús*, a megismerés során létrehozza a létezőt, az utóbbi pedig „léttel ajándékozza meg” a *Núsz*.⁴⁵ Ettől fogva az Egy „elkezd hasonlítani” a leginkább létszerű létezőre, a *Núszra*. Mind ez fogalmi nyelvre fordítva nem sokban különbözik attól, amit Heidegger állít, miszerint a *Lét (Sein)* kitüntetett létezőként (*Dasein*) mutatkozik meg, illetve faggatható egyáltalán.⁴⁶ Különös paradoxonnal szembesülünk tehát, amely a genealogikus szemlélet jellegéből fakad. Megszoktuk ugyanis, hogy apa és fiú között a hasonlóság az apából fakad, itt viszont azt látjuk, hogy a fiú mint *homoióma* vet árnyékot az apára, akit „soha senki sem látott” (*Jn. 1,18*). Az elmondottak alapján mutatkozik meg csak igazán Jézus Fülöphöz címzett mondandójának metafizikai súlya: „Aki engem lát, látja az Atyát” (*ho heórakosz eme, heóraken ton patera; Jn 14,9*).⁴⁷ Hiszen mindaddig, amíg elvont teoretikus kérdések paradoxonokba, apóriákba torkoltnak, az ember legfeljebb megborzoneg egy kicsit, de ha a paradoxon a létezés

alapatába furakszik, még a lélegzetvétel ritmusa is megváltozik.

Visszakanyarodva a heideggeri példához, aligha lehet véletlen, hogy a *Sein und Zeit* szerzője oly aggályosan különválasztotta a *philosophia christiana* teljes örökségét mindattól, amit ő autentikus filozófiának tartott. Ebben az örökségben a platonikusnak nevezett ontológiai tradíció egészen túl a döntő fontosságú elem a *Deus* mint *verum esse* meghatározása, azaz a Biblia Istenének és az „igazi létnek” az azonosítása, ami az ontológiai és a teológiai hagyomány *hierosz gamoszának* is tekinthető. Nos, éppen ez a mozzanat az, amelyet Heidegger egyszer s mindenkorra elvet, s ily módon folyamatosan (hosszú évtizedeken át) ott időzik a genealógiai leszármazási rend kiindulópontjánál, konokul tudakolva: micsoda is valójában a logikai ő, akihez/amelyhez a fiaknak hasonlítaniuk kell, aki visszatérőzi a fiak ábrázatát? De sohasem tudjuk meg, mi a lét; legfeljebb a hatvanas évek elején elhangzó, *Zeit und Sein* címen ismert előadás jegyzőkönyve sejteti, hogy nem más, mint a számtalanszor interpretált *Alétheia*-kérdés, maga az *elrejtettség (Unverborgenheit)*.⁴⁸

A jelen leszármazási rendjét illetően a jelenlét, a *paruszia* nem csupán az iméntiekhez hasonló – mondhatni logikai jellegű – bizonytalanságokat tartogat, hanem a kétségeket és a bonyodalmakat a történő idő saját jogú rejtélyeivel kell „beszorozni”. A „mikor?” kérdése a *paruszia* fogalmának legbensőbb lényegéhez tartozik (ha nem így lenne, a *doctrina christiana* építménye egy csapásra romba dőlne, mint tornádó egy faviskót, úgy söpörné el valamiféle, kinyilatkoztatáson kívüli akarat), ám egyúttal a legnagyobb talány hordozója is, hiszen maga a Visszatérő mondja, hogy az iménti kérdésre a választ egyedül az Atya ismeri.⁴⁹ Mindamellert tudjuk, hogy az európai történelemben jó néhány „hamis paruszia” bukkant fel és enyészett is el hamarosan, miként a zsidóság *galuti* történelmében is fellobbant néhányszor a messiási láng. A kinyilatkoztatás mindenségében a különféle *jelen idők* mind az *eszkhaton*, a *géc* gravitációs erőterében nyerne jelentést, a (hellén) mitológia világában – ahol, miként Prométheusz, az emberek üdvözítője egyúttal az istenek elárulója is – az isten- és a hérosz-történetek „éppen mostja” tölt be hasonló funkciót, más-ként fogalmazva, (a) *ta propheronta*, a homloktérbe toladó dolgok viszonyrendszere számít érvényes *praesentiának*. A modernitás a nyugati kultúrában pedig nyakló nélkül keveri össze a fenti pozíciókat, azzal a ki nem mondott igénnyel, hogy a jelen leszármazási rendje egyszerre legyen genealogikus is, meg nem is. Szükség van a múlt – úgymond – megbízható feltérképezésére, továbbá valamiféle távoli ködbe vesző messianisztikus ideológiára, talán még egyfajta Messiásra is, de „Dávid házára”⁵⁰ semmiképp sem. Kicsit hasonló a helyzet, mint Gilles Deleuze és Félix Guattari hetvenes évekbeli értelmezési kísérletében: a genealógia „fájával” (és elágazó gyökérzetével) szemben a *rizóma* (legegyszerűbb esetét tekintve a gumó) „antigenealogikus”.⁵¹ Vagy e tanulmány fogalmi vilá-

45 ■ Plótinosz: *Enn. V.1,4*. In: uő: *Az Egyről, a szellemről és a lélekről*. Ford. Horváth Judith, Perczel István. Európa, Bp., 1986. 229. old.

46 ■ Szigorú értelemben véve az egész *Sein und Zeit* nem más, mint a „*Dasein* egzisztenciális-időbeli analízise”; ezen a szinten a fenomenológiai módszer – részben legalábbis – máig megóvta Heideggert attól, hogy a léttörténet ősi fellegek és kód lepte tájkára tévedjen – végérvényesen.

47 ■ A fenti, legáltalánosabb fordítás nem adja vissza pontosan a görög mondat értelmét. Ez ugyanis, megítélésem szerint, így fest: „Amint valaki meglátott/felismert engem, már meg is pillantotta az Atyát.” A szimpla látni értelmezés nem számol azzal, hogy mind a particípium, mind a főige perfectumban áll.

48 ■ Martin Heidegger: *Zeit und Sein*. Protokoll zu einen Seminar über den Vortrag „Zeit und Sein”. In: uő: *Zur Sache des Denkens*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1976² 1969. 16. old.: „*Wie aber, wenn wir das gesagte unablässig als den Anhalt für das Nachdenken übernehmen und dabei bedenken, da dieses Selbe nicht einmal etwas Neues ist, sondern das Älteste des Alten im abendländischen Denken: das Uralte, das sich in den Namen A-letheia verbirgt?*”

49 ■ „Arról a napról és arról az óráról senki sem tud, sem az egek angyalai, sem a Fiú, hanem csak az Atya egyedül.” (Mt. 24,36)

50 ■ A Messiás *széfer* *tóldótja* (genealógiája) mellőzhetetlen kritériumként hagyományozza ránk (nem csupán zsidókra, hanem keresztényekre is) a Dávid házából való származás tényét. Ez a mozzanat az, ahol világosan elválnak az ocsú a bűzától, a Messiás, Dávid fia név az összes egyéb lehetőséget kizárva egyetlen autentikus genealógiát ismer el. Am ennek a leszármazási rendnek az igenlése csak a kontextus, vagyis a bibliai kinyilatkoztatás elismerésével együtt lehetséges.

51 ■ Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Rhizome*. Minuit, Paris, 1976.

gához közelebb eső példával élve: olyanok a genealógia nyomvonalai, mint a „kiszáradt patakmedrek a déli sivatagban” (*Zsolt.* 126,4); ha néha esik az eső, megtelnek vízzel, vagy egyszer csak előtörnek a földből, hogy azután eltűnjenek ismét...

5.

Ahogy a bűvópatakok rendszere egyfajta mélyebb alapot sejt, ahol rejtett, egybefüggő felületekre gyanakodhatunk, úgy a (szabálytalanul) szerteszóródó jelen is hasonló „tektonikus alapzatra” épül, még ha nem látható módon is. Mindaz, ami a felszín „fölközt” látszik, hasonló a szerteszórt búzaszemekhez, gabonamagvakhoz; magvak szép, szabályos sorokban vagy éppen mindenféle rendet nélkülözve, netán elhullajtva az út szélén, s ami még rosszabb, kövek között a terméketlen földön. A magvakat – bár elvben gyökér, szár sarjad majd belőlük – egyelőre nem fűzi egybe semmiféle genealogikus viszony, mégis, az a bizonyos „mélyebb alapzat” szinte azonnal kirajzolódik, legalábbis a nyugati kultúrában, amint szinte automatikusan egy bizonyos bibliai *példázatra* gondolunk.⁵² A véletlen elrendeződés mögött fölsejlik egy magasabb rendű Akarat műve, valamint a vele tudhatóan szembeszegülő Széjljárás, amely – tőle telhető módon – a magvakat az út szélére, avagy a köves talajra sodorja. Akárhogyan is, az előbb fölvezetett metaforikát összefoglaló képzet: a szétszóródás, a szétszórás, a *Septuaginta* görög nyelvén a *diaszpora*. Noha pontosan tudjuk, hogy a *diaszpeiro* ige általában a héber *zára* fordítása, s ekként inkább abba a negatív kontextusba illeszkedik, amely az engedetlen nép eljövendő (mindig eljövendő) szétszórására, a *galutra*, az *exiliumra* vonatkozik,⁵³ s az újszövetségi *koíné* ugyanezt az igét használja, amikor a jeruzsálemi ösgyülekezet üldöztetéséről és a hívek meneküléséről esik szó.⁵⁴ A *praeverbium* nélküli igealak a mindenfajta magvetésben benne rejlő ígéretet fejezi ki elsősorban. Azt ugyanis, hogy a szétszórás után – ígéret szerint – összegyűjtésnek kell következnie.

A zsidóság (és bizonyos fokig az egyház) „világtörténelmében” a diaszpóralét természetrajza áttételesen a jelen megtapasztalására is érvényes, legalábbis a kinyilatkoztatás világában. A *szétszórás*, ama bizonyos hajdani *paruszia* szilánkjai (amelyeket túlbuzgó időszakok gyermekei – képletesen szólva – kézzel próbáltak meg összeszededegetni, csakhogy valami érzéki bizonyosságot nyerjenek a Megváltó földi létezéséről), valamint az összegyűjtés az „eljövendő” *paruszia sub specie aeternitatis* nyilvánvalóan egynak tekintendő; a Biblia apokaliptikus gondolkodásmódjának másként aligha lehet értelme. Ennek megfelelően neveztem a diaszpórat „mindig tartó” állapotnak, sőt eseménynek, ahol és amikor a szétszórás és az egybegyűjtés valóban *egyszerre* zajlik, akárcsak az a nagyszabású metafizikai háború, amely a földi események (nem látható) hátterében folyik. Csak egyetlen példával élve: Gábor György könyvében a mindent átfogó

„narratíva” az a konkrét, történelmi háború, amelyet már Nabu-kudurri-uszur megkezdett, de Titus terjesztett ki a *hurbán* által valóban „globális” méretűvé; Róma és Jeruzsálem majdan Moses Hessnél⁵⁵ megjelenő szimbolikus ütközete Nietzschénél emelkedik az egész világtörténelmet átható metafizikai háború rangjára.⁵⁶ Ez a háború nem egyszerűen oka vagy gyökere a szétszórásnak, hanem maga a szétszórás; ahhoz, hogy a diaszpóralét felszámoltassék, az eljövendő/visszatérő Messiásnak ezt a háborút mindenképpen győzedelmesen kell megvívnia. Ha ez megtörténik, a messiási uralom – legalábbis korszakos érvénnyel⁵⁷ – a világalom helyébe lép.

„Ha ez megtörténik” – az iménti megfogalmazás igazából többes számban értendő, hiszen a szóban forgó háború – legalábbis a *Jelenések könyvének* tanúsága szerint – két ütközetre bomlik, s a két esemény között éppen ezer esztendő telik el.⁵⁸ A köztelen idő, e sajátos *aetas medii* az úgynevezett „ezeréves királyság” (*Jel.* 20, 1–6) az a világkorszak, amelynek kronológiai felderítésén oly sokat fáradoztak az egyházatyák – Julius Africanustól, Clemens Alexandrinustól, Hippolütosztól egészen Ágostonig. Amikor mindez bekövetkezik, nem csupán a diaszpóralét felszámolása lép új szakaszba – a jelen(lét) szorgalmas magvetői szó szerint „virágba borítják a sivatagot” –, hanem világunkat tengernyi jelen borítja el az örökkévalóság felől is. Amennyire tudható: a diadalmos Messiás kíséretében lévő örökkévaló lények és a feltámadó „igazak” együtt „időznek” majd a földön az efemer éltű emberekkel. A profetikus jövő – mint par excellence *jelenlét* – mindenesetre „historiográfiai” szempontból nehezen értelmezhető, vagy éppen sehogy. Amennyiben a történetész – s ebben Gábor Györgynek igaza van – csupán a vélt-valós „múltba

52 ■ A szinoptikus evangéliumokban olvasható példázatra a magvetőről, lásd *Máté* 13,3–9.

53 ■ Gábor György könyve kimerítően vizsgálja a diaszpóralét aspektusait, lásd elsősorban a *Két világ polgára, avagy Philón szabadon választott családja* című fejezetet.

54 ■ Ap. csel. 8,1–4.

55 ■ Moses Hess: *Róma és Jeruzsálem. Az utolsó nemzeti kérdés. Levelek és megjegyzések*. Ford. Giszka János. Múlt és Jövő, Bp., 2011.

56 ■ Friedrich Nietzsche: *Adalék a morál genealógiájához*. Ford. Romhányi Török Gábor. Holnap, Bp., 1996. 53–56. old.

57 ■ Az ezeréves messiási királyság földi megvalósulása – a *Jel.* 20,1–6., illetve 7–10. szerint – megelőzi a Góg és Magóg névvel jelzett háborút, tehát ha csak egy rövid időre is, de a messiási uralmat egy minden addigit fölülmúló világtörténelmi krízis és világháború követi.

58 ■ A fenti szövegszakaszra hivatkozva: a *Jel.* 19,17–21. beszél el néhány mondatban az ezeréves korszakot megelőző világháború menetét, következtetésképpen a millenniumi korszak angyalok és emberek közös világháborújával kezdődik és végződik.

59 ■ Az „örökkévalóságra nyíló ablak” hasonlat Florenszkijtől származik. Pavel Florenszkij: *Az ikonosztás*. Ford. Kiss Ilona. Typotex, Bp., 2005. 60. old. Florenszkij természetesen a „szent hagyományból” kölcsönzi a kifejezést.

60 ■ Különös paradoxon, hogy nagyjából a második ókeresztény nemzedék életideje óta a „paruszia irdatlan nyomásának” a katekhon egyház áll ellen, amennyiben a *II. Thesszalóniki levél* 2,1–12. szövegszakaszának legerőteljesebb

zárt jelen” faggatására vállalkozhat, (hogy tevékenysége milyen mértékben minősül illuzórikusnak, arról most ne beszéljünk!), akkor a tudományos érvényű *filológia* és az *exegézis* között mélyebb szakadék húzódik, mint amilyenről a *Lukács-evangélium* példázatában olvashatunk a gazdag ember és a Lázár nevezetű koldus történetével kapcsolatban (Lk. 16,19–31.). Ez a bizonyos szakadék – mint megtudjuk – a Seol két része, „Ábrahám kebele” és a Hadész között húzódott, s a példázat tanúsága szerint lehetetlen volt az egyik helyről a másikra átjutni. Ám az is lehetséges, hogy az előbbi példánkkal kapcsolatban talán mégsem ilyen reménytelen a helyzet, s a történettudományt a teológiától elválasztó szakadék fölött mégis „átgondolhatja magát” az ember. Ha nem teszi meg, főleg ha kísérletet sem tesz rá, megoldhatatlan nehézséggel szembesül: egyrészt a Földet elborító *korszakos jelen* már az ikonfestőnek sem kínál érvényes szüzsét (hiszen az ikon nem lehet immár „ablak” az örökkévalóságba),⁵⁹ másrészt pedig a „világi festő” – jelen esetben a történész – sem vihethi fel a freskót a porig rombolt világ-fal hült helyére. Ha ezzel a kettős lehetetlennel szembesülünk, akkor belátható: az „átgondolás” megtagadása nem egyéb, mint annak tudomásulvétele, hogy a diszpóralétbe kényszerült, száműzött jelen szilánkjainak („magvainak”) a szorgos összegyűjtögetése egyfajta soha véget nem érő folyamat lesz. Ennyi, és ebbe bele kell törődni. A többit majd az eljövendő nemzedékek odaszánt (mű)gyűjtögetői végzik, és így tovább. Így legalább nem sérül a genealógia elve. Márpedig minden jel arra vall, hogy a különféle tudományágak és kultúrák globális szellemi otthona, a parttalan időviszonyokat korszakokba rendező s a lokális szellemi-logikai struktúrákat egységesítő bibliai kinyilatkoztatás nem

interpretációjához igazodunk. Pál apostol az „Úr napjának” (*hé hémera tu Kúriu*) eljövételével kapcsolatban írja, hogy az említett eseményt mindenképpen meg kell, hogy előzze a mindent átfogó *aposztázia*, valamint a „törvénytíprás emberének” (*ho anthróposz tész anomiasz*) megjelenése. Az utóbbi megjelenését azonban egyelőre megakadályozza valamiféle erő. „Nem emlékeztek rá – folytatja a levél szerzője –, hogy mikor még nálatok voltam, megmondtam nektek mindezt? Es tudjátok, hogy mi az, ami most még visszatartja (*to katekhon*), hogy csak a maga rendelt idejében jelenjék meg? (*eisz to apokalüpténai auton en tó heautu kairu*). Mert a törvénytíprás misztériuma már működik, csakhogy annak, aki ezt mind mostanáig visszatartja, el kell tűnnie ez útból.” (*monon ho kathekon arti heosz ek meszu genétai; II. Theosz. 2,6–7*.) Ama titokzatos erő, akit a szöveg másodikára szubjektumként nevez meg (*ho katekhón*), a bevett értelmezés szerint az Egyházzal azonos.

61 ■ A két egyetemességkonceptió egymáshoz való viszonyával behatóan foglalkozik Gábor György is, elsősorban a „Mert idegenek voltatok ti is...” (Az idegen biblikus és rabbinikus értelmezése) című fejezetben.

62 ■ Plótinosz: *Enn.* II,9. Az antik gnózis értelmezéséhez kulcsfontosságú szövegszakasz keletkezésének körülményeiről Porphyriosz is megemlékezik a *Vita Plotiniben*. Eszerint a Mestert nem csupán teoretikus ellenszenv fűzte a gnosztikusokhoz, hanem mélyen fel is háborította e „súlyosan szellemi emberek” gondolkodásmódja a teremtett világ harmóniájáról. Porphyriosz: Plótinosz: *Az Egyről a szellemről és a lélekről*.

„közös guberálásra” hívott el, ennél valószínűleg impozánsabb feladatot bízott az említett tudományszakok képviselőire. De valójában mit is?

A kérdés már csak azért is mellbevágó, mert a válaszadó nem csupán intellektusával (*nüsz*), hanem teljes egzisztenciájával felel a mondottak érvényességéért. Ahogyan például egy neoplatonikus gondolati rendszerben senkinek sem jutna eszébe aktuális jelenlétek után kutatni – hiszen Plótinosz örökkévalósága jelenlét és semmi más, jelenlét mindenkor és mindenütt (schellingi értelemben akár panteizmusnak is mondhatnám) –, úgy a kinyilatkoztatás világában ez az egyértelmű állásfoglalás nem tartható, a bibliai történetek mindig idő és örökkévalóság határvidékein játszódnak, ahogyan mindenfajta érvényes exegézisnek is ott kell(ene) megszületnie. Ennek megfelelően éppen a határvidéken időző számára a legnyilvánvalóbb, hogy még a *paruszia* irdatlan nyomásával szemben is⁶⁰ a *világ-fal* áll; mindenfajta üzenetnek – legyen bár felirat vagy kép – *ott* kell megjelennie.

A világ tehát nem lehet önérték, hanem egyszerűen mindenfajta jelen(lét) hordozója; ekként tehát szubsztancia, se több, se kevesebb. Színtere az összegyűjtésnek, vagyis a diaszpóralét felszámolásának, s annak az újfajta *egyetemesség*-fogalomnak, amelyet zsidóság és kereszténység egyaránt megígér. Az előbbi egyfajta „egyetemes prozelita-létben” (a hajdani noahi szövetség szellemétől nem függetlenül), az utóbbi pedig az egyetemes kereszténnyé válásban, a Földlakók *személyes* metanoiája révén képzelel el a folyamat végpontját.⁶¹ Noha kulcsfontosságú újtestamentumi szöveghelyek – elsősorban is a *Római levél* 11. fejezete – világosan rendelkeznek a zsidóság és kereszténység „utolsó időkig” tartó, autonóm üdvtörténeti útjáról, éppen eme bizonyos „utolsó idők” koreográfiája *most* távolról sem tűnik egyértelműnek. Annyi azonban jól kivehető, hogy az előbb említett kétféle egyetemesesség szorításában valami egészen új, még meg nem tapasztalt jelen formálódik, amelyről egzakt módon nagyon keveset tudunk ugyan, ám közeli jelenlétét mégis érezzük, ahogyan a tavasz illatát érzi meg az ember a kései télben.

Különös módon zsidóság és kereszténység inkonzisztensnek tűnő egyetemesség-elvárásában van valami szembeötlően közös mozzanat, s ez egyfajta világidegenség, amely azonban távolról sem azonos a Plótinosz által már a III. század derekán ostorozott gnosztikus világmegvetéssel.⁶² „E világ” (*ho koszosz hutosz*) – a mi világunk, az ember otthona, így rendelkezik erről a Biblia Istene már a *Teremtés könyvének* elején. Bár éppen a plótinoszi „gyönyörködőnivaló” jól érzékelhetően hiányzik belőle, hiszen az egész teremtett világ (*ktiszisz*) átok alatt görnyedezik. Különös otthon az – vethetné ellen bárki –, amelyik „domesztikálásra” szorul, de paradox módon mégis ez a helyzet. Az „otthon lenni” pozíciójában viszont a világidegenség nem azt jelenti elsősorban, hogy lakóhelye ellenséges az emberrel szemben, hanem azt, hogy – egészen pozitív értelemben – „helyet”, „teret

ad” az *idegenek*. Ne feledjük, mint *igaz ember* (is *caddig, anthróposz dikaios*) idegenként kezdte pályafutását a „bálványimádók világában” az Özönvíz előtt Hanókh és Noah, később pedig Ábrám/Ábrahám, akit Pál apostol a „hit ősatyjának” nevez. Földi jelenlétükből érvényes és máig ható jelen fakadt, amely nem páráként foszlik szét, hanem mindig – így most is – képes jelent alapítani, méghozzá olyan jelent, amely a „jövő felől” is megtapasztalható. Az idegen (*gér*) otthongeremő műve – a „vándorló arámié” csakúgy, mint a népeké, az Egyházé és Izraelé – máig tart, s még egyáltalán nem fejeződött be. Mindamellett a teológia, a filozófia, vagy éppen a történettudomány jelen fogalmának természetére nézve nem csupán az jellemző, hogy a *paruszia* gravitációs erőterében formálódik, hanem az is, hogy újra és újra *alapításra* szorul. Aligha szükséges külön is hangsúlyozni, hogy a jelen alapítvány volta teljes egyértelműséggel a világgal szemben mutatkozik meg, hiszen a világot a Biblia istene nem alapította, hanem *teremtette*.

Tudjuk, hogy a világ (legalábbis jelenlegi formájában) romlandóbb és múlékonyabb anyagból készült, mint a benne „megmutatkozó” jelenlét, mégis minden olyan maradandó műalkotásnak, amelyik a *parusziát* „eleveníti meg”, így vagy úgy, de a világalon kínálkozik hely. Ennek megfelelően *fal* és *kép* sorsa közös, egymástól elszakíthatatlan. Még a fantáziának is határt szab az iménti felismerés, hiszen bár tudjuk, hogy léteztek és létezni fognak a mi világunk előtti és utáni korszakok, szótári értelemben ezeket mégsem vagyunk képesek másként nevezni, mint „világkorszakoknak”. A schellingi nyelvi distinkció – *Zeitalter* és *Weltalter* között – nem honosodott meg a magyarban. Az idegen mint világvándor mindenestre saját korszakának polgáraként rója útját, ám saját *aiónjából* kitekintve lényegében ugyanaz a kétséggyötri, mint bármely másik kor szülöttjét: ha a fal valóban leomlik, mi lesz a freskókkal, amelyek az ő elvitathatatlan jelenét, tulajdon életét beszélik el?

6.

Gábor György könyvének nagy erénye, hogy az európai festészet fontos korszakaiból vett illusztrációk valódi *ekphraszisz*ként sorakoznak föl az értelmezés („történeti hermeneutika”) eszköztárában. Természetesen ahhoz, hogy igazi ekphrasziszról beszélhessünk, az illusztrációnak először saját, etimológia diktálta küldetését kell beteljesítenie. Az illusztráció ugyanis küldetése szerint „fényt vet”, nem pedig árnyékot az írásba foglalt történetre. Úgy is mondhatnám, a képek csak akkor szólalnak meg, ha e fényforrás-szerepüket már betöltötték. Az eddigi mondandóra nézve ilyen „beszédés” fényforrásként szeretném kiemelni Luca Signorelli 1499–1504-ben készült, az orvietói dóm-ban látható freskó ciklusának egyik képét, amely *Az Antikrisztus prédikációja* címet viseli.

Nem csupán a dóm belső tere érdemel különös figyelmet, hanem a környezete is. Orvieto, e szik-

latetőre épült umbriai kisváros maga a testet öltött szürrealizmus⁶³ – ha az Antikrisztus etruszk lenne, minden bizonnyal innen származna. A legkorábbi rétegeit tekintve jobbra etruszk lakó- és kultuszhelyekre épült *urbs* a maga döntően középkori arculatával (a dómot a XIII. század végén kezdték el építeni) mintha csak egy nagy és kortalan misztérium díszletétül szolgálna, amely misztérium szellemisége – tartok tőle – nem a zsidó-keresztény hagyományban gyökerezik. Mindenesetre Fra Angelico és Benozzo Gozzoli kezdte el a dóm Szt. Brictius-kápolnájának kifestését. Ötven évvel később, 1499-ben kapott megbízást Luca Signorelli a kápolna oldalfalainak – főleg a *Jelenések könyve* utolsó fejezeteihez kapcsolódó – freskóira. Az élénk táruló látvány valóban döbbenetes. Am bennünket most nem elsősorban az itáliai reneszánsz freskófestészet „genealógiája” érdekel, hanem Signorelli művének néhány figyelemre méltó dramaturgiai furcsasága.

Az Antikrisztus prédikációja több képsíkra és jelenetre oszlik. Ha a feltételezhető alapszövegre, a *Jelenések könyve* 13. fejezetében olvasható változatos szörnyűségekre gondolunk, akkor ez a megoldás már önmagában természetesnek tűnhet. Bármily csábító volna is azonban az oldalfalon megjelenített eseményeket a bibliai szöveg illusztrációinak tekinteni, nagy valószínűséggel nem erről van szó. Inkább talán arról, hogy Signorelli a város történetének korabeli eseményeit érzékelt az antik, illetve a kora középkori apokalipszisábrázolások méltó örökösének, így az utolsó újszövetségi könyv „negatív Szentháromsága”, a Sátán, az Antikrisztus és a Hamis próféta – elvben legalábbis – a hajdani Orvieto polgárainak arcvonásait is viselhetné.

Orvieto ekkoriban polgárháború szabdalta város, köszönhetően elsősorban a Monaldeschi és a Filippeschi család (már-már shakespeare-i dramaturgiai külsőségekbe illő) vetélkedésének; az épületek egy része félig romokban áll, az erőszak napról napra áldozatokat követel: igazán adottak tehát a külsőségek ahhoz a mindmáig eljövendő diabolikus történethez, amelyet a Názáreti Jézus *Lukács evangéliumának* tanúsága szerint⁶⁴ „előre lát”. Megjegyzendő, hogy a bibliai jelenet(sor) döntő mértékben a Sionhoz kötődik, s feltételezi a jeruzsálemi Szentély újbóli felépítését; ezt a szigorú teológiai előfeltételt Signorelli a templom falán megjelenő templom képével „érezkelteti”, s a hangsúly valóban az „érezki” jelzőre esik, tudatosítva, hogy a történendők nem eshetnek meg bárhol és bármikor – ilyenformán a jelenet a végletes allegorézisbe fülne –, egyfajta (rejtjeles) művészi kauccióra van szükség ahhoz, hogy az „éppen akkor” és

63 ■ A magyar irodalom elkötelezett híve ilyenkor képtelen nem Szerb Antalra gondolni, ha történetesen erre jár is, mindenütt Umbria ezen részének az *Utas és holdvilágban* stilizált tájai jutnak az eszébe.

64 ■ A bibliai hagyományban *Jesája* 66,22-től az *I. Kor.* 15-ön át egészen a *Jel.* 21,1-ig „a mindenség újratemtésének” kell következnie.

„éppen ott” helyzet meghatározása hihetővé váljon. Miféle kaucióról beszélhetünk?

Elsősorban is a kép előterében némán álló Antikrisztus figurája érdemel figyelmet, még pontosabban a „negatív Hegyi beszédet”, a földi diabolokrácia alkotmányát deklamáló alak majdhogynem szintelen szeme, vak tekintete. (A korai középkor egyik leg-szebb *Apokalipszis*-illuminációit tartalmazó *Urgell-kódex* kiadója, Umberto Eco – Borges helyett – akár

burkolt fiatalember, talán a már említett Monaldeschi család sarja, átellenben pedig egy fiatal nő alakja tűnik ki (akár az előbbi fiatalember szimmetrikus párja is lehetne), de még inkább a mellette álló különös figura, aki pénzt számol a nő kezébe. Öltözéke és szakállviselete alapján feltehetőleg az 1500 táján Orvietóban lakó pár tucat zsidó család egyikének tagja. Ha a szóban forgó időszak legnevezetesebb zsidó egyéniségeit idézzük fel, akkor minden bizonynyal

őt is választhatta volna közismert regényalakjának mintájául). Ha hihetünk a művészettörténeti hagyománynak: ő a Firenzében 1498 tavaszán kivégzett Fra Girolamo Savonarola, akit Signorelli nem kedvelt különösképpen, s talán Marsilio Ficino *Apologia contra Savonarolam* című értekezéséből meríthetett ötletet a figura megformálásához (Ficino e művét Savonarola kivégzésekor, röviddel saját halála előtt írta).

Am akár a kiközösített dominikánus volt az Antikrisztus „modellje”, akár nem, az *Apokalipszis*-illusztrációk korhoz kötődő aktualitása nyilvánvaló. Nagy valószínűséggel hasonló a helyzet a központi figura mellett jobbra, illetőleg balra lévő férfialakkal is. A jobb oldali alak egy kikent-kifent divatfffy, rózsaszinbe

Moisé de Blanis áll előttünk, a hírneves természettudós, rabbi és a polgári foglalkozását tekintve bankár. Amennyiben a jelenetet allegorikusan értelmezzük, aligha lépünk túl a bevett sztereotípiákon – a sötét zsidó ármány éppen bűnbe taszítja a naiv Ecclesiát (az már Savonarola szellemének diadalát jelentené, ha kijelentenék: a szóban forgó nőalak inkább prostituálnak tűnik!) –, ha nem, akkor mindenképpen el kell töprengenünk azon, hogy a bibliai alapszöveg egyik meghatározó személyisége, a Hamis Próféta hiányzik Signorelli freskójáról...

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az Antikrisztus megnevezéssel a jánosi teológia másik szöveghagyományában, a levelekben találkozunk, a *Jelenések* 13. fejezetében enigmatikus nevek sorakoznak: „sárkány”

(*drakón*), „*thérion*” (vadállat, Károli bevett fordításában: „fenevad”), „*allo thérion*” (másik vadállat); az értelmezői tradícióban a két vadállat az Antikrisztus és a „hamis próféta” (*pszeudoprohétész*). A 13. fejezet tanúsága szerint a földből feljövő másik vadállatnak „a bárányéhoz hasonló két szarva volt, és úgy beszélt, mint a sárkány” (*kai eikhén kerata díuo omoiai arnió kai elalei hós z drakón, Jel. 13,11*) Signorelli a két szarvat mindkét negatív főszereplő homlokára ráfesti, jelezve,

hogy a világalalom, ha időlegesen és illegitim módon is, de a negatív Trinitas, a Diabolosz, az Antikrisztus és a hamis próféta kezében van. A kép középtérben látható, hogyan kínozzák meg és végzik ki azokat, akik „nem imádják a vadállat képmását”. Szavukra jelek és csodák történnek, elámitják a tömeget. Minden egybevág tehát, mi szükség van akkor a teljhatalmú Antikrisztus *prédikációjára*?

A már idézett szövegrészben azt olvassuk, hogy a sárkány átadta hatalmát (*exszia*) a vadállatnak. Hatalma 42 hónapon át tart (vagyis a dánieli jövendölés három és fél évhetőnek megfelelő ideig) és két dologban nyilvánul meg: egyrészt az Antikrisztus bármit megtehet, amit csak akar, másrészt ezt meggyőzően teszi azok számára, akik csatlakoznak hozzá. „És adatott neki nagy dolgokat valamint blaszfémiát szóló száj” – szerepel a következő mondatban. Vagyis „prédikációi” döntően fontosak, hiszen legitimálják és megerősítik a *sacrilegium* nagy művét ama bizonyos három és fél éven keresztül tartó, természetfeletti sűrűségű jelenetben. Luca Signorelli ezt kísérel meg átplántálni a romlandó világ-falra. Nem minden eredmény nélkül, a „prédikáció” a nem hallható sza-

vak némaságával egyetemben is roppant beszédesnek tűnik.

A többszólamú mű igazán érdekfeszítővé akkor válik, ha figyelmünket a baloldalt az előtérben imára kulcsolt kézzel álló, feketébe öltözött férfiakra fordítjuk. Signorelli önmagát és Fra Angelicót örökítette meg a reneszánsz festészet világát tekintve egyáltalában nem szokatlan módon. Nem világos azonban, hogy *hol* is vannak ők és *mikor*? A Történet melyik dimenziójának a szereplői valójában? Vajon a bibliai látomás szemtanúi ők, s egyúttal a prédikáció hallgatói egy, pontosan meg nem határozható majdani jelenben, avagy a Könyv tanúságtévői, akik Orvietóban, egy régi-régi századfordulón „látják” nagyjából azt, amit mi is látunk, illetve látni vélünk? Ez utóbbi esetben a *látás* fantáziává, teremtő képzeletté minősül; s ez a nem túl megrendítő felismerés a jelent még illékonyabbá, még megragadhatatlanabbá teszi. Ha ugyanis az utóbbi eset az igaz, akkor a két festő jelenléte a képen olyan, mint valamiféle kép-aláírás, cégjelzés, a *tanú* pozícióját lényegileg nem érinti. Nyugodtan ácsoroghatna ott a helyükben a *Múltba zárt jelen* szerzője vagy e tanulmány írója is a maga kissé anakronisztikusnak tűnő öltözetében. Ha viszont az előbbi eset az igaz, akkor egy metafizikailag képtelen kísérleti megörökítésével van dolgunk, ugyanis a „negatív paruszia” – vagyis a bibliai szöveg maga – ilyesfajta kívülálló jelenlétet nem engedélyez. Ebben a világban rezzenetlen tekintetű kívülálló csak az lehet, aki maga már behódolt az antikrisztusi világrendnek, amit nem feltételezhetünk a két festőről. Miféle logikai pozíció volna még lehetséges? A *kívül(lét)* esélye kínálkozik már csak, kívül mindenfajta – anakronisztikus, a műalkotás saját idejéhez kötődő, avagy valamiféle eszkatologikus jövő táplálta, netán az életidővel elegyedő – *praesentián*, osztozva a jelen sorsában, a *szerűzetésben*.

A *kívül* az a biztonságos hely, amely megóv az eljövendő vég megfestett szörnyűségeitől, az aktuális jelen fenyegetésétől s azoktól a könnyű szélrohamoktól, amelyek egy eljövendő hatalmas vihar előérzetét keltik. Innen kényelmesen szemlélhetők a világ-falra felvitt freskók, legalábbis azok, amelyeket egy élet időtartama alatt „meg lehet nézni”. A műgyűjtő, de főleg a műélvező sajátos jelenlétének színhelye ez. Mégis nagyot téved, aki azt hiszi: valamiféle *asylum*-ról volna szó: a műélvezőt nem az a veszély fenyegeti első-sorban, hogy a világ-fal egyszer csak leomlik, s egy csapásra mindent maga alá temet – ami *képtelenség*. A világ az apokaliptikus vég drámai főszereplője.⁶⁴ Mindaz, amit a műélvező látni kényszerül, nem más, mint hogy a falra festett képek egyik pillanatról a másikra megelevenednek (akár ha Pasolini műfajalkotó kísérletét látnánk), s a *jelenetek* szökőárként, elemi erővel sodorják magukkal a Történelem népét. Elenyészik a különállás, elenyészik a kívülálló elegáns pozíciója is. Amikor ez bekövetkezik, a száműzött jelen hazatalál. □

„ÚJ TÁRGYILAGOSSÁG”

IRÁNYVÁLTÁS A MODERNIZMUS ÉS ANTIMODERNIZMUS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI HISTORIOGRÁFIÁJÁBAN AZ 1990-ES ÉVEK ÓTA

Ez az írás mindössze regisztrálni kíván egy jelenséget, amely a modernizmusnak a közelmúltban született művészettörténeti irodalmában észlelhető.

A második világháború után a művészettörténet-írás legsürgetőbb szakmai és morális feladata a modernizmus folytonosságának helyreállítása volt. Össze kellett rakni a cserepeket, amelyek a fasizmus, a náciizmus és a sztálinizmus, valamint a világháború áldozataul esett modernitásból megmaradtak. A művészettörténetesek legnagyobbbrészt az avantgárd mozgalmakat kutatták, azzal a kifejezett szándékkal, hogy a diktatúrák emlékét és rombolását kitöröljék a kollektív emlékezetből és a művészettörténet lapjairól. A feladat a modernitás értékeinek és művészeti anyagának rehabilitálása volt. Tipikus hangja volt ennek a törekvésnek Magyarországon Kállai Ernőé, aki napokkal a háború vége után leírta: „művészet csak társadalmilag, politikailag és szellemileg szabad légkörben teremhet. [...] Nem mondom egyebet: lapozzuk végig Balás-Piri Lászlónak, ennek a mindenre elszánt, sőtét hitleristának a harmadik birodalom művészeiről elkövetett könyvét. Szörnyülködve látjuk, hogy mire vezet, ha a művészetet erőszakosan egy világnézeti és politikai kaptafára húzzuk.”¹

Amit Kállai ebben a cikkben kimondott, hamarosan évtizedekig tabu lett, többé-kevésbé nemzetközileg is.² Pozitív attitűdnek az számított, ha a szereplők túlléptek a történeteken, és új energiákkal képviselték a modernitást. 1946-tól Párizsban az *Abstraction-Création* csoport rendezett kiállításokat, visszahozva a nyilvánosság számára az absztrakt festészetet. A *Réalités Nouvelles* kiállításain kelet-európai művészek is részt vettek. A CoBrA (Copenhagen, Brussels, Amsterdam) csoport, amely egy új nemzetközi platform kiépítésén dolgozott, és az új, egyesített

FORGÁCS ÉVA

Európa jövőjét látta maga előtt, kapcsolatba lépett kelet-európai művészekkel, első lépésben csehekkel. Budapesten már 1945-ben megalakult az Európai Iskola, amely ugyancsak egy új, közös Európát sürgetett. „Európa és a régi európai eszmény: romokban hever – áll a Manifesztumukban. – Európai eszmény alatt eddig nyugateurópai eszményt értettünk. Ezentúl Egész-Európára (sic!) kell gondolnunk. Az új Európa csak a Nyugat és a Kelet szintéziséből épülhet fel.”³ Az Európai Iskola nemcsak a háború utáni újrakezdést hirdette meg, hanem végre integrálni és legitimálni akarta Magyarországon a szürrealizmust és az absztrakciót mint a modern művészet legfontosabbnak tartott kifejezési formáit.

Hasonló törekvések jelentkeztek Amszterdamban, a Stedelijk Museumban is. Hans L. C. Jaffe, a múzeum vezető kurátora 1951-ben a De Stijl holland avantgárd csoport műveiből rendezett kiállítást. Az 1917–1931 között virágzó mozgalom nemzetközi kontextusát kutatva talált rá a De Stijl és Kazimir Malevics, valamint az orosz avantgárd kapcsolataira, és döntő szerepe volt ez utóbbi újrafelfedezésében.

A második világháború utáni modern művészettörténet-írás adottnak tekintette, hogy minél többet tudunk a modernizmusról és az avantgádról, annál inkább érvényt szerezhetünk nekik és az általuk képviselt eszméknek, s annál hatékonyabban léphetünk fel a konzervativizmussal szemben. A modernizmus⁴ a terület kutatóinak konszenzusa szerint a felvilágosodás racionalizmusának és szekuláris kultúrájának az örököse, jóllehet a romantika is lényeges alkotóeleme. Politikailag a francia forradalom *Liberté, Egalité, Fraternité* hármasságát képviseli. Az első világháború katasztrófájából tanulva a modernizmus a húszas évektől kezdve a nemzetköziségben és a művész személyes társadalmi felelősségében hitt – olyan értékekben, amelyeket a diktatúrák és a második világháború meg akart semmisíteni.

1945-től a művészettörténet-írás legfontosabb feladata évtizedeken át a humanizmus szellemének fel-támasztása, a diktatúrák, a nacionalizmus, a militáns konzervativizmus és a népirtás elítélése volt. Újra érvényre kellett juttatni a progresszió modernista ideál-ját. Mivel a modernizmus mindenkor kisebbségi irányzat volt, támogatása mindig bátorságot köve-

¹ Kállai Ernő: Szabad népnek szabad művészetet! *Kis Újság*, 1945. április 12. A könyv, amelyre Kállai utal: Balás-Piri László (1908–1993): *Hitler művészei*. Stádium Sajtóvállalat Rt., Bp., 1943.

² A háború „elfelejtésének” szándékáról lásd Tony Judt: *Postwar. A History of Europe since 1945*. The Penguin Press, New York, 2005.

³ Az Európai Iskola Manifesztuma. In: *Európai Iskola füzetek*, Bp., 1945. Belső borító.

⁴ A terminus történetéről és változó értelmezéseiről lásd Cornelia Klinger: *Modern/Moderne/Modernismus*. In: Karlheinz Barck – Martin Fontius – Dieter Schlenstedt – Burkhardt Steinwachs – Friedrich Wolfzettel (eds.): *Ästhetische Grundbegriffe*. Verlag J.B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 2002. 121–166. old.

telt, a Weimari Köztársaság korától a hatvanas évek Amerikáján át az *October* folyóirat 1976-os megindításáig, amely első számának programnyilatkozatában 1917 októberére utalt mint a szimbolikussá vált baloldali hagyományra, „századunk azon pillanatát ünneplve, amelyben forradalmi gyakorlat, elméleti kutató szellem és művészeti újítás példaszzerű és egyedülálló módon kapcsolódott össze”.⁵ Függetlenül attól, hogy ez a dátum a későbbiekben milyen sokféle jelentést nyert, az *October* ezzel a kötődéssel a maga baloldali és progresszív értékeit deklarálta.

A modernizmus a két világháború közötti időszakban világszerte ellenzékben volt, ugyanúgy, mint a második világháború utáni Kelet-Európában és a nyugati demokráciákban. A modernizmus újabb irodalma ezt a képet is árnyalta, amikor a modernista irányzatok és az avantgárdok hatalmi ambícióira is emlékeztetett. Saint-Simon gróf, az avantgárd „feltalálója” az avantgárdot egyenesen hivatalos állami művészetnek tervezte, amelynek segítségével ébren tartható a lakosság hite a hamarosan valóra váló új államban mindaddig, amíg az új állameszme valósággá nem válik.

Mindazonáltal Amerikában a modern és az avantgárd művészet a második világháború idején és a rákövetkező mintegy két évtizedben a fasizmus elleni harc és a fölötte aratott győzelem jegyében állt. 1945 után a közfelfogás az Egyesült Államokat világszerte az antifasizmus megtestesítőjének tekintette. Az európai szürrealizmus ihlette új amerikai művészeti irányzatot, az absztrakt expresszionizmust a vezető műkritikusok⁶ mint a személyes szabadság kifejezését értelmezték. A modernizmusról publikált tanulmányok és kötetek sokaságával az amerikai művészettörténet-írás a modernitás narratívájának egyik legfontosabb fóruma lett, jóllehet Amerikában, éppen a szabadság jegyében, a XX. századi diktatúrák antimodernista kultúrájáról is jelentős tanulmányok jelentek meg.

Még zajlott a modernizmus restaurációja az 1970-es években, amikor árnyaltabb tanulmányok és kiállítások születtek a második világháború megelőző évek kultúrájáról, és ez a differenciáltság a közbeszédben is megjelent. A modernizmus értékei még uralkodtak, a művészettörténészek és a kultúrtörténészek is rendületlenül képviselték ezeket az értékeket, de eközben előtérbe került számos, korábban nem ismert vagy nem elemzett részlet és elméleti teljesítmény, amelyeknek köszönhetően a korábbinál jóval bonyolultabbá és analitikussá vált a modernizmusról kiala-

kitott összkép. Walter Benjamin filozófiai és művészeti írásairól elmélyült elemzések íródtak, intenzív figyelem tárgya lett a korábban marginalizált Aby Warburg tevékenysége, Pierre Bourdieu művészetszociológiája, a művészeti alkotások pszichoanalitikus értelmezése, különös tekintettel az emlékezet működésére és a művészeti alkotásban játszott szerepére; Michel Foucault nyomán a kultúrának a hatalom megszilárdítása és fenntartása fénytörésében való felfogása

és tapasztalata; a temporalitásnak a vizuális művészetekben betöltött, többek között Gilles Deleuze írásaiban elemzett szerepe, valamint Paul Ricoeur munkássága nyomán a narratíva mibenléte és a narratív elemek jelenléte a képzőművészetben. E nagy nevek csak kiemelkedő példái annak a masszív érdeklődésnek, amellyel a művészettörténészek és a teoretikusok a társtudományok felé fordultak, hogy a modernizmust tágran értelmezett kulturális paradigmaként ragadhassák meg. Figyelmet keltettek Arthur C. Danto nézetei a művészet végéről,⁷ és Hans Belting írásai a művészettörténet letűntéről.⁸ Mindkét szerző radikálisan újraértelmezte a művészet, illetve a művészettörténet fogalmát mint társadalmilag és történelmileg determinált kategóriákat, a konklúziójuk szerint a modernizmus korszaka véget ért. Danto Jacob Burckhardt 1860-as *Die Kultur der Renaissance in Italien* című könyvét

idézte, amelynek első része, *Az állam mint műalkotás* (valószínűleg ez a megfogalmazás ihlette Boris Groys 1987-ben írt *Gesamtkunstwerk Stalin* című könyvét) Machiavellit mint e műalkotás alkotóját tárgyalja.

Ezeknek a gondolkodóknak a tanulmányozása áttemelte a művészettörténetet a *critical theory* területére, a stílustörténet és a stílus elemzések gyakorla-

Mark Antliff: *Avant-Garde Fascism*.
Duke University Press,
Durham–London, 2007

5 ■ "...in celebration of that moment in our century when revolutionary practice, theoretical inquiry and artistic innovation were joined in a manner exemplary and unique." *October*, 1 (1976), 1. szám, 2. old.

6 ■ Továbbá, mint kiderült, a CIA is ösztönözte az absztrakt expresszionizmus nemzetközi elismerését.

7 ■ Arthur C. Danto: *After the End of Art: Contemporary Art and the Pale of History*. Princeton University Press, Princeton, 1998.; uő: *The Philosophical Disenfranchisement of Art*. Columbia University Press, New York, 1986., magyarul: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Ford. Babarczy Eszter. Atlantisz, Bp., 1997.

8 ■ Hans Belting: *Das Ende der Kunstgeschichte?* Deutscher Kunstverlag, München, 1983.; a bővített 2. kiadás magyarul: *A művészettörténet vége*. Ford. Teller Katalin. Atlantisz, Bp., 2006.

9 ■ Walter L. Adamson írta 1993-ban: „Az utóbbi években a tanulmányok mind gyakrabban kapcsolják össze a kulturális mozgalmakat a radikális ideológiák megjelenésével, különösen a fasizmus eredetével Franciaországban és Németországban.” *Avant-garde Florence: from Modernism to Fascism*. Harvard

tából művészet és politika, művészet és társadalom, művészet és a filozófiai áramlatok kapcsolatának vizsgálatába, s ennek eredményeképpen a moder-nizmus fogalma kiszélesedett, elemzése részletesebb lett, és egészében – más történelmi korok művészetével összevetve – lényegesen árnyaltabb fogalom-má vált.

Viszont az 1980-as évek kritikai diskurzusa már azt jelezte, hogy a modernizmus egyes, addig kétségbevonhatatlannak vélt jegyei, mint a hit a haladásban és a jövőre irányultság, eltűntek a szakirodalomból, helyettük a posztmodern mellérendelő szemlélete vált uralkodóvá. A szabad idézhetőség, a korábbi művek felhasználása – a művészetben az *appropriation art* – együtt járt a modernizmus addigi vallott értékei iránt közönyös, ha nem épp kifejezetten ellenséges attitűddel. Pszichoanalitikus műveltséggel áthatott, tüntetően szubjektív tematika, a gyerekkor és más nosztalgiai felidézése, új emocionális és szándékosan infantilis világok teremtése jellemezte az évtizedet. A pszichoanalízis magas rangra emelkedett a műalkotások interpretálásában. Freud és Lacan, valamint a Freud utáni analitikusok, mint Melanie Klein és Winnicott, tanítottak az emberi komplexitásra, figyelmeztettek a gyerekkori traumák lehetséges következményeire, az emberi szubjektum kialakulására. Ez a tudás gyakran vezette a kritikásokat és művészettörténészeket a műalkotások pszichikai keletkezéstörténetének rekonstrukciós kísérleteire, műelemzés helyett mintegy diagnosztizálták a művészeket. A művész a modernizmus világalakító, a világot

University Press, Cambridge, 1993. Lásd még Jeffrey Herf: *Reactionary Modernism*. Cambridge University Press, New York, 1984.; George L. Mosse: *The Nationalization of the Masses*. Howard Fertig, New York, 1975.; Zeev Sternhell: *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France*. Transl. by D. Maisel. University of California Press, Berkeley, 1986.; Edward Timms – Peter Collier (eds.): *Visions and Blueprints: Avant-Garde Culture and Radical Politics in Early Twentieth Century Europe*. Manchester University Press – St. Martin's Press, Manchester – New York, 1988.

10 ■ Emilio Gentile: *Fascism and the Italian Road to Totalitarianism*. Előadás, 19th Congress of Historical Sciences, Oslo, 2000. aug. 6–13. <http://www.oslo2000.uio.no/program/papers/s12/s12-gentile.pdf> ;

11 ■ Idézi Anna C. Chave: *Minimalism and the Rhetoric of Power*. *Arts Magazine*, 64 (1990. január) 5. szám, 44–63., 61. old.; Colin Gordon (ed.): *Michel Foucault, Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Pantheon Books, New York, 1980. 139. old.

12 ■ Jackie Wullschlager: *Soviet Art*. *Soviet Sport*, Sotheby's London. *Financial Times*, 2014. jan. 15.

megreformáló hőséből gyenge és sebezhető, marginálisabb figurává változott, aki már nem formál igényt a világ értelmezésére és társadalmi hatékonyságra.

Jóllehet a XX. századi diktatúrák iránt mindig is volt történelmi érdeklődés, az utóbbi mintegy három évtized a második világháború utáni korszak művészettörténeti és kultúrtörténeti kutatásainak és vonatkozó publikációinak lényeges irányváltását mutatja. Jelentősen megnövekedett az érdeklődés a XX. századi diktatúrák modernizmusellenes

művészet- és kultúrpolitikája iránt. Ugyanez vonatkozik a totalitárius ideológiák eredetére, kapcsolatára a művészetekkel, a diktatúrák működtetésének kulturális részleteire, a művészet politikai alkalmazására.⁹ Emilio Gentile olasz művészettörténész 2000-ben egy előadásában meg is fogalmazta: „Az utóbbi években a fasiszta totalitarizmus problematikájának új aspektusa került előtérbe, olyan területekre terjesztve ki a fasiszta kutatását, mint [...] az ideológia, a párt, a rendszer, a rítusok és szimbólumok rendszere, amelyek a fasiszmust politikai vallásként tüntették fel.”¹⁰

Michel Foucault megjegyezte, hogy míg az 1970-es években a „fasiszta” általánosan denunciáló tartalmú kifejezés volt,¹¹ 1990-re a „fasiszta”, „nácizmus” és „sztálinizmus” kifejezések a történelemtudományokban, beleértve a művészettörténetet is, szigorúan szakmai terminusokká váltak, szakszerű használatuk semlegesítette politikai és morális jelentésüket.

Ez a megnövekedett érdeklődés arra ösztönöz, hogy pontosítsuk és elmélyítsük a diktatúrák vizuális és egyéb kultúrtermékeire vonatkozó elméleti és történeti ismereteinket. Ilyen biztonságos távolba kerültünk mára ezektől a politikai formációktól? Vagy nagyobb a rálátásunk rájuk, és ezért objektívabbak a vizsgálódásaink? Vagy a neonáci mozgalmak jelenléte teszi mindezt sürgetőbbé?

Többek között a múpiac is közrejátszik a megújult érdeklődésben, mivel egy új, tőkeerős kör kezdte gyűjteni a XX. századi diktatúrák korából – például a sztálinizmus idejéből – származó műveket.¹² Ez az érdeklődés jelezheti a diktatúrák figuratív alkotásainak népszerűségét, hiszen egy széles körben elterjedt, nekik köszönhető komfortérzést legitimáltak. Ezt talán csak fokozta a diktatúrák ellenszenva a modern művészetek iránt és a velük szemben foganatosított adminisztratív tilalmak.

Vivienne Greene (ed.): *Italian Futurism 1909–1944. Reconstructing the Universe*. Guggenheim Museum, New York, 2014.

Szorongás érezhető abban a kérdésben, hogy végérvényesen elmúlt-e a diktatúrák kora, vagy ismét fenyegethet ilyen veszély. Benjamin H. D. Buchloh szerint¹³ az általa regresszívnek nevezett művek tanulmányozására szükség lehet, ha a fasizmusra emlékeztető politikai rendszerek jönnek létre a jelenben vagy a jövőben. Hasonlóan vélekedik Michael Ignatieff is: „Az 1930-as évek utazói Mussolini Itáliájából, Sztálin Oroszországból és Hitler Németországból hazatérve dicsérték ezeknek az országoknak a közösségi szellemét, amelyhez képest hazájuk demokráciája gyenge és defenzív. [...] Most pedig, a hidegháború korának letűntével, az alkotmányos demokratikus rendszerek megtorpanását tapasztaljuk.”¹⁴ Mindkét szerző arra figyelmeztet, hogy a totalitárius rendszerek művészete és kultúrája iránt megnövekedett érdeklődés a liberális demokráciák meggyengülésére adott válasz vagy éppen e meggyengülés jele is lehet.

A kilencvenes évek előtről is ismerünk néhány esszét, amelyek szóvá teszik a művészetben vagy a művészeti irodalomban tapasztalható kódolt vagy nyílt fogékonyságot a fasizmus iránt. Susan Sontag 1975-ös kritikája Leni Riefenstahl *The Last of the Nuba* című fotóalbumáról,¹⁵ Buchloh 1980-as cikke a figurativitáshoz való visszatérésről az első világháború után¹⁶ és Anna C. Chave 1990-ben írt tanulmánya a minimalizmusról mint a hatalom retorikájáról¹⁷ érzékenyen és korán reagált arra, ami sokkal később vált a kritikai irodalom mind dominánsabb témájává.

Fordulatnak tekinthető a modernizmus utóéletében, hogy kiállítások és fotóalbumok mutatják be Leni Riefenstahl munkáit, filmjei elérhetők online és DVD-n. 2014-ben a New York-i Guggenheim Múzeum kiállítást rendezett *Itáliai futurizmus 1909–1944* címmel, szokatlanul kitágítva a futurizmus korszakát úgy, hogy abba az olasz fasizmus egész korszaka benne legyen. Számos tanulmány és részletes elemzés jelent meg a diktatúrák kultúrpolitikájának azon aspektusáról, amelyet Walter Benjamin a „politika esztétizálásának” nevezett. Jóllehet a fasizmus, a nácizmus és a sztálinizmus elítélése alapján nem változott, számos kísérletet látunk beillesztésükre a kultúrtörténetbe mint egy-egy „izmusnak” a többi között. A Guggenheim kiállításának a katalógusában Enrico Crispolti idézi például a futurizmus egyik jellemzését,

amely úgy írja le, mint a „kreatív, termékeny ifjú mértéktelenség pillanatát, amelyet hamarosan bölcsebb érettség követett, a régebbi értékek helyreállítása, s ezzel a reneszánsz hagyománnyal folytatott párbeszéd”. S úgy említik meg azt, hogy a futurizmus 1923-tól Margherita Sarfatti „védnöksége” alá került, hogy nem is jelzik, a hölgy Mussolini élettársa volt.¹⁸ Mindezt meglepő összegzése ennek az eredetileg radikális és robbanékony, majd lelkesen és militánsan fasiszta

mozgalomnak, amellyel, a reneszánsz említése révén, a szerző mintegy megbékíti az olvasót. Az „ifjú mértéktelenség”, ha a kötet egy másik írását olvassuk, már az „új embert” vizionálta, egy évtizeddel megelőzve Mussolini hatalomra kerülését, amelyik „embertelen és mechanikus lesz, szüntelen mozgásra konstruált, természeténél fogva kegyetlen, mindentudó, és harcias”.¹⁹

A futurizmus programja kezdettől kultúra- és humanizmusellenes volt. Az első világháború előtt – a mozgalom „ifjú” korszakában – számos futurista pamflet jelent meg, amelyek nemcsak a kereszténység és az összes vallás kiirtását követelték morális követelményeikkel együtt, hanem kiirtandónak minősítették a moralitást is mint olyat, valamint a női nemet – és ez

utóbbit testi valójában érte. Giovanni Papini, több futurista lap, többek között a *Lacerba*²⁰ szerkesztője „a nők lemeszárlását”²¹ javasolta, mivel a nők csak „a hús urinális funkciójáért léteznek, a vágy mutatja őket választott befogadó edényünknek. [rajtuk kívül] Még három, nem egyaránt elterjedt választásunk van:

13 ■ Benjamin H. D. Buchloh: *Figures of Authority, Ciphers of Regression. Notes on the Return of Representation in European Painting* In: Brian Wallis – Marcia Tucker (eds.): *Art After Modernism. The New Museum of Contemporary Art*, New York, 1984. 107–136. old.

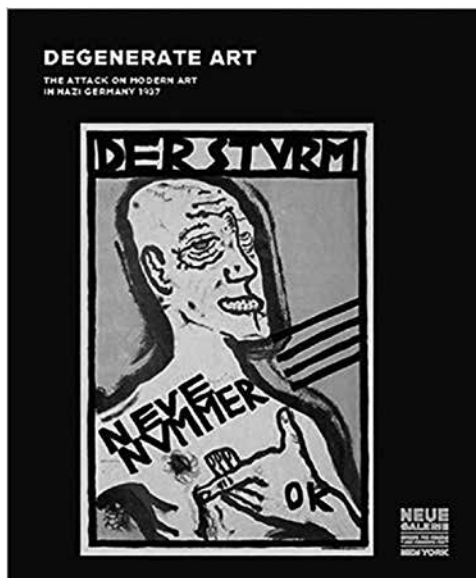
14 ■ Michael Ignatieff: *Are the Authoritarians Winning?* *The New York Review of Books*, 2014. júl. 10.

15 ■ Susan Sontag: *Fascinating Fascism. The New York Review of Books*, 1975. febr. 6. Magyarul in uó: *Szaturusz jegyében*. Ford. Lázár Júlia. Cartaphilus, 2002.

16 ■ Buchloh: *Figures of Authority*
17 ■ Anna C. Chave: *Minimalism and the Rhetoric of Power. Arts Magazine* 64 (1990), 5. szám, 44–63. old.

18 ■ Enrico Crispolti: *The Dynamics of Futurism's Historiography*. In: Vivienne Greene (ed.): *Italian Futurism 1909–1944. Reconstructing the Universe*. Guggenheim Museum, New York, 2014. 52. old.

19 ■ Marinetti: *L'homme multiplié et le règne de la machine*. 1911. In: Lawrence Rainey – Christine Poggi – Laura Wittman: *Futurism. An Anthology*. Yale University Press, New Haven – London, 2009. 90. old.; Emilio Gentile: *The Reign of the Man Whose Roots Are Cut: Dehumanism and Anti-Christianity in*

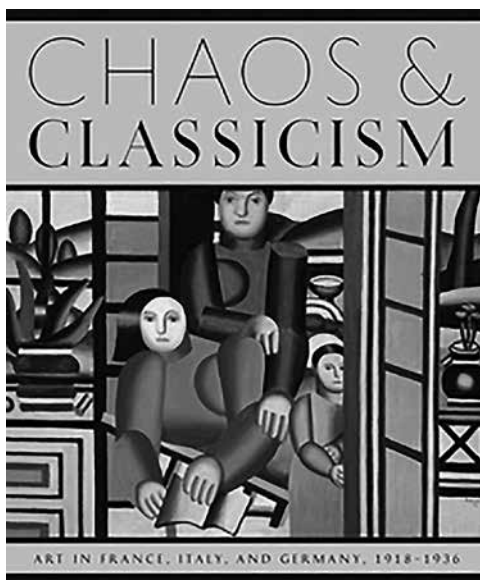

Olof Peters ed.: *Degenerate Art: The Attack on Modern Art in Nazi Germany 1937*. New York: Neue Galerie, 2014

a szüzesség, a maszturbáció és a pederasztia. Választhatunk.”²²

Többek között ilyen gondolatok vezettek a mozgalom „érettségéhez”, nem utolsósorban Margherita Sarfatti „múkritikus” segítségével, aki a Duce élettársaként 1922-ben megalapította a Novecento mozgalmat, és 1938-ig tejhatalmat kapott az itáliai művészeti élet fölött.

Az itáliai fasizmus korszakának futurizmusa úgy is integrálható az európai művészeti irányzatok történetébe, hogy semleges nyelven beszélünk róla. Emily Braun például – aki más írásaiban nyilvánvaló kritikával kezeli a fasiszta kultúrát – a *Testek a kriptából és más történetek a két világháború közötti olasz szobrászatról* címet adta Arturo Martiniről írt tanulmányának. Az adott korszakra nézve a „a két világháború között” kronológiai megjelölés eufemisztikus, hiszen nyilvánvaló, hogy a fasiszta diktatúra korszakát illeszti be problémátlanul az idő folyamába. Ráadásul Braun árnyalt képet ad Martiniről, aki – bár felhasználta az etruszk és a római hagyományt, amelyek mint őshonos források az *italianità* fasiszta propagandáját implikálják – szerinte nem azonosult teljesen a fasizmussal, és „gyakran vulgáris nyelvezete eltért a totalitárius ideológiák klasszicizáló ideáljaitól.”²³ Ez a nagyon finom árnyalat fényezésnek tűnik egy politikailag és többnyire stílárisan is rendszerhű művész esetében, akinél a finom hangsúlyeltolódások nem jelentenek lényegi elkülönülést. Braun hozzá teszi, hogy „sok művész kreativitását ösztönözte a fasizmus, az egyetlen diktatúra, amely

Kenneth E. Silver (ed.): *Chaos & Classicism. Art in France, Italy and Germany, 1918–1936.* Guggenheim Museum, New York, 2011.

the Futurist Revolution. In: Greene (ed.): *Italian Futurism 1909–1944*, 170. old.

20 ■ Papini az *Il Regno* főszerkesztője volt 1903–1904-ben, a *Leonardó* 1903–1907-ben, és Ardengo Sofficival együtt a *Lacerbáé*, 1913–1915-ben.

21 ■ Gentile: *The Reign of the Man*, 171. old.

22 ■ Giovanni Papini: *Il massacro delle donne. Lacerba*, 2 (1914), 7. szám, idézi Gentile: *The Reign of the Man*, 171. old.

23 ■ Emily Braun: *Bodies from the Crypt and other Tales of Italian Sculpture between the World Wars*. In: Kenneth E. Silver (ed.): *Chaos & Classicism. Art in France, Italy and Germany, 1918–1936.* Guggenheim Museum, New York, 2011. 146. old.

24 ■ *Uo.*

25 ■ Lásd többek között: Frederic J. Schwartz: *The Disappearing Bauhaus*. In: Jeffrey Saletnik – Robin Schuldenfrei (eds.): *Bauhaus Construct. Fashioning Identity, Discourse and Modernism*. Routledge, London – New York, 2009.; Elaine Hochman: *Bauhaus, Crucible of Modernism*. Fromm International, New York, 1999.

26 ■ Utalás a MoMA 1949. évi, Alfred H. Barr, Jr. és James Thrall Soby által rendezett kiállítására: *Twentieth Century Italian Art*.

27 ■ Braun: *Bodies from the Crypt*, 146. old.

nyíltan támogatta a modernitást mint mindent átfogó propagandája részét”.²⁴ Hozzá kellene tenni, hogy a fasizmus minden kritikája el volt fojtva, és a propaganda, különösen mivel „mindent átfogó” volt, maga definiálta, mi az, amit modernnek tekint.

Braun megemlíti egy jelenséget, amely áthatja a közelmúlt művészettörténet-írását: számos művésznak a diktatúrák alatti cselekedeteivel kapcsolatban olyan tények és adatok tömege került napvilágra,

amelyeket korábban szemérmesen elhallgattak. A közelmúltban sok mindent olvashattunk például a Bauhaus diákjainak és tanárainak integritásáról vagy éppen annak hiányáról, egyesek együttműködéséről a Harmadik Birodalommal.²⁵ Ha az életrajzokat tanulmányozzuk, nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy ki milyen erős jellem volt, hanem azt is, hogy ki volt szerencsésebb vagy éppen kevésbé szerencsés másoknál, amikor éles helyzetbe került. Ezért tűnik irrelevantisnak Braun komparatív módszere, amely ehhez a megállapításhoz vezet: „Martini a következő időszakban, sok más modern művészhez hasonlóan, a MoMA kiállítás ellenére²⁶

fasiszta múltja miatt elfelejtették. Vele ellentétben néhány fiatalabb szobrász, akik ugyancsak sikeres karriert futottak be a diktatúra alatt – Marino Marini, Giacomo Manzù és Lucio Fontana – sikeres és szeplőtlen háború utáni reputációra tett szert.”²⁷ Ez a megközelítés több kérdést is felvet. Először is, ha Martini együttműködött az olasz fasizmussal, és főként neoklasszicista stílusban dolgozott, milyen értelemben nevezhető modernnek, különösen a második világháború utáni szellemben, amely a modernizmus rehabilitálására irányult? Másodszor, művészi karrierjüktől és esztétikai értékeiktől függetlenül, mennyiben következik a fasiszta múlt sikeres vagy sikertelen eltitkolásából végső soron e művészek politikai vagy morális elfogadhatósága?

A modernitás és antimodernitás közötti határvonal gyakran elmosódik az esztétikai vagy kronológiai terminológia sterilizáló hatására, ami az objektív, leíró történeti munkák sajátja. Kérdés azonban, lehetséges és elfogadható-e nem részrehajlónak lenni a fasizmussal és más diktatúrákkal szemben. Integrálható-e minden értékszempont és eszmei distinkció nélkül egy fejezet a fasizmus művészetéről a modernizmus antifasiszta művészetének történetébe?

A fasiszta koncepciók és gyakorlat részletes leírása számos új terminust vezetett be a művésztörténet és kultúrtörténet historiográfiájába. A modern és avantgárd tendenciák leírása formai jegyek mellett a társadalmi és politikai törekvések értelmezésével is dolgozik, mindezek azonban nem használhatók, ha egy korábban fel nem dolgozott korszak egészen más apparátust igénylő leírásáról és interpretációjáról van szó. A modern és az avantgárd művészet terminológiája több okból is inadekvát, ha a diktatúrák kulturális termékeire alkalmazzák.

Először is értéksemleges, deskriptív nyelvezettel kell felváltani az antifasiszta etikát hordozó nyelvet. A modernizmust és az avantgárdokat tárgyaló nyelv értéknek tekintette a progressziót és a progresszív művészetet, úgy, ahogyan ezt a modernisták és az avantgárd képviselői értették – mint haladást egy jobb, igazságosabb jövőbeli társadalom felé, amelyben felvilágosult és szabad emberek élnek, és életüket jelentősen megkönynyítik a tudományok és a folyamatosan fejlődő technológiák.²⁸ A diktatúrákról szóló tanulmányokban ezt az alapállást tárgyilagossabb, leíró nyelvezet váltja fel, amely a modern technológiákat nem engedi át a progresszív irányzatoknak, hanem legalábbis a modern és antimodern tendenciák közös eredetének tekinti.

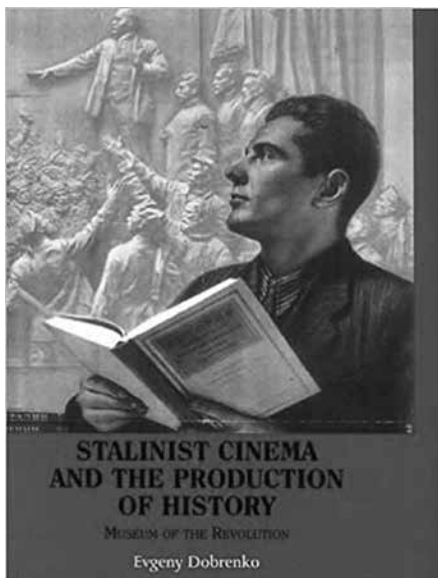
Másfelől a fasiszta és a kommunista rendszerek kultúrájáról szóló tanulmányok azt hangsúlyozzák, hogy e rendszerek erős közösséget építenek ki. A fasiszta közösségek abban különböznek a modernizmus és az avantgárd sokszor utópikus, jövőbeli közösségeszményétől, hogy nem a jövőbe tekintenek, hanem a valóságos vagy fiktív történelmi múltba, és abban találják meg nemzeti vagy etnikai közösségük kohéziójának biztosítékát. (A sztálinizmus viszont kötelező optimizmust hirdetett, miközben egy soha el nem érhető, cinikusan felfestett jövőt vizionált.)

A diktatúrák tematikája kitermelte a maga terminológiáját. A modernitás felfelé törő dialektikáján, a hegelei tézis–antitézis–szintézis elvén alapuló nyelv helyébe a több szerző által „palingenetikusnak” nevezett koncepciót képviselő nyelv lép. A „palingenezis” kifejezést „regeneráció” jelentéssel a francia szocialisták és forradalmi szindikalisták széles körben használták, mielőtt a fasiszta szóképletbe bekerült volna.²⁹ A fasiszta kultúrák további kulcsszavai a „megifjo-

dás” és az „ifjúság”.³⁰ A Mussolini-rezim propagandaindulója a *Giovinezza* (Ifjúság) volt, és az ifjúság kultusza ott volt a kommunista Világifjúsági Találkozóban és számos indulóban is. Ezenkívül sűrűn előforduló kifejezés még a „regeneratív”³¹, „a nemzeti génusz”, a „dekadencia”³², a „mítosz” és a „mítoszképzés”. E terminusok a fasiszta mítoszeremtés és múltkultusz kifejezései voltak, jöllehet a „mítosz” már a futurista Marinettinél is kitüntetett jelentőségű koncepció volt.³³

Az utóbbi évtizedek művésztörténeti irodalmának „új tárgyilagossága” abból is fakad, hogy a modernitás újabban felfedezett komplexitása, egyes autoriter vonásai és gyakorlata bizonyos pontokon fedésbe hozható az antimodernista művészetrel és diskurzussal. Nyilvánvaló, hogy számos modernista és fasiszta műalkotásnak közös stílusjegyei és hasonló kompozicionális megoldásai is vannak. Akkor hát miben ragadhatjuk meg a különbséget az avantgárd gyakran autoritatív művészetére és a fasiszta művek között? Túl kell-e lépünk a formai elemzésen? Szükség van-e a művek genezisének, történelmi kontextusának az ismeretére ahhoz, hogy különbséget tudjunk tenni a jövőorientált, baloldali, progresszív avantgárd mű és a múltat restaurálni akaró antimodern alkotás között?

Mit kezdünk például a ténnyel, hogy a futuristák között volt néhány kommunista is?³⁴ Egyikük, Ivo Pannaggi például megpróbált „kapcsolatot teremteni a futurizmus és a kommunizmus között [...] 1921 januárjában, megalapítva a Proletkult Torinói Csoportját és a futuristák és munkások új szövetségét, amely a gép kultuszán alapult”.³⁵ *A Gép manifesztuma*, amelyet Pannaggi barátjával, Vinicio Paladinival együtt írt, akár az orosz vagy a nemzetközi konstruktivisták manifesztuma is lehetett volna.³⁶ Ezek a problémák azt jelzik, hogy újra kell gondolni

Jegenij Dobrenko:
Stalinist Cinema and the Production of History.
Museum of the Revolution.
Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

28 ■ Lásd többek között Kállai Ernő: Konstruktivizmus. *Ma*, 1923. május 1., 8. old.

29 ■ Részletesen lásd Mark Antliff: *Avant-Garde Fascism. The Mobilization of Myth, Art, and Culture in France 1909–1939*. Duke University Press, Durham–London, 2007, főként 17–63. old.

30 ■ Lásd Walter L. Adamson: Futurism and Italian Intervention in World War I. In: Greene (ed.): *Italian Futurism 1909–1944*, 175. old.

31 ■ Vö. a *Gesundung* fogalmáról Peter-Ulrich Hein: *Die Brücke ins Geisterreich. Künstlerische Avantgarde zwischen Kulturkritik und Faschismus*. Rowohlt, Reinbek 1992, 52–53. old.

32 ■ Lásd Adamson: Futurism and Italian Intervention.

33 ■ „Georges Sorel mítoszfogalma nyomán Marinetti hitt abban, hogy művészeti akciókkal, különösen teátrális akció-

a művészet politikai kategóriáit, esztétika és eszmeiség kapcsolatait és a róluk való beszéd kritériumait.

A modern művészet historiográfiájának további fejezetét alkotja a szembenézés a hatalmat tematizáló művekkel. Általános vélekedés, hogy a hatvanas–hetvenes évek amerikai minimalizmusa például, az „új szubjektívizmust” megelőzve és azzal ellentétben, az orosz konstruktivizmusból eredeztette magát. Anna C. Chave *Minimalizmus és a hatalom retorikája* című tanulmánya azonban rámutat egyes minimalisták, például Frank Stella kapcsolódására a fasiszta eszmékhez. Stella fekete képeinek címei – *Reichstag* vagy *Die Fahne hoch* – valóban nem hagynak e felől kétséget. Chave továbbmegy ennél a talán elszigetelt példánál, hogy a múltba fordulás ezen konkrét esetétől függetlenül is megállapítsa: a minimalisták nagyméretű, ipari technológiával előállított szobrai olyan tökéletességgel szembesítik a nézőt, amely meghaladja a saját lehetőségeit, s ezért el kell ismernie a művész fensőbbiségét. E hatás ellen sok esetben fel is lázad a közönség, mint tette például Richard Serra 1981-ben New Yorkban felállított *Megdöntött ív* (*Tilted Arch*) című köztéri szobrával, amelyet a tiltakozók kérésére elszállítottak, majd megsemmisítettek.

A művekben érzékelhető, illetve a diskurzív autoritás, amit az általában progresszívnek tekintett minimalista művek sokszor megjelenítenek, nem áll távol a diktatúrák hatalmi retorikájától. Chave hangsúlyozza, hogy a minimalizmus és a két világháború közötti modern építészeti domináns stílusa, az *International Style*, közös eredetű: egyszerű, ismétlődő geometriai formáik, valamint ipari gyártásuk – szabványosított, sokszorosítható alkotóelemek – is rokonítják őket. Míg az *International Style* újszerű egyszerűségénél és nemzetköziségénél fogva a progresszió építészeti hagyományaként maradt

ókkal a futuristák elszakíthatják a közönség lelkét a minden napok alantas valóságától.” Adamson: *Futurism and Italian Intervention*, 176. old.; a Marinetti-idézet forrása: F.T. Marinetti: *La voluttà d'esser fishiati*. In: *Guerra sola igiene del mondo*. Edizioni futuriste, Milano, 1915.

34 ■ Lásd Christine Poggi: Ivo Pannaggi: *Meccano-Futurista, constructivist, proletarian*. In: Greene (ed.): *Italian Futurism 1909–1944*, 235–255. old.

35 ■ Uo. 235. old.

36 ■ Uo. 236. old.

37 ■ Chave: *Minimalism and the Rhetoric of Power*, 54. old.

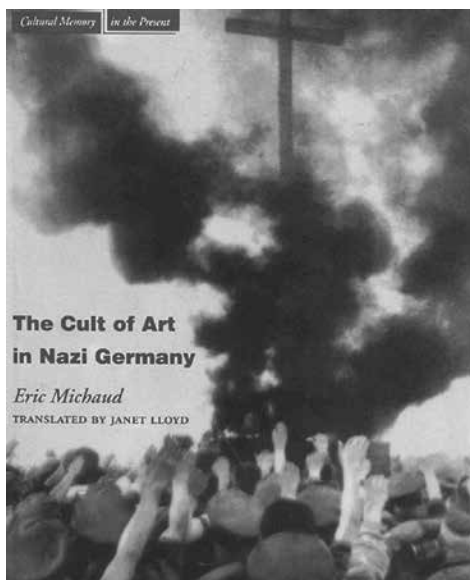
38 ■ Uo. 55. old.

39 ■ Uo. 53–54. old.

40 ■ Uo.

ránk, minimalista módszere az *establishment*hez utalja. „Végül is mindkét progresszív, két világháború közötti stílus, a konstruktívizmus és az *International Style* is a nagyvállalatok és cégek hatalmának arcukat teremtette meg, mivel a bennük megtestesülő értékek kitörölhetetlenül a technokrácia hatalmához tartoznak.”³⁷

Chave felhívja a figyelmet arra, hogy a modernizmus hatalmi retorikája a modernizmus diskurzusában is jelen van. „A művészettörténeti közbeszédben régóta elfogadott, hogy a művekről olyan szavakkal beszéljünk elismerően, amelyek a hatalom szavai: dicséret, ha egy mű »erős«, »erőtéljes«, »tekintélyt sugárzó«, »kényszerítő erejű«, »kihívó«, vagy »parancsoló erejű«, s ezek maszkulin karaktere még erősebben jelen van olyan további kifejezésekben mint »mestéri«, »hősies«, »mélyreható«, »szilárd«. A minimalizmusról szóló diskurzus visszatérő fordulatai, hogy ami szilárd és erős, az értékes, míg ami lágy és flexibilis, az komikus vagy szégyenletes.”³⁸

Eric Michaud: *The Cult of Art in Nazi Germany*
Stanford University Press, Stanford, 2004.

A minimalizmus retorikájának összekapcsolása a diktatúrák kulturális termékeivel indokolt,

ha a történelmi összefüggésekre pillantunk. Chave megemlíti, hogy a minimalizmus 1964–1965-ben kezdődött, amikor „amerikai harci egységek először léptek Vietnám földjére; az USA bombázni kezdte Észak-Vietnámot; ebben az évben robbant ki a Watts-lázadás; és ekkor gyilkolták meg Malcolm X-et.”³⁹ Mindezek fényében a minimalizmus, teszi hozzá, „hatékony erőszakot követett el műveivel a művészet hagyományai és a nézők ellen, ahelyett hogy a létező vizuális nyelven gyakorolt volna kritikát a valóságban végbemenő erőszakkal szemben.”⁴⁰

Ha a világ 1990 óta lezajlott eseményeire gondolunk, elmondhatjuk, hogy a művészettörténet és a kultúrtörténet fókuszváltása érzékenyen követi az észlelhető világtörténelmi folyamatokat. A modernizmus tematizálása a korszak művészettörténetében már nem domináns, míg a XX. századi diktatúrák kulturális elemzése és művészeti termékeik többnyire értékesen tárgyalása a modernitással egyenrangú helyet kapott a művészeti irodalomban. □

Ablonczy Balázs: Keletre, magyar!

A MAGYAR TURANIZMUS TÖRTÉNETE

Jaffa, [Bp.], 2016., 295 old.

Sokan ismerik a történetet – Barcs Sándor örökítette meg, de attól még igaz is lehet: Bajcsy-Zsilinszky Endre, amikor a zárkában az Obersturmbannführer fölszólította a lefogottakat, hogy jelentkezzenek előbb az „árják”, majd a zsidók, mozdulatlan maradt, s ezt azzal indokolta meg, hogy ő se nem zsidó, se nem árja, hanem turáni. (Barcs Sándor: A dráma sodrában. In: *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Szerk. Vigh Károly. 2., bővített kiadás. Magvető, Bp., 1984. 401–402. old.)

Bajcsy-Zsilinszkyt ma, úgy érzeltem, nem övezi ajúlt tisztelet, de azt nem vitatja senki, hogy a német nemzetiszocializmus haláláig következetes ellenfeleként a függetlenségi hagyomány szimbolikus alakja; s nem is az egyetlen a turanizmus egykori hívei közül, akiket azok is a pozitív örökhagyók közé sorolhatnak, akik az eszmemáramlat kapcsán egyébként mániákus mítoszgyártásra vagy fajelméletre asszociálnak. Az 1989 után újjáéledő turanizmus megjelenítőiről sokan gondolják – vagy gondolták megszerveződésük idején –, hogy Szálaitól kicsit jobbra állnak. Ablonczy Balázs könyvének egyik tanulsága az, hogy ha talán nem annyiféleképpen értelmezik is a terminust, nem annyiféle célt, társadalomátalakító programot tulajdonítanak is neki, ahányan gondolkoznak róla, de azért nagy a tülekedés: a turanizmust röviden és pontosan definiálni lehetetlen. A könyv szerzője tíz korabeli értelmezést sorol föl az eszmékör fényköréből: őshaza-, illetve rokonkeresés, kulturális és politikai befolyásteremtés a Balkántól Ázsia egész területéig, a magyar politikai szerep újrafogalmazása, tudományos ismeretterjesztés, nemzeti képző- és iparművészeti stílus megalkotása a „turáni népek” motívumkincsének fölhasználásával, „az európai-tengerentúli irodalmi-művészeti orientalizmus hazai

adaptációja”, Kelettel kapcsolatos lobbitevékenység, turáni alapokra helyezett társadalmi reform – ennek része (lehet) az újpogányság kultúrsza és a keresztyénellenesség, ami formailag egyházellenességben és ósvalláskultuszban nyilvánult meg. Van egyébként egy habituális, életérzésbeli, egykor a „magyar úri” mentalitáshoz társított turanizmus is, amelynek ismert demonstratív formája a baljós férfitivornya pisztollyal a zsebben, amíg el nem érkezik a végzet; ez kimaradt a könyvből, éppúgy, mint Beöthy Zsolt szemléletalapozó volgai lovasa. És hogy valamiképpen a „turáni átok” is létezik (ezt viszont emlegetik is a munkában megidézett közéleti szereplők), mi sem bizonyítja szemléletesebben, mint az eltérő koncepciójú turanista személyiségek és csoportok szellemi ökölharcra, vagy egy a könyvben is pertraktált, faktográfiailag igazolható pofozkodás.

Ablonczy Balásznak sikerült egy mederbe terelnie a szétfutó ágakat, az eltérések, szembenállások érzékelésével, a különböző alakváltozatok és csoportkonfigurációk megjelenítésével (azaz a különféle verziók összemossa nélkül) egy történetté kerekíteni tárgyát. Ehhez a kronologikus elbeszélést választotta, nem a montázsszerű szerkesztésmódot vagy az eszmei összetevők önálló szövegegységekben való kibontását; „a turanizmus történetét” a XIX. század elejétől (itt-ott a XVIII. század végi kezdetekre is visszautalva) máig tárgyalja, az „eseménytörténetbe” iktatva egy-egy fejezetet a két világháború közötti külföldi kapcsolatokról és az eszmékörnek a mindennapokban való megjelenési formáiról; ez utóbbiban szerepelnek a képzőművészeti és építészeti teljesítmények. A kapcsolatokhoz nem árt tudni, hogy nemcsak magyar turanizmus van, hanem – amint Ablonczy a könyv első fejezetében írja – török és japán is, s minthogy a finn-kontra törökpártiak ekkor még nem akarták kiirtani egymást, a finnekkel és az észtekkel való kapcsolattartásnak is volt némi hozadéka.

Ennek a szerkesztési elvnek alighanem az az egyik magyarázata, hogy a különböző irányok sokszor

szétválaszthatatlanok, egymással keveredtek vagy egy időben, egymás mellett éltek, hatottak egymásra, s talán egyes személyeket és életműveket sem lehet ide vagy oda sorolni, hiszen a történelmi forgatógok függvényében más-mást képviselhetek az egyes korszakokban. Még egy magyarázat, ezúttal a szerzőé. Nélkülözhetetlen a történeti ív ismerete: „úgy vélem – írja –, hogy sem az *István*, a király című rockoperát, sem a rovásírás feltámadását, sem a 2010-ben kormányra jutott Fidesz »keleti nyitását« nem lehet értelmezni a turanizmus eszmei alapjai nélkül.” (19. old.) A könyv szerzője szerint, „egy közéleti érzékenység története” (17. old.), célja „a megértés és a megértetés” (15. old.).

A turanizmus a reformkorban gyökeresedik, a saját múlt megismerésének vágya, a rokon- és jövőkeresés szükségessége, honfibu és tudományos érdeklődés szülte, komoly mozgalom az első világháború előtt – amikor a keleti országok európai súlya növekedni látszott – és alatt – amikor a nyugati nagyhatalmak a Monarchia ellenségei voltak, Törökország viszont a szövetségese – szerveződött körülötte; társadalmi, külpolitikai és külkereskedelmi programok alapozódtak rá, ám „[a]z illúzió alig három évig tartott; gyötrelmes ébredés követte” (86. old.). A következő két évtizedet Ablonczy már ezüstkornak nevezi: tovább működik a háború előtt alapított Turáni Társaság, új szerveződések jönnek létre (ami persze irányzati tagolódást jelent); tagjaik részben így vélték bosszút állhatni a győzteseken, akik miatt még inkább elment a kedvük a nyugati mintáktól, részben az előzményekre támaszkodva délkelet, kelet és észak felé iparkodtak tágítani az ország mozgásterét (minthogy más irányban nem is nagyon próbálkozhattak). A meglehetősen csekély eredmények miatt viszont megcsappant a lendület, a szaktudósok aktivitása a Társaságon és a mozgalmon belül, de a kormányzati támogatás is; a tudósok és a mozgalmárok céljai, érdekei egyre inkább elkülönültek egymástól, a politika pedig amellet, hogy esze ágában sem volt hátat fordítani a Nyugatnak, kezdte belátni, hogy

a turáni népek együttműködésének megszervezésére, különösen magyar vezetéssel, kevés az esély. Ennek ellenére közéleti személyek és alkotók tömege vesz részt valamiképpen a turanista szerveződések munkájában – mások meg, akik érdeklődésük, rokonszenvük, kutatási területük miatt az utólagos vélekedés szerint oda illettek volna, kimaradtak belőlük. Ablonczy könyve természetesen az utóbbiakról is szól.

A turanizmus végül annak ellenére nem bizonyult hosszú távon meghatározó politikai tényezőnek, hogy a szervezeti keret kiépítése idején vezető politikusok, volt és hivatalban lévő vagy későbbi miniszterelnökök (Tisza István, Károlyi Mihály, Teleki Pál, Gömbös Gyula és mások), miniszterek, pénzemberek, gazdaságirányítók képviselték az „eszmét”. Volt, akit az érzület, volt, akit racionális megfontolás vihett a turanisták táborába (nyitva kell tartani az utat a vélhetően vagy remélhetően potenciális politikai és gazdasági szövetségeseik felé), sokakat mindkettő; mások illemből, megfeleléskényszerből vállaltak szerepet, hiszen ezeknek a szerveződéseknek nagy volt a társadalmi presztízszük. A politikai társasági tagok úgy gondolhatták, a közös származásra és lehetséges következményeire hivatkozó propagandaszövegek a kapcsolatépítés sikertelensége esetén úgysem köteleznek semmire, az állami adminisztráció tagjainak viszont néha kapkodniuk kellett a fejüket, hogy időben semlegesíthessék az önjelölt váteszek akcióit. Voltak, akik azonosultak a programokkal, voltak, akik csak végiguntak olykor egy-egy rendezvényt. A tagság egy része megszállott turanista lett, mások több párhuzamos irányt tartottak követendőnek. A két háború között így is voltak eredmények a kultúrdiplomáciában, korábban pedig az első – isztambuli – magyar intézet létrehozása is az eszme népszerűsödésének köszönhető, 1916-tól több száz török, bolgár, bosnyák, tatár és albán ösztöndíjas tanult Magyarországon.

Ami a résztvevők világnézeti elkötelezettségét illeti, a magyar turanisták nem „baloldaliak” és nem „jobbaldaliak” egyöntetűen, eleve

vagy végérvényesen (bár tudhatjuk: jobb- és baloldal jelentése korszakonként más-más lehet, illetve eleve viszonyfüggők). A divatos fekete-fehér tagolás ennek az „érzékenységek” az értelmezésére is alkalmatlan. Eltekintve attól, hogy a különböző körök, illetve egyazon csoporton belül a különböző személyek, illetve irányzatok már korábban (is) fenekedtek egymás ellen, más-más táborba kerülhettek a második világháború előtt, alatt és után. Az alapítók között számos zsidó volt, mint a fő „inspiráló” és a Turáni Társaság tiszteletbeli elnöke, Vámbéry Ármin, de Goldziher Ignác is meg a pénzelit tagjai. Az első világháború előtt a szabadkőműves *Világ* is közölt a mozgalmat pártoló cikket. A két háború között az antiszemita szárny megerősödött ugyan, de az intranszigenek akkor is hiába követelték a zsidók és a szabadkőművesek kizárását a Társaságból. (Gyanítom, hogy nem egyszerűen a náci mintájú antiszemitizmusról van itt szó, ugyanis némelyek a zsidókat – szellemi bakugrással – a nyugati „árja” szellemiség [azaz a nyugati kultúra] itthoni szálláscsinálóinak minősítették.) Azok, akiket ma „jobbaldalinak” szokás minősíteni, lehettek náciellenesek, szemben állhattak az „árja” (ekkor már a hitleri) nagyhatalmi programmal, s a függetlenség védelmében együvé kerülhettek turanisták és antituranisták. Ablonczy többek között Baráti Huszár Aladár példáját emeli ki (165–166. old.), a Turáni Szövetséggel és a Turáni Társasággal laza kapcsolatban álló Turáni Vadászok Országos Egyesületének társelnökéét, akit a németek politikai fogolyként Dachauba hurcoltak (az egyik korábbi elnököt, gróf Csekonics Ivánt viszont Mauthausenbe; az Egyesület tagja volt egyébként a kivégzett Kiss János altábornagy és Tartsay Vilmos), ott is halt meg, együtt volt ott deportálva annak a legitimista Pallavicini György őrgrofnak a fiával, akit viszont (amint azt más forrásból tudni véljük) csak azért nem vittek el a megszállók, mert mozdíthatatlan beteg volt, így nem kellett tartani tőle. A monográfiában tőle szerepel a turanizmus markáns „jobbaldali” bírálata: „Mert mi ez a turanizmus?

Én a turáni fajt nagyon becsülöm, valamelyes bennem is lehet ebből a fajból. És ha mi nem akarunk csonka Magyarország maradni, mint ahogy nem akarunk, [...] akkor ne tulajdonítsunk túl nagy fontosságot ennek a turanizmusnak és ne tegyük azt olyan politikai jelszóra, amely elijeszti az elszakadt részeket, amelyeken kisebbségben vagyunk a nemzetiségekkel szemben.” (112. old.) Az ő figyelmeztetését persze azok a kurucok, akik a náci mellé álltak, illetve taktikai szövetségeseik lettek, elintézhették azzal, hogy labanc; mellesleg az 1920-as évek elején ő maga is munkatársa volt egy *Kelet Népe* című periodikának (amely nem azonos a későbbi, Móricz Zsigmond szerkesztette folyóirattal). Az eszmekör egyik Ablonczy által kimagaslónak ítélt képviselője, Boromisza Tibor képzőművész viszont Szatmárnémeti katonatanácsának tagja volt 1918 őszén, a Tanácsköztársaság idején pedig a direktóriumé – a legszűkebb baráti körébe tartozó eszmetársai ennek a két világháború között nem tulajdonítottak jelentőséget. Bobula Ida, a második világháború utáni évtizedek emigrációjának egyik paradigmaváltó turanistája, aki főszerepet játszott a finn rokonság eszméjével való leszámolásban és a sumér eredet népszerűsítésében, a vészkorszakban lengyel menekülteket bújtatott. Aki vel Magyarországon kapcsolatot tartott, Varga Zsigmond vallástörténész volt, a Mauthausen egyik altáborában elhunyt (Ablonczy fogalmazásában: „meggyilkolták” [227. old.], ez átvitt értelemben igaz; tífuszt és tüdőgyuladást kapott halála előtt) református lelkész, ifj. Varga Zsigmond apja. Mások mellett Varga példája is azt szemlélteti, hogy nyújthat valaki kimagasló teljesítményt az igazi szakterületén, és futhat zsákutcába az általa legfontosabbnak tartott kutatási témában. Baráth Tibor, Bobula emigrációs eszmetársa viszont már itthon is, 1945 előtt a szélsőjobbaldal történész-ideológusa volt.

Ami a célszágokra vonatkozó külpolitikai esélyeket illeti: természetes, hogy a két háború között a magyar állam ott próbált külpolitikai, külgazdasági és kultúrkapcsolatokat építeni, ahol lehetett.

A magyar mozgalmárokat bizonyára letargiába döntötte, amikor megértették (ha megértették): a közös programhoz nincs igazi, vagy nincs elég partner. Ahogy könyve egyik legérdekesebb fejezetében Ablonczy szépen bemutatja, a finnek és az észtek például érdeklődtek, némi rokonszenvet is mutattak a magyar rokonság iránt, de hallani sem akartak a törökökről, emezek pedig róluk. Természetesen nem ez a meglepő, hanem az, hogy sokan hitték, a százféle célból és társadalomfejlődésből levezethető, kialakítható közös koncepció s az így létrejövő konglomerátum élén Magyarország állhat majd. A kipécézett nemzetek többségével – az eszmekör más-más árnyalataiban idetartoztak például a japánok, a kínaiak (az egyik fejezetcím: *Dévénytől Tokióig*), az indiaiak, a perzsák is – külön-külön is lehetetlennek bizonyult a komolyabb együttműködés. A ma botornak tetsző feltételezésnek, hogy a „rokon népek” elfogadják Magyarországot *primus inter pares* szerepét, nyilván az volt az alapja, hogy a magyar az egyetlen „Kelet népe Nyugaton”, amely az orientális értékeket közvetítheti a Nyugat felé, és viszont. Íme, a Kelet kultuszának kialakulásához a Nyugatnak nemcsak taszító, hanem vonzó hatására is szükség volt.

A rokon- és szövetségeskeresésnek voltak kellően azóta sem tudatosított sötét oldalai is. 1915–1916-ban a viszonylag jól szervezett török propaganda, a háborús cenzúra meg a szövetségi hűség mellett nyilván a kiegyezés után datálódó, részben Vámbéryhoz köthető és a pánszlávizmus ellensúlyozását szolgáló – a XXI. században itthon átmenetileg politikai, bár nem kormányzati programmá érett – törökimádat volt az oka annak, hogy Magyarország és a magyarság nem vállalt szolidaritást a kiírtásra ítélt örményekkel; nem is igyekezett hiteles információkat szerezni sorsukról. Az ifjútörök program következményei később sem vertek föl nálunk nagy port, amikor már könyvek jelentek meg erről. A tárgyalat fejezetből – melyből megtudjuk, hogyan értékelték a magyar turanizmust az európai és az ázsiai „rokonok” – kiderül, volt rá példa, hogy az itthoni intranzigens turanisták a

Nyugat ellenében egy friss homogénizáló totalitarizmust választottak, Enver és Talat pasák (hamar megbuktak) államépítő módszerét. Mindenestre a magyarországi XX. század eleji kezdetek mellett az ifjútörökök példája is igazolja, hogy ez a visszatérés a műlhoz egy modernizációs programhoz kapcsolódik, nem pedig ókonzervatív lelemény.

A második világháború után a turanizmust itthon fölszámolták – aktív képviselői csak illegalitásban vagy az emigrációban működhettek, ennek volt a következménye, hogy elsősorban az extrém változatok váltak láthatóvá, és öröklődtek át a demokratikus korszakra. Már a XIX. században is voltak ugyan olyan nézetek, hogy a finn rokonság hirdeteése valamiféle Habsburg ármány, a történelemhamisítás fő manipulátora pedig Trefort Ágoston volna – az ezt állítólag bizonyító, sokat hivatkozott nyilatkozatát Ablonczy szerint a legrészletesebb filológiai kutatás sem tudta föltárni –, de a kapcsolat-szervezés a rokonnak vélt északi, déli és keleti népekkel a két világháború között párhuzamosan folyt. A kommunista korszakban a magyar hivatalosság csak a finn szál hirdetését tűrte meg, ami döntően hozzájárulhatott a mítoszburjánzáshoz. Ezeknek az évtizedeknek a reprezentatív szövegeiben keveredik őstörténet-kutatás vagy -propaganda, szovjetellenesség, anti-kommunizmus és antiszemitizmus. Ablonczyt dicséri, hogy erre a periódusra vonatkozóan is érvényesíteni tudja eredeti célját; ami „semmi esetre sem az, hogy az olvasóval együtt szörnyülködünk azon, miként gondolhatta komolyan bárki is azt, amit gondolt vagy leírt az »Európa testébe fúródó turáni lándzsahegyről«” stb. (14. old.) Az ekkor itthon szűk körökben terjesztett fantazmagóriák és az őket elfojtó totális diktatúra közül, amelynek eszmei megalapozottsága nem kevésbé volt tudománytalan, az utóbbi a súlyosabb csapás. Másfelől be kell látni, hogy ok-okozati összefüggés van a diktatúra kultúrpolitikája és az 1989 utáni turanizmus kezdeti radikalizmusa között is.

A munkáról eddig megjelent recenziók közül több is kiemelte a szerző tárgyyszerűségét; mások is

idezték vagy interpretálták a könyv egyik alaptételét:

„A legegyszerűbb lenne azt mondani, hogy a turanizmus jellegzetes magyar illúzió, valahol a kudarcos imperializmus és a nemzeti délibábkergetés között. A helyzet azonban ennél összetettebb: a turanizmus, bár specifikusan a magyarság keleti származása és nyugati mintakövetése közötti feszültségre reagált – és ennyiben magyar jelenség –, nem társtalan Kelet-Európában: bizonyos elemei felbukhatnak a lengyel szarmatizmusban, az orosz eurázsianizmusban és a pánturkizmusban.” (255. old.) Ezt azzal a kiegészítéssel-fenntartással tekintem érvényes és fontos megállapításnak, hogy azok közé tartozom, akik szerint Magyarország nem Kelet-Európában van. És emlékeztetnék arra, hogy volt az említetteken és a pánszlávizmuson kívül pánlatinizmus és pángermanizmus is.

Több ismertető és elemzés is méltatta a könyv hiánypótló jellegét, Ablonczy empátiáját, stílusának eleganciáját, olvasmányosságát, dicsérték nyugatos kultúráját, tájékozottságát. Én megemlítem elkötelezettségét a két háború közötti magyar esszéirodalom legjobb hagyományai mellett; nyelvválasztását, úgy gondolom, nem az angolszász tudományos stílus iránti rajongás, hanem az utóbbi szabta meg. Az eddigi recepció akkor is egyöntetűen pozitív, ha sokan hiányolnak néhány szílat és hivatkozást egyes személyekre, forrásokra. Nem sorolom föl tételesen, ki mely ponton javasol további kutatást, milyen, egyébként érdekes szempon-tot vet fel, és mit emel ki a könyv legfontosabb megállapításaiéért. Nem említ ilyen hiányokat Pető Iván cikke (Hol van Turán? *Mozgó Világ*, 2017. 4. szám, 110–113. old.) és Laczó Ferenc angol nyelvű ismertetője (*The Hungarian Historical Review*, 2017. 1. szám, 250–253. old.). Az iranista Sárközy Miklós (*Magyar Tudomány*, 2018. 2. szám, [277]–281. old.) külön üdvözli a kérdés magyar társadalom-és eszmetörténeti vizsgálatát, mert eddig főleg orientalisták foglalkoztak vele, amit kevésnek tart. Kövecsi-Oláh Péter (*Keletkutatás*, 2017. tavasz, 149–152. old. – www.matarka.hu/

cikk_list.php?fusz=153860) „török vonatkozásban” lát pontosítandó állításokat. Mikos Éva (*Korall*, 70 [2017], 201–206. old.) és Ungváry Krisztián (*Századok*, 2017. 2. szám, 468–472. old.) szól arról, milyen eredmények származhattak volna abból, ha a kronológiai helyett Ablonczy az eszme- és társadalomtörténeti súlypontok köré építi a szöveget – de nem vitatják módszerének jogosultságát, tudják, hogy nem indulhatt el egyszerre két úton; a szerző egyébként is megindokolta, miért választotta azt, amelyiket választotta. Fejes László (*Nyelv és Tudomány*, <https://www.nyest.hu/hirek/milyen-a-magyar-keletje>) a turanizmus merev világfelosztásának részletezését hiányolja (Kelet–Nyugat, illetve turáni–indoeurópai–sémi), noha az így kijelölt állítólagos egységek is tagoltak. Sándor Klára (A velünk élő turanizmus. *Regio*, 2017. 2. szám, 210–222. old. – http://real.mtak.hu/57727/1/SandorK_turanizmus_Regio_2017.) elsősorban az 1945 utáni korszakot leíró fejezetek kapcsán tárgyal – részben nyelvészeti és „nem a könyv hiányosságaiból” származó – interpretációs különbségeket; az ő írásából is kiderül, hány továbbgondolásra érdemes tételt fogalmaz meg Ablonczy.

Ezek a szempontok jogosak lehetnek, de a lehetséges hiányokat – fontos adalékokat bizonyára nélkülözhet az olvasó, láncszemeket szerintem nem, bár a középkori köznemesi szittya hagyomány például többet érdemelt volna a róla szóló egyetlen mondatnál – még valami magyarazza.

A Jaffa Kiadó korábban rejtett, 2017-ben, tehát e könyv megjelenése után nevesített könyvsorozatának (*Modern magyar történelem*) korábban általam olvasott darabjairól úgy vélem, fő- vagy alcímük nem pontosan fedí tárgyukat. Sokkal több ismeret áll mögöttük, mint amennyit tükröznek, kitűnő bevezetések a témába, annak is szánvák – az egész sorozat fontos kísérlet a tudományos problémák iránti tömegérdeklődés fölkeltésére. Olvasatomban Ablonczy könyve nem a magyar turanizmus teljes történetét adja, hanem jobbra (eltérő koncepciójú) egyesületeinek, a Turáni Társaságnak, a Turáni

Szövetségnek, szervezeti kereteinek, orgánumainak, expedícióinak, áramlatai politikai „pályafutásának”, markáns képviselőinek, sokszor a szervezeteken kívüli magányos farkasoknak vagy kisdud csoportoknak a történetét, kitüntetett figyelmet szentelve a kapcsolathálóknak, belefoglalva az 1989 utáni reneszánszot is. Ez indokolja a könyv terjedelmét, jegyzetanyagának a legszükségesebbekre való korlátozását, a kivételesen nagy forrásbázis és szakirodalom szűrését a felhasznált irodalom jegyzékében. Ma e kérdésről Ablonczy fejében van a legtöbb adat, levéltárak és kéziratárak tucatjainak anyagait túrta föl, olyan gyűjteményekben is dolgozott, amelyekről ingyen sem gondolnánk, hogy tartogat idevágó forrásokat. Amint maga hangsúlyozza, „igazi kincseket” talált a múzeumi adattárakban (érdi Magyar Földrajzi Múzeum, Hopp Ferenc Múzeum Adattára, Mezőgazdasági Múzeum Személyi Emlékanyag Gyűjteménye stb.), s ezzel a történész szakma figyelmét is fölkeltheti a „közgyűjteményi szféra” e „rejtett és kevesek által ismert szegletére”. Mellesleg töviről-hegyire ismeri a publikált szakirodalmat is.

Most viszont, hogy a magam módján ilyen jól megvédtem Ablonczyt, én is jelzem, miről szerettem volna olvasni még – mint a legtöbb recenzens, a saját rögeszméimet kérve számon a könyveken –, és mit tartok megtevesztőnek. Ahhoz, hogy a magyar turanizmus eszmevilágának mélyére lássunk, túl sok érzékletesen ábrázolt mániákus sűrű-forog és ágál az előtérben – nem számítom közéjük kedves költőmet, Zempléni Árpádot, akinek temetésével a könyv kezdődik –, a tudományos koncepciók ismertetése rövid, a fő tételekre korlátozódik. Hiányolom tehát a legfontosabb turanista szövegek gondolatmenetének, érvrendszerének rekonstruálását, a szó szerinti eszmetörténeti elemzést, mint ahogy a két világháború közötti ellentáborok érvrendszerének összefoglalását is. Az előbb említett hiány könnyíti meg azok dolgát, akik minimális orientalisztikai ismeretek nélkül is a priori agyrémnek minősítik az 1918 utáni magyar keletkutatást, nagyvonalúan eltekintve attól, milyen kiemel-

kedő tudósok vettek benne részt. Az ellenvélemények közül idéztem a könyvből Pallavicini György álláspontját; utalhatok Ablonczy alapján arra, hogy például Sőregi Nagy Géza szerint Szekfűék „pángermán szellemű vazallusok” (148. old.) – nem ártana Szekfű és a többi mérvadó korabeli történész nemzet- és társadalomkoncepciójának idevágó érveit együtt látni, persze nem Sőregi ellensúlyozására, hanem hogy tudjuk, mit szegezett szembe a szaktörténész a mítosszal. Az intranzigens turanisták mégiscsak a nemzet előtti állapotba próbálták visszairányítani a magyar társadalmat, illetve szigorú szelekciót érvényesítettek volna a magyar eszmetörténet összetevőit, egyesek még a nemzet komponensei között is. Velük szemben érvelt Joó Tibor például azzal, hogy ha voltunk is „finnek”, már régen nem vagyunk azok, a *Kalevala* malmai nekünk már nem „örlenek” (Joó Tibor: *Visszavissza* vagy öncsonkítás? *Protestáns Szemle*, 1939. 511. old.). Különben az irányzat radikális szárnyához tartozók talán arra sem reflektáltak eléggé, hogy a XX. századi magyarság „vérségileg” már aligha mondható turáninak – pedig nyilván sokuk családfáján volt zsidó, német, szláv ág. Nem beszélve arról, hogy mennyi realitása lehet egy ezer éve lezárt folyamatról szőtt szaktörténeti hipotézisek nyomán kialakított átfogó társadalom-átalakítási program megvalósításának.

Ablonczy mindenesetre nem kipální akarta a feladatot, hanem értelmezési keretet kívánt adni egy ma is élő és olykor politikaalakító szerep betöltésére vágyó eszmekör vizsgálatához.

Nyelvezete szellemes; néha túlságosan vagy fölöslegesen is az. Az első korszakokról írott fejezetek kisportréit olvasva úgy érezhetjük, bármilyen megejtőek és elnézőek a szereplőket jellemző, gyakran csattanóban végződő mondatok, mintha a kelletnél több félidióta sorakozott volna föl a monográfiában a turáni zászlók vagy boncsokok alá, pedig nyilván arról van szó, hogy Ablonczy éppen őket választotta ki; amint maga érzékelteti, az egyesületi programokat egy idő után tömény unalom lengte be,

leírásukkal aligha tudta volna fönn tartani az olvasó érdeklődését. Talán a már említett empátiájának ellensúlyozásához is ez a stílus tűnt alkalmasnak. Érdekes, a turanizmus művészettörténeti hatásáról szolgáló fejezetben nyoma sincs iróniának vagy szarkazmusnak – ezt az örökséget, Thoroczkai Wigand Edéét, Lechner Jenőét, Boromiszta Tiborét, Medgyaszay Istvánét és a többiekét tartja a leginkább folytathatóknak –, hogy aztán a következő részben két oldalon rögtön négy poén is elcsattanjon. Humormentes a második világháború utáni helyzet leírása is; valószínűleg azért, mert az ekkori fordulat az 1989 utáni turanista produkciók közvetlen előzménye, márpedig a szerzőt döntően a jelen miatt érdekli annyira ez a kérdéskör. Megjelent a könyvről olyan recenzió is, amelynek szerzője üdvözölte a munka tudománytörténeti vonulatát, s furcsának találta, hogy „egy nagy ugrást követően a könyv, napjainkról szóló fejezetében a turanizmusnak nem az addig taglalt tudományos és társadalmi, hanem kimondottan a politikai összefüggéseiről olvashatunk” (Kövecsi-Oláh Péter, i. m. 151–152. old.). A téma azonban mindig is összefüggött a kül- és belpolitikával; a könyv léteka vélhetően éppen ez. Ablonczy humora egy-egy esetben éppen a mondottak miatt céliránytalan. Pröhle Vilmosról azt olvassuk: „Felesége 1922-ben elhunyt, egyedül hagyva öt hét gyermekével [...]. Nem tudni, hogy innen datálódna-e Pröhle Vilmos anyagi és italproblémái, de az ezzel kapcsolatos anekdotákból elég sokat megőrzött a kortársi emlékezet.” (142. old.) Ha jól látom, Pröhle személyisége már a XIX. században kialakult, turanista és tudós mivolta nem az 1920-as évekbeli esemény függvénye, viszont az egymást sűrűn követő mondatpetárdák megteveszthetik az olvasót, aki ez esetben összefüggést feltételezhet az életmű és az alkohol között (mint például Adynál).

Visszatérve még a könyvről írt cikkekre: az esetleges hiányok emlegetésétől nyilván elkülönítendőek a téves interpretációk; a recepcióban ez is előfordul. Ungváry Krisztián sok szempontú recenziójában azt írja,

egyetért Ablonczyval abban, hogy a turanizmus Vámbéry után (pusztán) nagyhatalmi ideológia. Lehet, hogy van Ablonczy könyvében így (is) értelmezhető általános érvényű mondat, de a mozgalomtörténet leírása végtelenül differenciált, s ez a döntő. Ungváry valószínűleg túlértéke-li az erre vonatkozó passzusokat, a könyvben szereplő korabeli idézeteket. Viszont ő az egyetlen recenzens, aki szóvá teszi – amiről fennebb én is írtam –, hogy a turanisták semmibe vették az örömykérdést.

Mikos Éva szerint a turanizmus „nem írható le pusztán az ideológia kifejezéssel” – csakhogy az én olvasatomban Ablonczy nem is állítja ennek az ellenkezőjét, ezért nem is foglalkozott e vitatott terminus (az ideológia) meghatározásával.

Az *Élet és Irodalom* három méltatást is közölt a könyvről, igaz, aprókat, az Ex libris rovatban. Helyénvaló, ha ugyanarról a könyvről egyazon orgánumban egymásnak ellentmondó álláspontok is teret kaphatnak, csak-hogy Domány András rövid ismertetője (2017. 8. szám, 19. old.) éppúgy elismerő, figyelemfölvívó, mint a Bihari Péteré (2017. 13. szám, 19. old.) és a Laczó Ferencé (2017. 32. szám, 19. old.) – a legelső még lelkendező is. Meghökkenítő viszont, hogy miután Domány András bebizonnyítja, hogy csak a „tájékoztatlak” (bevallása szerint ő is közéjük tartozott, mielőtt elolvasta volna a könyvet) tekinthetik a turanizmust összességében „valami szélsőjobb ízű dolognak”, pár számmal később Bihari azzal az ötlettel áll elő, hogy jó lenne „még világosabbá tenni”, hogy a turanista eszmék és beszédmód „jellegzetesen a hazai (szélső)jobb oldalhoz kötődnek”. Meghökkenítő, hiszen Ablonczy könyvének egyik tanulsága éppen az, hogy a Bihariéhoz hasonló szimplifikációk ebben a kérdésben is tarthatatlanok.

Eppen ezért idézek végül (a mai helyesírási szabályoknak megfelelő átírásban és a nyilvánvaló nyomdahiábák nélkül) a két háború közötti korszak egyik legjobb erdélyi közírója, a nyilasok által később meggyilkolt liberális és demokrata kolozsvári polgár, Ligeti Ernő egyik cikkéből, amely az 1928-as finnugor kongressz-

szus idejéből való. Jó, ha tisztában vagyunk vele: ez időben sem kellett „jobboldalinak”, keresztyénnek vagy pogánynak lenni ahhoz, hogy valaki méltányolhassa a turanista érzületet (miközben finom gúnnyal elhatárolódik az etruszk–magyar nyelvrokonság – Ligeti szerint – francia eredetű tételétől). Finnek és észtek seregestül érkeztek Budapestre, írja Ligeti, noha a kongresszusnak sem az ő részükről, sem a magyarokéről nem lehet politikai tétje – az északiak nem számíthatnak Magyarországra, ha esetleg segítségre lenne szükségük a Szovjetunióval vagy Lengyelországgal szemben, és ők sem támogathatják Magyarországot revíziós céljai elérésében. A turanizmus igazi alapja más: „A nagy fajvédők, Gobineau, Ammon, Chamberlain szinte babonás hittel ragaszkodnak a fajok egyenlőtlenségének tanához és ahhoz a vezető szerephez, amelyet viszont az általuk kiemelt faj reprezentál. A turáni mozgalom ellenben aligha az Isten kiválasztott népe eszméjéből született meg. Talán igazi oka éppen annak a szerény, szinte alázatos helyzetnek felismerése, hogy a magyar hontalan Európában és százszázalékosan nem tud elhelyezkedni Európán, részint teljesen elnyugatiasodott, részint autochton, részint egészen más fajú népei között. A turáni gondolkör nem olyan, mint az orosz, amely hordozza a megváltás eszméjét. Sem más nép megváltásával nem kérkedik, sem a maga megváltásának problémáját nem öltözteti be imperializmusba vagy közös misztikumba. E szemzőgből megítélve a turáni világnézet egészen más klíma alatt született meg. [...] nem győzni akar a természetben, hanem békésen együtt akar élni a természettel.” (Ligeti Ernő: *Keleti Újság*, 1928. június 18., 4. old.)

James Curran: Média és demokrácia

Kluwer, Bp., 2016. 326 old., á. n.

Valóban független, pártatlan és objektív volna az amerikai újságírás? Min múlik, hogy a polgárok mennyire tájékozottak? Van-e tájékoztató szerepük a szórakoztató médiatartalmaknak? Meghozta-e az internet a globális nyilvánosságot? Milyenek az újságírás túlélési esélyei? Hogyan alakítja a média a kulturális fogyasztást? Sok és sokféle kérdés, amelyek mindegyike megjelenik James Curran – korábban önállóan megjelent tanulmányaiból válogató – kötetében. Az írások hol szorosabban, hol lazábban, mégis egymásra épülnek, és együttesen felépítenek egy gondolati ívet. Curran, aki a Goldsmiths College, University of London professzora, markánsan baloldali nézőpontból bírálja a sajtószabadság liberális koncepciójának a neoliberais gazdaság- és társadalompolitikában adott értelmezését.

Az öt részből álló könyv tematikáját és az egyes fejezetek módszereit tekintve is igen sokszínű. Nemcsak a média és a demokrácia kapcsolatát elemzi, hanem a médiakutatás számos területére is kiterjed a médiarendszerek összehasonlító elemzésétől a médiatörténeten át a média kulturális szerepének vizsgálatáig. Példáit nagyrészt az Egyesült Királyság médiarendszeréből veszi, melyet összevet az Egyesült Államok, illetve néhány nyugat-európai ország médiarendszerével. Az elemzésekből a magyar médiarendszerre nézve közvetlen következtetések nem adódnak, a bemutatott, időnként egészen apró részletekig megvizsgált folyamatok sokszor nagyon is távolinak tűnnek. Amikor időnként magunkra ismerhetünk, az általában nem szívderítő élmény: az angol bulvársajtót bíráló írás abból az esetből indul ki, amikor is a *Sun* a 2000-es évek elején címlapon közölte a hírt, hogy bevándorlók egy csoportja „a királynő hatyúit sűtőgeti” (25. old.); ezzel az álhírrrel

nyilván nemcsak azért érezzük megszólítva magunkat, mert a cikkben hivatkozott bevándorlók történetesen kelet-európaiak, hanem mert hazai tapasztalatként jól ismerjük az efféle újságírást. A könyv egésze azonban világosan jelzi, mennyire más utat jár be az a médiarendszer, amelynek fejlődése lényegében a XIX. század eleje óta nagyjából töretlen, mint az, amelyik átment néhány földindulást követő újakezdésen.

Ehhez képest mindjárt az első fejezet azzal foglalkozik, hogy mi maradt a független, objektív, a hatalmi visszaéléseket rendre tényekkel alátámasztva leleplező amerikai újságírásból. A hanyatlás Curran szerint az 1980-as évek végén kezdődött. Egyfelől azzal, hogy az amerikai kommunikációs hatóság eltörölte a kiegyensúlyozott tájékoztatást szolgáló méltányosság követelményét (az ún. *fairness doctrine*-t), utat nyitva a politikailag részrehajló rádiók és televíziók megjelenésének. Ez az értelmezés egyfelől a hazai szakirodalomhoz (vö. Halmi Gábor: *A kommunikációs jogok. Új Mandátum, Bp., 2002.*) képest más megvilágításba helyezi a *fairness doctrine* jelentőségét, másfelől magyar szemmel túlzottan optimistának tűnik a kiegyensúlyozottság mint jogi elvárás hatékonyságával kapcsolatban. Sőt rámutat: tudatos döntés eredménye volt, hogy az amerikai média fejlődésében a törvényi szabályozást kifejezetten az újságírók „közjö iránti elkötelezettsége” és a médiaszervezeteken belüli jó vezetés pótolja. Mindenesetre az 1990-es években mind a szakmai-kulturális, mind a jogi gátak ledőltek az olyan nyíltan elfogult csatornák elindulása előtt, mint a Fox News. Az amerikai újságírás minőségének hanyatlását egy másik, Európában korábban sem ismeretlen jelenség, a bulvárújságírás elterjedése is megalapozta, különösen a helyi televíziózásban. A 2000-es években azután az internet a hagyományos média és különösen az oknyomozó újságírás gazdasági stabilitását az Egyesült Államokban is meggingatta.

Egy későbbi fejezetben ugyanakkor Curran kifejezetten amellett foglal állást, hogy a „kollektív szervezetek és szolidáris csoportok szó-

szólójaként működő médiát legalább annyira legitimnek kell elismernünk, mint az egyes állampolgárokat tájékoztató pártatlan médiát” (127. old.). A részrehajló média az adott csoport identitásának alakításában fontos szerepet játszik, és a tájékoztatáson túl a hírek értelmezését is segíti, a csoport tagjait politikai részvételre ösztönzi, illetve a bemutatott problémákra megoldást is javasolhat.

Curran az amerikai médiarendszer és újságírás negatív fejlődési tendenciáit közvetve – Daniel C. Hallin és Paolo Mancini magyarul is megjelent, a nyugati médiarendszereket összehasonlító műve (*Médiarendszerek. Gondolat, Bp., 2008.*) kritikájában – fejt ki. Hallin és Mancini a nyugati médiarendszereket alapvetően a politikai rendszerhez való viszonyuk alapján osztályozta. Három modellt határoztak meg: a polarizált pluralista modellt, amelyben a médiarendszernek kevésbé sikerül függetlenednie a politikai rendszertől; a demokratikus korporatista modellt, amelyben a politika és az állam érzékelhető befolyást gyakorol a médiarendszerre, de a szabad és független újságírást nem veszélyezteti; s végül a piacorientált, a kormányzati beavatkozásnak nagyon szűk teret hagyó liberális modellt. Ez utóbbiba sorolják az amerikai médiarendszert, amelyet Curran szerint „teljesen képzeletbeli univerzumként” mutatnak be (47. old.), mivel elemzésük figyelmen kívül hagy számos fontos tény és szempontot: az amerikai média nagyrészt kritika nélkül támogatja az Egyesült Államok agresszív külpolitikáját a vietnámi háborútól az iraki háborúig, kiszorítva a tájékoztatásból a háborúellenes és általában a kritikus hangokat, és a hírmédia nagyon erősen támaszkodik a kormányzati információkra, miközben a civil és a kisebbségi véleményekkel alig foglalkozik. Ebből következően Curran szerint a politikai függetlenség akkor sem valósul meg, ha a függés nem egyes pártokhoz, hanem általában a „politikus osztályhoz” és az állami szereplőkhöz fűződő szoros viszonyt jelent.

Curran szerint az amerikai média megítélésében nem hagyható figyelmen kívül a társadalmi egyen-

lőtlen séget legitimáló szerepe. A szegénységet rendszerint nem társadalmi jelenségként, hanem egyéni sorsként, elszenvedett kudarcként, végső soron valamiféle ellenszenves „másságként” mutatja be, főleg a feketék és a bűnelkövetők példáján. A szegénységért ebben a beállításban alapvetően az egyén felelős.

Az amerikai média árnyaltabb megítélésének számolnia kell a politikai kampányokban játszott szerepével is: a drága televíziós politikai hirdetések jelentős mértékben hozzájárultak egy olyan politikai helyzet megszilárdulásához, amelyben a magas kampányköltségek eleve „korlátozzák a versenyt is” (69. old.), és a megválasztott politikusok „a vagyonosok lekötelezettjeivé válnak” (65. old.).

Curran szerint Hallin és Mancini indokolatlanul alábecsülte az Egyesült Államok és a liberális modellbe sorolt nyugat-európai országok közötti különbségeket, ugyanakkor nem tulajdonítottak kellő jelentőséget a nyugat-európai médiarendszerek közti hasonlóságoknak – például a közszolgálati média jelenlétének, a kampányköltségek korlátozásának, a tartalomgyártás támogatási formáinak. Mindazonáltal könyvjelző „zseniális munka”, amely megjelenése pillanatától kezdve a médiarendszerek elemzésének megkerülhetetlen viszonyításai pontjává vált.

Három társszerzővel (Shanto Iyengar, Anker Brink Lund és Inka Salovaara-Moring) készített összehasonlító elemzés vizsgálja, „milyen kapcsolat áll fenn a médiarendszerek felépítése, a tájékoztatás és az állampolgárok közügyekkel kapcsolatos tájékozottsága között” (79. old.). A szerzők eleve gyanakvással viseltetnek a „piacalapú” médiával szemben, így kiindulópontjuk az a feltevés, hogy a „piacközpontú rendszerek” tájékoztatási gyakorlata „akadályozza az állampolgári tájékozottságot” (uo.). Az összehasonlítás ismét tipológiára támaszkodik, de ezúttal a médiarendszer más típusaival számol: a hagyományos közszolgálati médiapolitika – például a finn vagy a dán – ma is tudatosan törekszik „a közönség viselkedésmódjának befolyásolására” (81. old.); a Nagy-Britannia által kép-

viselt duális rendszerben egymás mellett él az erős közszolgálati média és „az egyre kevésbé szabályozott kereskedelmi média” (80. old.); végül az Egyesült Államok képviseli azt a piacalapú modellt, amelyben az államnak csekély a befolyása a médiarendszerre, az újságírás társadalmi felelősségvállalása viszont – a fokozódó piaci versenyben ugyan gyengülő, de érdemi – ellensúlyt jelent a piaci erőkkel szemben.

Az érintett országokban egyrészt kérdőíves adatgyűjtéssel mérték fel az állampolgárok tájékozottságát a közéleti és egyéb témákban, másrészt elvégezték a vezető televíziós csatornák és napilapok kvantitatív tartalomelemzését. Ezekből az a – meglepőnek nem mondható – következtetés adódott, hogy „a média tudósításai – vagy azok hiánya – befolyásolják az emberek ismereteit” (91. old.), abban az értelemben, hogy minél intenzívebb valamely téma megjelenítése a médiában, annál nagyobb a témában tájékozott közönség. Az elemzés arra is rámutat, hogy a hátrányos helyzetű csoportokat az európai országokban a tájékoztatás inkább eléri, mint az Egyesült Államokban, ahol az országos televíziós hírműsorok helyett – amelyekből csatornánként egyébként is csak egy van – a helyi tévék kevésbé közéleti híradói a meghatározó hírforrások. A képzettségi és jövedelmi, valamint az etnikai és az életkori különbségek sokkal erőteljesebben leképeződnek az amerikai válaszadók tájékozottságában, mint az európaiakéban. A magyar olvasó némileg hitetlenkedve tekint a finn vagy a dán médiarendszerre, amikor azt olvassa, hogy az ottani közszolgálati műsorszolgáltatók, ha „bármilyen jelét látják annak, hogy a közönség bármelyik része számára kevésbé vonzóvá váltak”, sürgősen belső vizsgálatokat kezdeményeznek és megkövetelik a megfelelő változtatásokat (96. old.). Ezzel éri el a közszolgálati modellt, hogy a hírekre kevésbé fogékony társadalmi csoportok is bevonódnak a közéleti tájékozódás folyamatába, „az esti híradónézés rituáléjába” (97. old.). Az elemzés konklúziójában határozottan cáfolja azt a – Hallin és Mancini által is sugallt – képet, hogy

a liberális modell, illetve azon belül is az amerikai médiarendszer kínálja a legbiztosabb utat a tájékozott társadalom felé, és hitet tesz a közszolgálati média fenntartása és megerősítése mellett.

A kelet-európai tapasztalatok ebből az elemzésből éppúgy hiányoznak, mint Hallin és Mancini munkájából. Annyi biztosan kijelenthető, hogy a finn, a dán vagy az angol közszolgálati modellnek a kelet-európai régióban nincs megfelelője, és a nyugati médiarendszerek elemzése nem is lehet figyelemmel a politikai nyomásgyakorlásnak a mi régiókban tapasztalható gyakorlatára (lásd pl. Bajomi-Lázár Péter: A média gyarmatosítása. Miért tartják egyes közép- és kelet-európai kormányok tiszteletben a média szabadságát – és mások miért nem? *Politikatudományi Szemle*, 2015. 1. szám, 58–82. old.).

A tájékoztatás-tájékozódás témakörét tágitja a *Szórakoztató demokrácia* című fejezet a szórakoztató tartalmak közéleti jelentőségének vizsgálatával. Curran szerint a szórakoztató tartalmak az értékekhez, az identitásokhoz, az ismeretekhez és a normákhoz való viszonyuknál fogva kiegészítik a tájékoztató tartalmakat, és erőteljesen hatnak a politikára. E viszonyok bemutatásából hiányzanak a példák és elemzések, amelyek alapján e kategóriák egyértelműen elkülöníthetők volnának egymástól. A szórakoztató tartalmak szükségszerűen megjelenítenek például értékeket, és ezzel – például a cselekményen, a szereplők értékválasztásain, egy-egy téma napirendre vételén keresztül – a közönség értékválasztásait is alakítják. A szórakoztató tartalmak, például egyes zenei irányzatok, vagy akár a női szerepek ábrázolásai kihatnak az egyén társadalmi identitására, ami viszont „központi szerepet tölt be a jelenkori politika dinamikájában” (110. old.). Továbbá a szórakoztató tartalmak a valóságot olyan átfogóan mutatják be, ahogyan egyébként „személyesen soha nem tapasztalhatnánk meg” (112. old.). Ez a valóságábrázolás olyan ismeretekkel és mentális térképpel látja el a közönséget, amely aztán politikai döntéseiben is befolyásolja. Curran a 24 című sorozat példájára hivatkozik, amely széles körű

társadalmi vitát gerjesztett az információszerzési eszközként alkalmazott kínzásról. A szórakoztató tartalmak végül megerősíthetik vagy gyengíthetik a társadalmi normákat, és újrarendelésüket is ösztönözhetik. A bemutatott filmek és televíziós sorozatok példái a nemek és a szexualitás megjelenítésének változását szemléltetik, párhuzamba állítva az egyes nemi szerepek és szexuális orientációk társadalmi megítélésének változásával. Curran szerint a globalizáció is elsősorban a szórakoztató tartalmakat érinti, a média tájékoztató tevékenységében jóval kevésbé mutatható ki. Arra a következtetésre jut, hogy az állampolgároktól racionális döntés a közéleti tájékozódásra szánt erőfeszítéseik minimalizálása. A közéleti folyamatokba csak a szórakoztató tartalmak közvetítésével kapcsolódnak be, hiszen az egyes ember közéleti befolyása csekély, ugyanakkor „a közügyekkel kapcsolatos tájékozottság hatalmat ad az állampolgár kezébe” (133. old.). A tájékozódás valójában nemcsak jog, hanem állampolgári kötelesség is.

Az *openDemocracy* című online magazin történetét és működését bemutató fejezet azt firtatja, hogy az internet valóban lehetőséget teremt-e valamiféle nemzetközi közvélemény kialakítására, illetve a tájékoztatósi tevékenység demokratizálására. Az *openDemocracy* globális fórummá akart válni mind a szerzői gárda, mind az olvasótábor számára, és globális kérdésekben teret adott a különböző ideológiai irányoknak. Ugyanakkor egynyelvűsége, magas szakmai és stilisztikai színvonala, továbbá pénzügyi forrásainak szűkössége végül mégis egy zárt világot épített fel, amelyben „a módosabb északnyugati félteke beszélt a világ többi részéről” (145. old.), „az elithez tartozó, a világ gazdagabb részén élő férfi szerzők írásait” preferálva (148. old.). Curran szerint az *openDemocracy* példája azt mutatja, hogy a valóban nemzetközi nyilvánosság létrehozásának feltételei egyelőre nem adóttak, és a technológia önmagában bizonyosan nem vezet a nyilvánosság kiszélesítéséhez.

A *Megjövendölt technológia* című fejezet vezérfonala a szkepszis a tech-

nológia vezérelte fejlődéssel szemben. Az Egyesült Királyságból vett példák – amelyek sok esetben egyáltalán nem általánosíthatók, más országokban nem érvényes összefüggésekre vonatkoznak – azt mutatja be, milyen gyakran maradnak el a technológiai fejlődéstől várt pozitív társadalmi változások. Nagyon izgalmasan tárja fel azt a sok tényezőt, amelyek a médiában újra és újra túlzott várakozásokhoz vezetnek a technológiával kapcsolatban. Curran szerint az újságírók e téren nem tudnak elszakadni az adott technológia mögött álló gazdasági érdekek befolyásától, a politikai döntéshozók optimista vízióitól, a műszaki és pénzügyi szakemberek sok esetben alaptalan várakozásaitól, a tudósok lelkesedésétől, az Egyesült Államokból érkező jóslatoktól, valamint a saját készítésüktől arra, hogy újabb és újabb technológiai szenzációkról számoljanak be. Curran szerint a túlzott várakozásokat végső soron a neoliberalis politikai törekvések fűtik, amelyek a média szabályozásának enyhítésétől a gazdasági érdekek minél akadálytalanabb érvényesülését remélik. Ezt a feltételezést a szerző igazolva látja abban, hogy a televíziózás szabályozása épp az 1980–2000-es évek közötti, a technológiai fejlődést felmagasztaló időszakban vált jelentősen engedékenyebbé.

Az újságírás jövőjéről szóló fejezet négy, egymástól gyökeresen eltérő attitűd bemutatásával indul: a hírszolgáltató ipar vezetőinek álláspontja szerint „hatásos stratégia áll rendelkezésükre az erős újságírás fenntartásához” (177. old.); maguk az újságírók kifejezetten borúlátók a hírszolgáltatás jövőjét, a közönség tájékozottságát és a demokráciát illetően, elsősorban a hagyományos médiából az internetre elvándorló hirdetések miatt; a „radikális médiszakemberek” egyfajta megtisztulást látnak a hagyományos média válságában, amelyből „új lehetőségek nyílnak a progresszív kezdeményezések előtt” (180. old.); s végül az „újságírás oktatóinak” álláspontja szerint az újságírás „épp diadalmas reneszánszát éli” (uo.), mivel az újságírók az interneten sokkal több forráshoz férnek hozzá, és a civilek bevonódása jelentősen növe-

li az újságírás sokszínűségét. Curran mindegyik megközelítést igyekszik árnyalni. Álláspontja szerint az újságírás jelenlegi helyzetének legfőbb kiindulópontja mégiscsak az, hogy a hagyományos média az internet megjelenésével bevételei egyre jelentősebb részét veszíti el. Egyelőre nem teljesültek azok a várakozások, amelyek az internetes média felemelkedésében látták az újságírás jövőjét, mint ahogy nem tettek szert komoly jelentőségre a civil újságírás fórumai sem, és a hagyományos médiavállalatok végső soron az interneten is megőrizték a vezető szerepüket. Ezen a ponton megint jól látszik, hogy Curran elemzései nem általános jelenségeket, hanem mindenekelőtt az Egyesült Királyság és részben az Egyesült Államok médiarendszerének tapasztalatait írják le. A magyar újságírás, amely egészen más alapokról indult, a – legalább részleges – megújulását már az 1990-es évek közepétől az új, önálló internetes médiumok megjelenésének köszönhetette. Az azonban a magyar hírcsatorna is igaz, hogy továbbra is „a televízió maradt a domináns hírmédium” (184. old.; lásd Mérték Médiaelemző Műhely – Medián: *A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon 2016*. <http://mertek.eu/blog>, 2016. november).

Curran szerint a folyamatok szükségszerűen az újságírás minőségének romlásához vezetnek. Kevesebb újságírónak nagyobb mennyiségű anyagot kell előállítania, ezért az információforrások is a gyorsan elérhető, bejártott forrásokra szűkülnek, és a terepen végzett újságírói munka jelentősen háttérbe szorul. A magyar médiarendszer eltérő fejlődési útja ellenére ezek a jelenségek sajnos a magyar internetes újságírásban is egytől egyig, lényegében minden hírportálon tetten érhetők (*Mérték Médiaombudsman elemzések*. <http://mertek.eu>). Curran az „erős közpénzből finanszírozott médiában” látja a megoldás kulcsát, szerinte jelentősebb „állami beavatkozás” nélkül nem tartható fenn a minőségi újságírás (190. és 191. old.). A magyar bíráló itt végleg elveszíti a reményt. Az újságírás megtisztulásának a jelenlegi magyar médiarendszerben éppen az állami beavatkozások visszaszorí-

tása, a nem átlátható módon elköltött közpénzek visszafogása lehet az első lépése. A rendszerváltást követő magyar médiatörténet egyetlen pillanata sem ad okot bizakodásra azzal kapcsolatban, hogy lehetséges állami támogatás anélkül is, hogy a mindenkori kormányzat teljes politikai lojalitást követelne cserébe.

A könyv médiatörténeti fejezetei a brit médiatörténet-tudomány alakulására és az Egyesült Királyság médiarendszerének fejlődésére koncentrálnak, a szélesebb történelmi kontextusból kiemelve inkább csak érdekes, mint általános tanulságokat hordozó elemzések. Curran számba veszi a médiatörténet domináns és alternatív narratíváit. A brit médiatörténet uralkodó kerete a liberális narratíva, amely azt az ívet rajzolja fel, ahogyan a média „a nép szócsövénévé és a kormány ellenőrzésének eszközévé” (196. old.) vált. Ugyanakkor számos médiatörténeti elemzés vonja kétségbe, hogy a sajtó valóban képes-e megszólaltatni a „köz” hangját, vagy éppen képes-e a civil társadalom építésének fontos tényezőjévé válni. Az alternatív médiatörténeti narratívák közül Curran a médiában fennálló férfiuralmat bíráló *feminista*, a status quo fenntartásában közreműködő médiát bíráló *radikális baloldali*, a szórakoztatás demokratikus szerepét vizsgáló *populista*, a médiának a nemzeti egység erősítésében játszott szerepét hangsúlyozó *nemzet-építő*, a média fejlődését a társadalmi normák változásait előmozdító kulturális háborúként leíró, valamint a technológiai fejlődés determináló erejét hangsúlyozó narratívát mutatja be.

A sajtó mint a társadalom irányításának eszköze című fejezet a brit sajtó történetének korai, a XIX. századot átfogó szakaszát mutatja be. Az elemzés fókuszában az áll, milyen állami korlátozásokkal kellett szembenéznie az ún. radikális, kezdetben az arisztokrácia politikai dominanciáját, majd egyre inkább a gazdasági kizsákmányolást támadó – baloldali – sajtónak. A parlament a vizsgált időszakban nyíltan olyan megoldásokat keresett, amelyekkel a radikális sajtót kiszoríthatja, és biztosíthatja, hogy a sajtó „a vagyonnal és jellemmel bíró emberek uralma alatt” marad-

jon (229. old.). Az e célból bevezetett adók és illetékek valóban visszafogták a radikális sajtó működését, de teljes sikerrel nem jártak. 1848-tól fordulat következett be a radikális sajtóról való gondolkodásban: az érintett sajtótermékek elnyomása helyett a parlament inkább a radikális sajtó által megszólított közönség – „az alsóbb osztályok”, a munkásosztály – ellenőrzésének eszközét látta benne. Curran hangsúlyozza, hogy akkoriban „az állami irányítástól független, szabad sajtóért folytatott tiszteletre méltó kampányt sohasem hajtotta a mai értelemben vett szólásszabadság és sokszínűség iránti elkötelezettség” (236. old.). Pusztán annyi történt, hogy a politikusok belátták, „a szabad piac és a normatív kontroll [...] sokkal hatásosabb irányítást tesz lehetővé” (uo.) a társadalmi rend fenntartása érdekében.

A hirdetés mint jutalmazási rendszer című tanulmány a brit médiatörténet elemzését a XX. század kezdetén folytatja, és a reklámpiac fejlődését elemezve mutatja be, hogyan vált a munkásosztály a reklámozók meghatározó célközönségévé, és ezzel milyen hatást gyakorolt a nyomtatott sajtó piacára. A reklámok intuíciókon, az újságok tartalmából levont szubjektív következtetéseken alapuló elosztását az 1930-as években felváltotta a közönségmérésen és statisztikai adatokon alapuló reklámelhelyezés. A közönségmérés a munkásosztály egyre növekvő vásárlóerejét mutatta ki, ami a munkásosztályi célcsoportot elérő lapok reklámbevételeinek jelentős növekedését hozta magával. A második világháború idején a kormány korlátozta a papírfelhasználást, jelentősen csökkent az újságok terjedelme, ami végső soron „a példa nélküli nyereségesség időszakát” hozta el (255. old.). Az 1950-es évekre a reklámozók a munkásosztály lapjaitól jelentős részben a középosztályt megcélzó lapokhoz vándoroltak, a kereskedelmi televízió – Európában első, 1955–56-os – megjelenésével a lappiac egészének reklámbevételei csökkentek. A reklámpiac ilyen változása „az alsóbb osztály lapjai közül kivégezte a »kisebbségi« közönséggel rendelkezőket” (261. old.), a

réteglapokat. A reklámok a sajtópiac szerkezetét is jelentősen megváltoztatták, mivel „a sajtót felosztották közügyorientált lapokra a gazdagok, és szórakoztatás-központú lapokra a tömegek számára” (264. old.). Az elithez szóló lapok egyúttal hozzájárultak ahhoz, hogy „a véleményformáló »művelt középosztály« társadalmi súlya tovább növekedett” (266. old.), az alsóbb osztályok politikai súlya pedig csökkent. Az elemzés a média „kommercializálódásának” hatásait (vö. Denis McQuail: *A commercializáció és ami azon túl van*. In: Polyák Gábor (szerk.): *Médiapolitikai szöveggyűjtemény*. Gondolat, Bp., 2010. 281–302. old.) új összefüggésrendszerbe helyezi.

A kötet a média és a kultúra kapcsolatát egy sajátos szemszögből, a brit lapok könyvrovatainak, illetve az irodalmi szerkesztők tevékenységének elemzésével mutatja be. A fejezet az irodalmi szerkesztők választásainak motivációit és a könyvismertetőknél az olvasók választásaira gyakorolt hatásait tárja fel. Curran elsősorban az érdeklő, miért szorulnak ki a könyvrovatokból a puha-fedeles – szórakoztató – könyvek, valamint a műszaki és természettudományos, illetve a társadalomtudományos művek, és miért uralkodnak a rovatok az életrajzi, a szépirodalmi, a történelmi és általános bölcsészettudományi könyvek. A sokrétű okok között szerepel az irodalmi szerkesztők nagyrészt humán vagy művészeti háttere, az irodalom hierarchikus szemlélete és olyan, az újságírásból átvett szakmai értékek, mint például „az emberek érdekesebbek, mint a dolgok” elve (284. old.). Ebben az elemzésben is fontos tényezőként jelennek meg az üzleti szempontok, ami itt a kiadók felől érkező befolyásolás különböző formáiban jelenik meg. Az irodalmi szerkesztőkkel szemben kritikus elemzés azért is elismeri, a társadalomtudományi tudásanyag is „csak ritkán szól az átlagközönségnek”, sokkal inkább egy „belterjes közönséget” céloz meg (299. old.).

A zárófejezetben jut el Curran a médiatudományi elméleti keretek absztrakt vizsgálatáig. A brit média- és kultúraelméletre szerinte

négy tényező gyakorolt meghatározó hatást. A „kapitalista demokrácia történelmi győzelme” 1989–90-ben „a neoliberais jobboldal hegemoniáját” (302. old.) és ezzel a piaci erők mindenhatóságába vetett hitet hozta el. Az 1960-as évek mozgalmainak eredménye az individualizmus megerősödése, ami a brit médiatudományt is eltávolította baloldali gyökereitől. A „nők társadalmi előretörése” miatt a nemek kérdése a médiatudományban is központi témává vált. Végül a globalizáció felerősödése ezen az „addig nagyfokú lokálpatriotizmussal jellemezhető tudományterületen” is új, globális szemléletmódot hozott (304. old.). Curran bemutatja, hogy a brit médiatudomány hogyan hagyta maga mögött a „marxista örökséget” (304. old.), hogyan integrálta a posztmodernizmust mint a „radikális bizonyosság felbomlásának” és a „hatalomnélküliség egyre elhatalmasodó érzésének” hordozóját, és hogyan vált nyitottá és elfogadóvá a populáris médiatermékek iránt. Curran a brit médiatudomány nagy hiányosságának tartja, hogy nem foglalkozik a „gazdasági dimenziókkal” (315. old.). Ezzel hozzájárul a piacról alkotott, túlnyomórészt pozitív kép felerősítéséhez, és nem fordít figyelmet „a globális piac méltánytalan természetére” (316. old.). Mindez végső soron oda vezetett, hogy a média- és kultúratudomány „kirekesztette az osztályelméletet” (321. old.), és elfogadta egy alapvetően individualista, a piaci erők pozitív hatásait eltúlzó gondolati keret általánossá válását.

A szerzőnek a magyar kiadáshoz írt előszava és a kötet kiadását támogató, a Médiatanács keretében működő Médiatudományi Intézet vezetőjének, Nyakas Leventének az utószava világosan rámutat a kontextus jelentőségére. Curran minden elemzése nyíltan és erőteljesen baloldali, vizsgálódását végső soron az a kérdés határozza meg, hogy a média képes-e információs egyenlőséget teremteni a társadalmi osztályok között. Ebből a megközelítésből egyértelműen következik a közszolgálati médiának az előszóban hangsúlyosan megjelenő felmagasztalása a kereskedelmi médiával szemben. A szerző utal ugyan arra a kockázatra, hogy a

közmedia „a közérdek helyett az állami érdekeket” képviseli (VIII. old.), de nyilvánvalóan nincs tisztában azzal, hogy a mai magyar médiarendszer egyik legsúlyosabb problémája éppen az az állami média, amely már nem is állami érdekeket, hanem leplezetlenül pártérdekeket szolgál. Az utószó szerzője, bár az aktuális médiapolitikai utalásoktól teljesen mentesen, mégis a jelenlegi médiapolitika egyfajta visszaigazolásként látja Currannek a liberális tradícióról kifejtett kritikáját. Arról azonban nem szól, hogy Curran a (neo-) liberális megközelítés helyett természetesen nem az illiberális, populist, államosító és oligarchiákra épülő médiapolitikát tartja kívánatosnak, hanem az alsóbb társadalmi osztályok információs integrálását biztosító és kizárólag demokratikus keretek között működtethető médiarendszer kialakítását és fenntartását.

A sors keserű firtora, hogy a kötet magyarul annak a Médiatanácsnak a támogatásával jelent meg, amely 2010 óta súlyos felelősséget visel a Curran által képviselt eszményre semmiben sem hasonlító médiarendszer és nyilvánosság kiépítésében. Kelet-közép-európai kutatóként egyáltalán nem könnyű állást foglalni abban a kérdésben, hogy a piaci erők és az állami beavatkozás milyen aránya ideális a demokratikus és méltányos média-környezet fenntartásához. Megtapsztaltuk, hogy a külföldi befektetők is könnyen megtalálják a hangot a médiát saját céljaik elérése eszközeként tekintő politikusokkal, és amikor az üzleti eredmények romlanak, egyáltalán nem nézik, honnan szerezte a pénzt az, aki vevőként bejelentkezik a médiapiaci érdekeltségeikre. A piac amorális. De az állam is az, legalábbis mifelénk. A kelet-európai mindennapok újra és újra azt igazolják, hogy az állam olyan konstrukció, amit a politikai közösség – és jelentős részben a politikusok – tölt meg tartalommal, nem maguk az intézmények. Hiába van tehát közszolgálati média, amely a jogszabályok alapján csinálhatná azt is, amit a BBC is, ha ezt a közszolgálati médiát a politikai hatalommal rendelkezők újra és újra zsebre vágják, megalázzák, s így ezzel szemben egyre kisebb ellenál-

lást mutat. A politikai hatalom ráadásul az elmúlt években igen sikeresen gyűrte maga alá a piacot is. Mifelénk az állami támogatásnak mindig ára van, ami kizárja, hogy ezen az úton jussunk el az ideális nyilvánossághoz. Egy olyan egyensúlyi állapotban reménykedhetünk, amelyben a piac is, a politika is kellően erős és magabiztos ahhoz, hogy a sajtó szabad működésében ne fenyegetést lásson, és egyúttal mindkettő elég autonóm ahhoz, hogy korlátozza a másik túlkapásait. Az azonban nem biztos, hogy ez az egyensúlyi állapot nem csak elméletben létezik.

POLYÁK GÁBOR

Judith Dupont: Az idő fonalán...

ANALITIKUS ÚTINAPLÓ

Ford. Weiszburg Anna. A magyar kiadáshoz az előszót és a hivatkozásokat írta, a fordítást szakmailag ellenőrizte Vincze Anna. Oriold és társai, Bp., 2017. 328 old., 3800 Ft

A mai francia pszichoanalízis egyik legeredetibb alakja Judith Dupont, aki 1925-ben született Budapesten Dormándi Judit néven. A szakmán belül és a pszichoanalízis iránt érdeklődők tágabb körében is elsősorban az tette nemzetközileg ismertté, hogy hosszú évtizedek óta, s mind a mai napig Ferenczi Sándor munkásságának megismertetésén és közvetítésén munkálkodik. Nevéhez fűződik Ferenczi bevezetése Franciaországba, majd ennek nyomán német, angol, olasz, spanyol és portugál nyelvterületen is. Franciára fordította többi között Ferenczi híres művét, a *Thalassát* (eredeti magyar címe: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Filum, Bp., 1997.), ő adta ki először francia fordításban Ferenczi és Freud többkötetes levelezését (lásd: Erős Ferenc: *Díványkeveredések*. BUKSZ, 1993. tavasz), és ő jelentette meg először Ferenczi fennmaradt klinikai feljegyzéseit is, amelyeket nem sokkal a halála előtt írt (magyarul: *Klinikai napló 1932*. Akadémiai, Bp., 1996.)

Az idő fonalán... Dupont 2015-ben *Au fils du temps...* címmel megjelent könyvének fordítása Vincze Anna és a szerző előszavával, valamint Brabant-Gerő Éva bevezetőjével. A kötet a szerző különböző időszakokból származó, különféle helyeken megjelent, különféle célú és műfajú cikkeit gyűjti egybe. Az első fejezet a származásáról és pályafutásáról szóló írásait, a második Ferenczi Sándor és Bálint Mihály életművével foglalkozó tanulmányait tartalmazza, a harmadik és a negyedik fejezet pedig egyéb, a pszichoanalízis elméleti és gyakorlati kérdéseit taglaló cikkeket. A francia eredetiben nincsenek hivatkozások, amiért a szerző előszavában előre is elnézést kér „azon francia és külföldi folyóiratoktól, amelyek befogadták egy-egy írásomat, és amelyekre nem fogok tudni hivatkozni”. (15. old.) A magyar kiadás igényes szerkesztője ezt a hiányosságot lehetőség szerint korrigálni kívánta, és a szövegeket életrajzi vagy magyarázó jegyzetekkel és a magyarul is hozzáférhető szakirodalomra vonatkozó hivatkozással látta el. Ezzel nagymértékben növelte a könyv használhatóságát, az eredeti könyv szerkesztési esetlegességein azonban nem tudott változtatni sem Vincze Anna, sem pedig a pontosan és gördülékenyen fordító Weiszburg Anna. Így a kötetben nagy átfedések, olykor csaknem szó szerinti ismétlések találhatók. Ez azonban nem különösebben zavaró, ha az egészet személyes vallomások és reflexiók lazán összefüggő, körkörös sorozataként fogjuk fel. Az alcím, *Analitikus útinapló (Une itinéraire analytique)* pontosan kifejezi, hogy nem értekezéseket, hanem földrajzi, időbeli és szellemi utazásokról, indulásokról, érkezésekről és visszatérésekről szóló tudósításokat várhatunk tőle.

A redundancia abból is fakad, hogy hosszú élete folyamán Judith Dupont sokszor, sokféleképpen mesélte el azokat az alapnarratívumokat, amelyekből az „idő fonala” összesodródik. Ez két párhuzamos családrege: az egyik Dupont saját családjának, a „Kovács–Bálint–dinasztiának” a története, a másik pedig a magyar és a Magyarországról elszármazott analitikusok családregeje. A két családrege számai összefonódnak, sűrű

hálózatot alkotnak. Ez a hálózat nemcsak azért érdekes, mert egy szakma, azon belül is egy sajátos irány, a pszichoanalízis budapesti iskolája genealógiájához nyújt érdekes adalékokat, hanem azért is, mert betekintést nyújt egy régen letűnt, ám ma is sokszor nosztalgiával emlegetett csoport, a budapesti zsidó nagypolgárság életvilágába és kultúrájába. Ebben a kultúrában nagy szerepet játszott a pszichoanalízis, nem csupán úgy, mint e csoport tagjait oly gyakran sújtó neurózisok gyógymódja, hanem úgy is, mint műveltségük, identitásuk és életfilozófiájuk egyik alapvetése.

Mindkét családregeben az „ősanya” Kovács Vilma, Judith Dupont nagyanyja, az „ősapa” pedig maga Ferenczi Sándor, akihez Vilma fiatalkorában analízisbe járt, majd maga is (laikus) pszichoanalitikus lett, világszerte az első női analitikusok egyike, a budapesti iskola analitikus szupervízóra épülő képzési modelljének kialakítója, a magyar pszichoanalízis „védangyala”. Ferenczi több korabeli „családrege” is fontos szereplője volt, több ponton belépett a Polányi család történetébe (lásd például: Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes története*. Aura, Bp., 2017.) és felbukkan az Alexander családban is (Alexander Bernát filozófus és pszichoanalitikus fia, Alexander Ferenc – lásd: Ilonka Venier Alexander: *The life and times of Franz Alexander from Budapest to California*. Karnac, London, 2015.).

Kovács Vilma, eredetileg Prossnitz Vilma, 1883-ban, más források szerint 1880-ban született. 15 éves korában férjhez adták Székely Zsigmond mérnökhöz. A házasságból gyors egymásutánban három gyermek született, Alice, Olga és Ferenc. Az ifjú anya azonban súlyos tuberkulózist kapott, hosszabb időre szanatóriumba került, ahol megismerkedett későbbi férjével, Kovács Frigyes építésszel (1858–1944). A szanatóriumból visszatérve Frigyeshez költözött, majd egy bonyodalmas válóper után férjhez ment hozzá, ám a gyerekek továbbra is vér szerinti apjuk felügyelete alatt maradtak, anyjukkal csak titokban találkozhat-

tak. Végül a gyerekek, élükön Alice-szal, a legidősebbel, szabályosan megszöktek, és anyjukhoz költöztek, aki férjével együtt egy elegáns naphegyi villában, az Orvos utca 10-ben lakott. (Ferencziék 1930-ban költöztek a szomszédba, a Lisznyai utca 11-be.) Frigyes mindhárom gyermeket örökre fogadta, és igazi apaként gondoskodott róluk. A legidősebb, Székely-Kovács Alice 1921-ben férjhez ment egy fiatal orvoshoz, Bálint Mihályhoz. Berlinbe költöztek, ahol a férj biokémikusként, Alice pedig egy néprajzi múzeum munkatársaként dolgozott, és antropológiát tanult az egyetemen. Eközben mindketten ugyanahhoz a berlini analitikushoz, Hanns Sachshoz jártak, de analízisük már Budapestre való visszatérésük, 1924 után fejeződött be Ferenczinél, és így képződött a házaspár mindkét tagja maga is analitikussá. (Kovács Vilmáról és Bálint Alice-ról lásd Borgos Anna: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran, Bp., 2018.)

A kisebbik lány, Székely-Kovács Olga (1900–1971) anyjával, nővérel és sógorával ellentétben nem az analitikus pályát választotta. A maga idejében sikeres posztimpresszionista festőművész, szobrász és könyvillusztrátor lett, de azért „analízisközelben” maradt: megfestette Ferenczi portréját, és mesztérével, Berény Róberttel együtt karikatúrákat készített az 1924-es salzburgi nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus résztvevőiről. Ebben az évben férjhez ment az író, műfordító és szerkesztő Dormándi Lászlóhoz (1898–1967), a Pantheon könyvkiadó igazgatójához. A Pantheon a két világháború között az egyik legjelentősebb irodalmi könyvkiadó volt Magyarországon. Kiadta a *Szép Szót*, és számos pszichoanalitikus könyvet is, köztük Freud és Ferenczi írásait. Ilyen „fertőzött” családban és szellemi közegben töltötte gyermekkorát Judit leányuk, aki szüleivel a naphegyi villa közelében, a Kovács Frigyes építette Mészáros utca 12. szám alatti házban lakott, akárcsak a Bálint házaspár. Ugyanebben a házban működött – Ferenczi Sándor, majd halála után Bálint Mihály vezetésével – a Magyarországi Pszicho-

analitikus Egyesület rendelőintézeté, ahol anya és lánya, Kovács Vilma és Bálint Alice is praktizált. (Bálinték és a rendelőintézet emlékét ma emléktábla őrzi a ház falán.)

Judith Dupont könyvének analitikus visszafogottsággal megírt önéletrajzi részeiben felidéri gyermekkori emlékeit, amelyek szüleihez és nagyszüleihez fűzik, a kényelmes, szinte fényűző polgári környezetet, a bensőséges családi együttléteket, a nyaralásokat, a baráti társaságot, köztük Ferenczit és feleségét, Gizellát, az ő leányát, Elmát, továbbá Weiner Leót, Berény Róbertet és feleségét, Etát, a *Csellózó nő* című festmény modelljét. Számára gyermekkorában „a pszichoanalízis olyan pillanatokat is jelentett, amikor nem lehetett zajt csapni, mert páciens jött vagy távozott. Jól emlékszem nagyanyám rendelőjére is, szekreterjére, amely fölött polcok sorakoztak, legfelül egy Freud-szobor trónolt, amelyet anyám készített, és amelynek egyetlen példánya akkor veszett el, amikor nagyszüleim házáat a háború végén szétrombolták. A dívány fejnél, a fotel mellett egy új-zélandi batik lógott a falon, amelyet Róheim Géza ajándékozott nagyanyámnak, az analitikusának, amikor visszatért hosszú ausztráliai tanulmányútjáról.” (26. old.). Az Orvos, a Lisznyai és a Mészáros utca analitikus háromszögében felnövekvő gyermek számára idilli világnak tűnhetett ez, eltekintve a Baár-Madas református gimnázium szigorától, s attól, hogy anyja évente két-három hónapot Párizsban töltött, hogy szabadon gyakorolhassa művészi hivatását. Anyja gyakori távolléteire a kislány évekkig súlyos, krónikus betegséggel reagált.

A könyvhöz mellékelt családi fényképeken is látható békebeli polgári kényelem, a csaknem-idill hirtelen ért véget 1938. március 19-én, az Anschluß napján. Bár korábban mindannyian kikeresztelkedtek, a családi tanács ekkor bölcs előrelátással úgy döntött, hogy elhagyják Magyarországot. 1938 nyarán Kovácsék, Bálinték és Dormándiék autóba ültek, és Olaszországon át Párizsba utaztak, ahol Vilma, Mihály és Alice még részt vett a háború előtti utolsó pszichoanalitikus kongresszu-

son. Dormándiék Párizsban telepedtek le, de a Bálint házaspárnak és a nagyszülőknek vissza kellett utazniuk. Bálinték végül megkapták az angol vízumot, és 1939 elején Manchesterbe költöztek, a Kovács házaspár azonban Budapesten rekedt. Vilma egy évvel később halt meg, Frigyes pedig 1944-ben, de – mint Dupont írja – még azelőtt, „hogy a dolgok túlzottan rosszra fordultak volna Magyarországon. Szerencsére, mondhatnánk” (34. old.). Bálint Mihály szülei nem voltak ilyen „szerencsések”, 1944-ben mindketten öngyilkosok lettek. Bálint Alice alig negyvenéves korában, 1939 augusztusában hirtelen meghalt. Székely-Kovács Olga épp Angliában látogatta megözvegyült sógorát, amikor kitört a második világháború, és ő mint ellenséges állam polgára csak nagy nehézségek árán tudott visszajutni Párizsba, a családjához. Dupont leírja, hogyan éltek a háború és a német megszállás éveit: „volt valami szürreális a helyzetünkben. A lakásunkban laktunk, saját nevünkön, jártam iskolába, voltunk nyaralni Vendée-ban. Ugyanakkor éhesek voltunk és fáztunk, mint mindenki más [...]. Összejártunk barátainkkal, akik közül egyesek néha köddé váltak, letartóztatták őket, ismeretlen helyre, a szabad zónába távoztak vagy illegálításba vonultak.” (32. old.) Nevük alapján a hatóságok nem feltételezték róluk, hogy zsidók – szerencséjüket Dupont szerint ennek köszönheték –, s így elkerülhették a Párizsban élő külföldi zsidók többségének sorsát, a deportálást. Egy korábbi interjújában azt is elmondta, túlélésük voltaképpen azon múlhatott, hogy a kerületi rendőrkapitány jóindulatúan félre rakta a hozzá érkező, Dormándiékra vonatkozó feljelentő leveleket. Dormándi László azért is veszélyben volt, mert az ellenállás földalatti kiadója, a Les Éditions de Minuit könyveit terjesztette, és jó barátja volt a szintén Magyarországról származó Jean Brullernek, azaz Vercors-nak, akinek több művét is lefordította, köztük egykor híres regényét, *A tenger csendjét*, amely 1942-ben még megjelenhetett a Pantheon kiadásában.

A fiatal Ormándi Judit a háború végén határozta el, hogy pszichoana-

litikus lesz. Pályaválasztásában a családi hagyományok mellett szerepet játszhatott az a pusztítás és veszteség is, amelynek traumatikus nyomaival a háború utáni budapesti látogatásukon találkoztak. Bár a családban volt már két „laikus” analitikus, Vilma és Alice, Bálint Mihály úgy vélte, hogy a pszichoanalízis biztonságos gyakorlatához elengedhetetlen az orvosi diploma, ezért az ő tanácsára Judit az orvosi egyetemre jelentkezett. Egyetemi éveit alatt házasodott össze évfolyamtársával, Jacques Dupont-nal, aki később nyomdatulajdonos lett. Könyvében részletesen beszámol orvosi tanulmányairól, majd arról is, hogyan kezdte el pszichoanalitikus pályáját az ötvenes években, abban az időszakban, amikor Jacques Lacan, valamint a gyermekpszichológus Françoise Dolto és követői, illetve az „ortodox” freudi irányvonalat képviselő francia analitikusok között a nagy szakadás bekövetkezett. Dupont analitikusa a francia pszichoanalízis történetének egyik nevezetes alakja, a Lacan-csoporthoz tartozó Daniel Lagache (1903–1972) volt. A Sorbonne-on tartott szemináriumaira járt – számos analitikus és analitikusjelölt mellett – Michel Foucault és Serge Moscovici szociálpszichológus is. A könyv egyik érdekes részfejezetében Dupont ötven év múltán visszatekint a Lagache-nál folytatott analízisére, amelynek kulcsmozzanatai a saját emigrációs traumái és veszteségei, identitásproblémái – Bálint Mihály kifejezésével „östorései” – mellett olyan külső események voltak, mint az éppen akkor folyó algériai háború, vagy az 1956-os magyar forradalomról és leveréséről szóló hírek, amelyek még inkább elidegenítették szülőhazájától. Dupont több helyen is ír arról, mit jelentett számára az emigrációs nyelvváltás, az, hogy számára a francia lett a kultúra nyelve, míg a magyar a kisgyermekkoré maradt: „A származási nyelv úgy tud működni, mint valami kísértet, fantom. Előfordul, hogy felbukkan a fejemben egy magyar szó vagy kifejezés, a kontextustól látszólag teljesen függetlenül, amelynek értelme nem teljesen világos a számomra.” (52. old.) A „nyelvezavar” leküzdésének, a nyelvek közötti szakadékok

áthidalásának egyik legfőbb eszköze Dupont-nál a fordítás, főként Ferenczi magyar és német nyelvű szövegeinek franciára átültetése volt. Ez a tevékenység – írja – „kísérlet arra, hogy kezeljem az érzések, kötődések, elhatárolódások, összekeverések ezen összetettségét, összevarrjam e belső szakadást” (uo.).

A hatvanas években Dupont analitikusként dolgozott egy lelki sérült gyermekekkel foglalkozó intézetben (Centre Étienne-Marcel), és magánpraxist is folytatott Párizs szívében ma is meglévő kis rendelőjében a Place Dauphine-on. Egyik szupervizora a már említett, Lacanhoz közel álló Françoise Dolto volt, de igyekezett megőrizni függetlenségét a különböző, egymással versengő analitikus csoportoktól, mint ahogyan példaképe, Bálint Mihály is köztes pozíciót foglalt el Angliában az Anna Freudot vagy pedig Melanie Kleint követők élesen szemben álló táborá között. Bálint, aki ekkor már befolyásos analitikus volt Londonban, 1939 óta őrizte és gondozta Ferenczi hagyatékát, nemcsak szellemi, hanem tárgyi értelemben is. Ferenczi özvegye, Gizella ugyanis – ugyancsak bölcs előrelátással – a Budapestről Manchesterbe távozó Bálintra bízta Ferenczi irodalmi örökségét, kézíratait, naplóját és leveleit, közöttük Freudtól kapott leveleit. Az 1950–60-as években Ferenczi munkássága a „mainstream” pszichoanalitikus mozgalmon belül meglehetősen háttérbe szorult, erős „elfojtás” alá került. Ez főként Ernest Jonesnak, Freud életrajzírójának volt köszönhető, aki Ferenczi konfliktusait Freuddal az előbbi „mentális zavarának” tulajdonította. Bálint, Jones ítéletét cáfolva, nagy erőfeszítéseket tett Ferenczi rehabilitálására. Több kötetben kiadta – németül és angol fordításban – Ferenczi megjelent írásainak nagy részét, és lépéseket tett a még kiadatlan kéziratok, levelek, feljegyzések megjelentetése érdekében is. Ez egy hosszú és szövevényes, megoldhatatlannak látszó szerzői és személyiségi jogi akadályokkal terhelt történet kezdetét jelentette.

A történet 1970-ben, Bálint Mihály halálával félbeszakadt. Özve-

gye, Enid Bálint a Ferenczi-hagyatékot átruházta Judith Dupont-ra, a vele járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt. „Családban maradt” – mondhatnánk, de Dupont az elkövetkezendő évtizedekben mindent megtett azért, hogy – nagybátyja erőfeszítéseit folytatva – minél teljesebb formában tegye közzé Ferenczi életművét, és ismertesse meg a nyilvánosságot a budapesti iskola munkásságával Franciaországban és világszerte. Végül sikerrel járt, amiben nagy szerepe volt a francia nyelvterületen élő többi magyar származású analitikusnak és szimpatizánsnak, köztük Török Máriaának, Ábrahám Miklósnak, Haynal Andrénak, Brabant-Gerő Évának, Kassai Györgynek. (Lásd: Ritter Andrea – Erős Ferenc [szerk.]: *A megőrzött nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Új Mandátum, Bp., 2001.) Ebben a feltáró és kultúráközvetítő tevékenységben nagy jelentőségre tett szert a Judith Dupont és munkatársai által 1969-ben alapított *Le Coq-Héron* („Fajdkakas”) című, a hasonló nevű párizsi utcáról elnevezett, iskolától és irányzatoktól hangsúlyozottan független folyóirat. A *Le Coq-Héron* ma is létezik, a legszínvonalasabb francia nyelvű analitikus folyóiratok egyike, és kezdettől fogva nagy teret szentelt magyar pszichoanalitikusok, Ferenczi, a Bálint házaspár, Kovács Vilma, Hollós István, Hermann Imre, Róheim Géza és mások munkáinak, illetve a róluk szóló tanulmányoknak.

Dupont körkörös előadásmódjából újra megismerhetjük Ferenczi és Bálint fő gondolatait, Ferenczi hányatott recepcióját és elismerését, a kiadások, újrakiadások és fordítások bonyolult történetét, amiről a magyar érdeklődők már korábban is olvashattak (Judith Dupont: *Egy kegyelet-sértés története. Thalassa*, 1997. 2–3. szám, illetve: Haynal André bevezetője in: Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés*. I/1. köt., 1908–1911. Thalassa Alapítvány – Pólya, Bp., 2000.) A jelen kötet érdekessége nem annyira a többé-kevésbé (de a mai olvasó számára talán csak kevésbé) ismert tények elbeszélése, mint inkább az elbeszélő szubjektív életvi-

lága, amely az analitikus álca mögül is előtűnik. Az „analitikus útinapló” a maga ismétléseivel, megszakításaival és újrakezdéseivel együtt valódi önanalízis, amely a naphegyi utcák és házak gyermekkori emlékeitől az emigráció traumáin át Ferenczi örökségének hiteles képviselőtéig és az idős analitikus megállapodott bölcsességéig ível.

A történet azonban még nem fejeződött be. 2012-ben Judith Dupont a londoni Freud Múzeum archívumának adományozta Ferenczi hagyatékát, amely így immár szabadon hozzáférhető a további kutatás számára.

ERŐS FERENC

Borvendég Zsuzsanna: Az „impexek” kora

**KÜLKERESKEDELMI FEDÉSSÉL
FOLYTATOTT PÉNZKIVONÁS
A „NÉPGAZDASÁGBÓL”
A KÁDÁR-RENDSZER IDEJÉN AZ
ÁLLAMBIZTONSÁGI IRATOK TÜKRÉBEN**

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2017. 192 old., 2000 Ft

Amikor a könyvesboltban megláttam Borvendég Zsuzsanna könyvét, azonnal elhatároztam, hogy megveszem, illetve már olvasásában voltam, amikor igent mondtam arra a felkérésre, hogy írjak róla recenziót. E döntések indítéka személyes: egy emberöltőnyi időszakkal ezelőtt magam is az „impexekkel” foglalkoztam, pontosabban egy emberöltőnyi időszakkal ezelőtt magam is az „impexekkel” foglalkoztam, pontosabban a tervgazdaság működésében betöltött szerepükkel és sajátos beágyazottságukkal a gazdaságirányítási rendszerbe. Az alcím még izgatottabbá tett: az „impex-éra” olyan vetületeinek az áttekintését ígérte, amelyek nem voltak, ráadásul több szempontból nem is lehettek tárgyai a régebbi vizsgálódásoknak, illetve publikációknak, miközben a témakörrel foglalkozók körében, ha nem hivatalosan is, de sok szó esett róluk. Borvendég Zsu-

zsanna az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának állambiztonsági (kémelhárítási és hírszerzési) iratai alapján mutatja be, hogyan történt a Kádár-rendszerben a pénzkivonás a „népgazdaságból”.

Négy fejezetben tárgyalja a kül gazdasági kapcsolatok azon pénzáramlásai háttérének történetét, amelyek a klasszikus tiszta piaci adásvételek pénzáramlásait (vagy egy részüket) eltérítve, vagy azokhoz képest „többletként” mozogva végül olyan szereplőkhöz (gazdasági és nem gazdasági szervezetekhez, illetve magánszemélyekhez) kerültek, akikhez egy tiszta és transzparens piaci tranzakció keretében sohasem kerülhettek volna.

A titkosszolgálati közeget fókuszba helyező kutatás bemutatása rávilágít a magyar hírszerzés felértékelődésére a hatvanas években. A versenyképességhez szükséges modern nyugati technológiák behozatalát ekkor a nyugati államok – amerikai vezérléssel – komoly, politikai indíttatású kereskedelmi korlátokkal akadályozták. A Nyugat számára a régióból elfogadhatóbb partnerként kezelt Magyarország a kommunista blokk titkosszolgálati munkamegosztásának keretében fontos szerepet kapott e technológiák beszerzésében. Az embargó kijátszása pedig jelentős illegális – többek között korrupciós – pénzmozgással járt, ami komoly visszaélésekre adott lehetőséget.

A *Szocialista vállalkozók* című fejezetben képet kapunk arról, hogy az 1940-es évek végén hogyan alakult át gyökeresen a közvetlen állami irányítás alá kerülő vállalati struktúra. A vállalatok igazából többé már nem voltak vállalkozások, és a korábbi vállalati élitek lecserélése is komoly működési zavarokat okozott. A külkereskedelmi kapcsolatok bonyolítását erre szakosított, ágazati alapon megszervezett állami vállalatok (az „impexek”) vették át, elszakítva a termelőket a külpiacoktól mind saját termékeik értékesítése, mind a termeléshez szükséges inputok beszerzése terén. Az impexek vezetésébe csakúgy, mint az irányításukért felelős Külkereskedelmi Minisztériumba politikailag megbízható kádereket

tettek, akik a szakmához nem értettek, és sok esetben nyelveket sem beszéltek. A rendszerváltásig a gazdaságirányítási rendszer több alkalommal módosult, és ez a vállalati struktúrákat is érintette. A szerző bemutatja, hogyan alakult ki a hatvanas évek trösztösödése nyomán egy erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező nagyvállalati vezető réteg és gazdasági lobb, amelybe szerinte az impexek vezetői is beletartoztak, függetlenül attól, hogy időközben számos nagyvállalat közvetlen exportjogot kapott.

A szerzőnek igaza van abban, hogy a hidegháború viszonyai között a külkereskedelem és a hírszerzés nehezen volt elválasztható, különös tekintettel az embargós technológiák beszerzésére. Érdekes betekintést kaphatunk ugyanakkor arról, hogy a belügyi hírszerzés (a Belügyminisztérium III/I. csoportfőnöksége), valamint a katonai felderítést végző Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnöksége (MNKV-2) között a külkereskedelem ellenőrzése kapcsán milyen rivalizálás alakult ki. A katonai felderítés a belügyi titkosszolgálatához képest különösen azokon a területeken volt fölényben, amelyek a hadsereg hadműveleti irányához tartoztak, azaz ahol a Magyar Néphadsereg felderítő szolgálata hírszerzést folytatott a Varsói Szerződés keretében, de erősebb volt a hazai vállalatok irányításában is, különösen azokban, amelyek külföldi haditechnikai jellegű beszerzésekkel is kapcsolatban álltak.

A fejezet az „internacionalista” pénzügyek áttekintésével zárul, és ezen belül több témát vizsgál. Az egyik a kommunista, illetve baloldali „testvérpártok” külkereskedelmi támogatása, többnyire kereskedelmi közvetítők révén. Ezekben az esetekben nem feltétlenül az üzlet optimalizálása volt a cél, hanem a tranzakciós költségeken keresztül egy harmadik fél előnyhöz juttatása. Így például a titkosszolgálati anyagok szerint a magyar–francia külkereskedelem 60–70 százalékát a hatvanas évek vége felé a Francia Kommunista Párthoz közel álló Interagra nevű cég bonyolította (47. old). Ez a rendszer magában hordozza a pénzek eltéri-

tésének lehetőségét, amit Borvendég egy plasztikus példán mutat be. Paul Swraj a hatvanas években az indiai Kongresszus Párt választási kampányához gyűjtött adományokat a szocialista országokban oly módon, hogy a Metalimpex partnereként minden Indiába irányuló kereskedelmi ügyletet csak rajta keresztül bonyolíthattak le. A Belügyminisztérium számításai szerint az évi több millió dollárnyi forgalomnak így nagyjából a tíz százaléka kerülhetett Swraj zsebébe.

A szerző bemutatja az alkotmányos költségeknek nevezett „bizalmas jellegű rendkívüli kiadások”, azaz az üzletkötésekhez biztosított titkosított kenőpénzek szerepét is, amelyeket azonban más célokra, például titkosszolgálati akciók finanszírozására is felhasználtak. Ez a rendszer szintén a korrupció melegágya lehetett a jutalék egy részének visszatérítésén keresztül, de további bizonyítékot igényel annak alátámasztása, hogy nagyobb részüket magánszámlákra vándorolhattak.

Míg a hatvanas években a szabadalmak és know-howk átvételét külföldi vállalatoktól kooperációs szerződések biztosíthatták, a még szorosabb együttműködés jegyében 1972-ben – a szocialista világban elsőként – megszületett a külföldi részvétellel működő gazdasági társulások engedélyezéséről szóló 28/1972-es PM rendelet. Míg 1968 előtt 14, 1970-ben már 40 magyar részesedésű vegyes vállalat működött, de ezek egyedi engedélyek alapján jöttek létre, általános szabályozás korábban nem létezett.

A szerző kiemeli, hogy e vállalati kör jelentős szerepet játszott a kor gazdasági, technológiai fejlődésében: általa javultak a magyar termékek külföldi piacra jutási feltételei, könnyebb lett a kapcsolattartás a piaci szereplőkkel, a hazai szakemberek komoly piaci és technológiai ismeretekre tehettek szert és a vegyesvállalati rendszer megkönnyítette a technológiatranszfert is nem kis részben az embargós termékek megszerzése révén. Ezzel együtt a kémelhárítás anyagai szerint a vegyesvállalati rendszer – amely viszszaeszközölte az előbb tárgyalt nyugati pártvállalati kapcsolatokat is

– komoly visszaélésekre adott lehetőséget különösen a külföldön keletkezett jövedelmek eltitkolásával.

A vegyes vállalkozásoknak megalapításuk és működésük kontrollált biztosításához megfelelő pénzügyi háttérre volt szükségük. A külföldi magyar érdekeltségek hazai nyilvánosságát, majd ellenőrzési és kezelési jogkörét a Pénzintézeti Központ (PK) biztosította. Mivel az államosításakor ez az intézmény részt vett a vállalatok, köztük számos külföldi cég felszámolásában, kétes hírnevet szerzett magának, így a vegyes vállalatok ügyében kifelé egy másik intézmény járt el, a PK felügyelete alatt 1952-ben létrehozott Általános Értékforgalmi Bank.

A PK egyes vegyes vállalatok tulajdonosi körében maga is megjelent, többek között egy Centropa nevű cégében. A szövevényes történet középpontjában egy volt nyilas vezető, Gergely Gyula állt, akit 1946-ban lecsuktak, majd a forradalom idején kiszabadult, emigrált, és ezen a néven 1957-ben hozta létre Svájcban a vállalatot. 1963-ban a közkegyelmi rendelet megjelenése után katonai technológiát érintő leírásokat és szabadalmakat ajánlott fel cserébe azért, ha hazatelepülhet, amihez végül is megkapta az engedélyt. A szerző feltételezi, hogy a Gergely által alapított és a PK által létrehozott Centropa névazonossága nem véletlen, mindenesetre a később az MKB tulajdonába kerülő, főleg tranzit és reexport ügyletekkel foglalkozó, az embargó kijátszásában is aktív cég számos magyar tulajdonú külföldi vegyes vállalatban tulajdonosként is jelentős szerepet játszott.

A kötet áttekinti a Magyarországon bejegyzett vegyes vállalatokat és bennük a beszerzett káderek szerepét, hiszen az embargó megkerülésében ők is aktívan közreműködtek. A titkosszolgálatok közül a vegyes vállalati expanzióban szintén a katonai felderítés játszott jelentősebb szerepet, saját alapítású cégeit (pl. Eurocom) is felhasználva.

A második fejezet a Magyarországon keresztül kiépített embargós csatornákkal foglalkozik, konkrét példákra támaszkodva. Talán már az elején hasznos lett volna átfogó-

an bemutatni a multilaterális embargó legfőbb intézményét, az 1947-ben amerikai kezdeményezésre alapított és 17 ország részvételével működő bizottságot, a könyvben egyébként többször is idézett (és a 15. oldalon egy lábjegyzetben ismertetett) COCOM-ot. Mindazonáltal az egyes esetleírásokból részben képet kaphatunk a működéséről, illetve arról, hogy az embargó – mint általában minden piackorlátozó adminisztratív intézkedés – kijátszásában hogyan találtak egymásra a nyugati és a kelet-európai vállalatok, milyen közegben és milyen sajátos feltételek mellett.

A levéltári anyagokból igazi krimik bontakoznak ki, le- és kihallgatásokkal, kémekkel és politikai menedékjoggal, titkos könyveléssel, iratmegsemmisítéssel, diplomáciai tárgyalásokkal és fenyegetésekkel...

Ilyenek a több felvonásban bemutatott Videoton-sztorik. Az egykor vadásztöltényeket gyártó vállalat 1979-ben meghívást kapott egy amerikai kiállításra. A kiállított termékét az amerikaiak megveszik és találnak benne... egy Intel mikroprocesszort, amely tiltólistán volt. Ennek hátterében többek között a nyugati vállalatok tiltólista-megkerülő anyagi érdekeltsége áll: a kémelhárítás szerint az USA Kereskedelmi Minisztériumában készült kimutatás alapján 1976 és 1981 között az USA-ból a nyugat-európai országokba érkező számítógépek fele (!) a keleti blokkban kötött ki. Mindenesetre a Videoton először feketelistára került, majd magára vállalta az ügyet, hogy a fedésben tarthassa a valódi beszerzőt, az Elektromodult, amely nem állt az amerikaiak figyelmének fókuszában.

A Waltham-ügy egyik főszereplője ugyancsak a Videoton volt, amely a müncheni céggel 1970-ben kötött szállítási szerződést televíziók értékesítésére, és hamarosan tulajdont is szerezhetett benne. A Waltham mindenesetre rövid időn belül a Videoton legfontosabb embargós beszerzőjévé vált, amíg egy Ulrik Range nevű beszállítója le nem bukott. 1983-ban házkutatást tartottak a vállalatnál, és bár az iratok eltüntetésével sikerült elkerülni a cég felszámolását, de a továbbiakban fokozott ellenőr-

zésnek volt kitéve. A különböző titkosszolgálati dokumentumok szerint a Waltham titkos tevékenységének árnyékában jelentős pénzeszközökhöz jutott (többek között úgy, hogy a Videotontól a leszállított és nem az értékesített termékek után kapták a jutalékot). Elszámolása nem volt átlátható, amit a Videotonnál 1978-ban végzett KKM-vizsgálat is megállapított, de ezt nem követte semmiféle felelősségre vonás.

Izgalmas az a Videoton-történet is, amely a líbiai rádiófelderítő és zavaró állomások telepítésének egyik megrendelésével függ össze. Ebben az időben a cég amúgy az arab világ számos országába szállított katonai rádiótechnikai berendezéseket, de ennek a megrendelésnek a volume-ne miatt a politika komoly nyomás alá helyezte a vállalatot. A szerződés teljesítése azonban számos nehézségbe ütközött, a legkritikusabb az embargó szigorodása volt. Ez nem hiúsította ugyan meg, de megrágitotta a tiltott technológia beszerzését és hosszabb szállítási időt igényelt. Eközben a líbiai partner is állandóan módosította igényeit, miközben a Szovjetunió elvárta, hogy ne a legmodernebb technikát szállítsák a harmadik világba. A líbiai fél egyre elégedetlenebb volt, de végül is azzal sikerült kiengesztelni, hogy a magyar fél ingyen leszállított 87 Rába konténerszállító járművet – ezzel sokak szerint végérvényesen megkérdőjeleződött az eredeti szerződés teljesítésének pénzügyi eredményessége.

Az embargós termékek között kiemelt szerepet játszó elektronikai ipari beszerzések terén már említett Elektromodult (EMO) egy ideig sikerült fedésben tartani. 1984-ben azonban a cég müncheni képviselőjét, Fekete Györgyöt lebuktatták (valószínűleg a német titkosszolgálat provokációja alapján), és ugyanekkor bukott le a cég egyik német partnere, Richard Müller is. Ez komolyan veszélyeztette az embargó megkerülésének már bejáratott útvonalait, a tiltott termékek beszerzése számos nyugati üzletember segítségével mégis folytatódott, akiket a magyar titkosszolgálat megfigyelt, és akiknél több esetben korrupcióra utaló jeleket is talált.

Jogos a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a nyugati cégek gazdasági érdekei folyamatosan felülírták az USA politika elvárásait, és a nyugati cégek megtalálták a kiskapukat az embargó kijátszására. A macskaegér játék keretében a beszerzésnek szüksége volt a kapcsolatok földrajzi diverzifikálására: így került az érdeklődés homlokterébe az elektronikai iparban egyébként is jelentős szerepet játszó Japán. A Kumitomo cég a magyar Intercooperation Rt.-vel alakított ki a nyolcvanas évek első felében szoros kapcsolatot, de az amerikai hatóságok erre 1985-ben fényt derítettek. Az Intercooperation Rt. képviselői ellen a japán hatóságok beutazási tilalmat rendeltek el, igaz, egy év sem telt el, és a vezérigazgató vízumot kapott Japánba azzal a hivatalos indokkal, hogy előkészíti egy japán étterem megnyitását Magyarországon.

A kutatás legfontosabb témakörét, a mai szóhasználatnál a közpénzek magánpénzzé válása folyamatának feltárását (közpénzen itt az állami vállalatok pénzeit értjük) a könyv legutolsó fejezete alapvetően a Mineralimpex esetén tárgyalja. A Mineralimpex olyan termékek, alapvetően a kőolaj és származékai kereskedelmére szakosodott, amelyek mindenkor és mindenhol a nagypolitika és a nagybusiness hatókörébe tartoztak, és amelyekhez sokszor zsarolások, visszaélések, kenőpénzek, illetve akár háborúk is kötődtek (még ha ez nem menti is fel azokat, akik tevékenyen részt vettek bennük).

A könyvben bemutatott igazi krimi kezdete a hetvenes évekre nyúlik vissza: ekkor a Mineralimpex kisebbségi tulajdonával Bécsben létrehozták a Mineralkontor nevű, tűzálló anyagok és bányatermékek forgalmazásával foglalkozó vállalatot. A cég dinamikusan fejlődött, és árbevétele alapján a nyolcvanas évek közepére a 30 legnagyobb osztrák vállalat között tartották számon. Irányításáért magyar részről a Mineralimpex vezérigazgatója, Russay István volt felelős, akinek felhalmozott magánvagyonára körül a nyolcvanas évek második felében komoly botrány bontakozott ki. Russay polgári családból származott, de a nyolcvanas évek végén aktív sze-

repet játszott az államosítások előkészítésében. 1954-ben beszervezték, és sokat járt Bécsbe, ahol olyan emberekkel (főleg Heinrich Korzillal és Ladislaus Wagnerrel) kellett kapcsolatot tartania, akikkel később üzleti visszaéléseit bonyolította. 1961-ben titkosszolgálati információk alapján, miszerint több osztrák cég is korrumpálta, kizárták a hálózatból, de ezt a döntést rövidesen felülbírálták, mert kapcsolatai értékesnek bizonyultak. Abban is bíztak, hogy az amerikai hírszerzés ellen is felhasználhatják.

A Mineralkontor külföldi lába az említett Heinrich Korzil – állítólagos egykori SS-tiszt – volt, akit az amerikaiak beszervezték. A hetvenes években a cég a Mineralimpexszel közösen szövetvényes üzleti hálózatot alakított ki, amely az évtized végén ügyesen helyezkedett az olajpiacon kialakult zavaros helyzetben. A Kelet-Európába szállított szovjet olaj mennyisége csökkent, miközben az iráni olajszállításokat az USA szankcionálta. 1981-ben a Mineralimpex/Mineralkontor az amerikai Philipp Brothers (korábban Phibro) óriásvállalaton keresztül szervezte meg az iráni olaj Amerikába szállítását. Az MNB adatai szerint a Mineralimpex az olajat alacsonyabb áron szerezte be, mint amennyiért eladta, miközben a Mineralkontor minden ügyletnél megkapta a maga jutalékát, illetve az amerikai cég is jelentős jutalékot fizetett Russaynak is. Az ügyletek azonban az orosz olaj reexportja miatt kerültek a titkosszolgálatok érdeklődési körébe. 1980-ban a kémelhárítás Russayt és Korzilt vesztegetés és deviza-bűncselekmény gyanúja miatt „Árulók” fedőnevű operatív nyomozással támogatva vizsgálat alá vonta. A Mineralkontor ugyanis a tranzakció nyereségét egy Cantrade nevű zürichi bankban magánszemélyek számlájára utalta az MKB vezetésének támogatásával.

A fentebb említett amerikai olajcéggel fenntartott kapcsolatot Fekete János, az MNB elnökhelyettese is támogatta. Ennek nyomán 1985-ben a cég vezetői az MNB-t is meglátogatták, ahol kölcsönökről és közös vállalatok alapításáról tárgyaltak. A magas szintű találkozó megszerzésének háttérében az osztrák-zsidó

Bentzur Zéew állt, aki aktív szerepet játszott a magyar–izraeli gazdasági kapcsolatok kiépítésében, és akinek utazási irodája a Penta Tours Reisen Wien 1983-ban az OTP-vel közösen megalapította Budapesten az OTP Penta Tours utazási irodát. A könyv – nem teljesen érthető módon – itt tesz egy kitérőt a magyar–izraeli kapcsolatok ötvenes évekbeli, a kivándorlattal és Fekete Jánosnak az e témakör tárgyalásával, valamint az MNB-ben játszott szerepével összefüggő kérdéseire.

Visszatérve a Russay-ügyre, 1982-ben már az állambiztonság nyomozott ellene. Ettől valószínűen nem függetlenül 1984-ben nyugdíjba vonult, a Mineralimpex vezetését az általa utódként kijelölt Tóth József vette át. Russaynak ezt követően hosszas procedúra után 1986-ban sikerült osztrák munkavállalást kapnia, de még ugyanabban az évben elhunyt. A könyvben az igazi thriller ekkor bontakozik ki arról, hogyan kísérelte meg a Belügyminisztérium visszaszerezni a Russay hetvenes évek elejétől felhalmozott magánvagyonát.

A titkosszolgálat már 1982-ben felbontatta Russaynak az OTP-nél bérelt titkos széfjét, amelyben számos vagyonelem mellett megtalálták a végrendeletét is. A kedvezményezettje felesége, Szőnyi Olga operaénekesnő volt. A pénz visszaszerzéséhez azonban Korzil és Wagner együttműködése is kellett. Telefonbeszélgetések lehallgatása és megfigyelések nyomán az özvegnél tartott házkutatás és Korzil szállodai szobájának átkutatása teremtette meg annak lehetőségét, hogy a szolgálatok másolatot készítsenek Richard Strauss *Salome* című operájának partitúrájáról. Ez tartalmazta ugyanis a Russay svájci széfjének kinyitására szükséges jelszót, amelyet a szervek meg is fejtettek. Több kört követően Korzil együttműködési hajlandóságát mutatott a vagyon felderítésében, 1987-től pedig, nem bírván a rá nehezedő nyomást, Szőnyi Olga is az állambiztonság rendelkezésére állt. A számtalan helyen és különböző formában felhalmozott vagyon a szerző számítása szerint 2017-es értéken közel 102 milliárd forintot tett ki, ebből 6,5 milliárd forintot sikerült hazahozni,

24,6 milliárd forint a külföldi bankokban összegyűjtött valuták értéke, míg 70,8 milliárd forint (azaz 70 százalék!) a nyomozás közben tűnt el.

Borvendég Zsuzsanna munkája fontos adalékokkal járul hozzá a tervgazdasági időszak nemzetközi gazdasági kapcsolatainak, ezen belül a külkereskedelemben szerepet játszó különböző szervezetek működésének és működtetőik szerepének, illetve magának a rendszer működésének megértéséhez. Ezt az erényt azonban számos aggály, megválaszolatlan kérdés és különböző okok miatt megalapozatlan következtetések gyengítik.

Kezdjük mindenekelőtt a források kérdésével. A szerző a könyv bevezetőjében védelmébe veszi fő forrását, az állambiztonsági levéltári anyagok megbízhatóságát. De rögtön el is ismeri, hogy mivel a rivalizáló Magyar Néphadsereg levéltári anyagai nem kutathatók, így a rendszer felvázolása „némileg egyoldalú” (8. old.). Ezt tovább súlyosbítja a könyv első fejezetében található plasztikus leírás arról, hogy a rivalizáló szervezetek hogyan szereztek (vagy kreáltak?) egymásról (és biztosan csak egymásról?) kompromittáló anyagokat, ami fokozott óvatosságra intette volna a szerzőt az egyes feltárt esetek minősítésével kapcsolatban. Ráadásul nagyon is kérdéses, hogyan lehet titkosszolgálati jelentések alapján közgazdasági jellegű kérdésekre is választ találni. Ezt Borvendég egy jelentésben talált „Magyarország pénzügyi mérlegének” értelmezése kapcsán maga is felveti, jelezve, hogy azt nem közzéadják, hanem állambiztonsági operatív tisztek írták (141. old., lábjegyzet). Mindezeket a gondokat pedig jobban is orvosolhatta volna, ha nemcsak az elmúlt másfél évtizedben a politikai rendszerről és a titkosszolgálatok működéséről publikált művekre támaszkodik (az irodalomjegyzéket is ezek dominálják), hanem az 1990 előtti gazdasági, illetve külkereskedelmi rendszer működését feltáró nyilvános kutatási eredményeket is feldolgozza.

Habár Borvendég Zsuzsa törekszik állításainak megfelelő alátámasztására, de számos helyen előítélettel nyúl vizsgálata tárgyához. Most csak egy példát említek. Teljesen egyetér-

tek azzal, hogy a téma szempontjából Fekete János egyébként nagyon ellentmondásos tevékenységének a feldolgozása kihagyhatatlan. A róla írtak egy része azonban, ahogy korábban már említettem, nem illeszkedik a könyv logikájába, ráadásul a következtetések egy része személyeskedésbe csap át. Ilyen például az a megfogalmazás, hogy az ötvenes években a zsidó kivándorlással kapcsolatos, Izraellel folytatott tárgyalásokon „jól érezte a helyzeti előnyét és ezzel a legmesszemenőig vissza is élt” (138. old.), miközben a leírt tények alapján az adott közegben és célok alapján az olvasó számára kiderül, hogy úgyessen tárgyalt. Ugyancsak a személyes ellenérzés tapintható ki abból a megfogalmazásból, hogy „Fekete, aki az ötvenes években még játszmát folytatott a zsidó állammal, a nyolcvanas években már legfontosabb gazdasági partnerként tekintett rá” (139. old.), különösen, hogy a könyv szerint az ötvenes években azt is sikerült elérnie, hogy Izrael – közvetítőn keresztül – kölcsönt nyújtson az MKB-nak.

A könyv egyik alapvető megállapítása, hogy a titkosszolgálatok bekapcsolódása a gazdasági problémák megoldásába „mint mindenütt, magában hordozza a visszaélés lehetőségét, de a szovjet függőség és a kommunista diktatúra körülményei között” ez hosszabb távon is komoly károkat okozott a magyar gazdaságnak (40. old.), illetve hogy a korrupciós hálón alapuló gyakorlatot a szovjet függőség és a kommunista diktatúra körülményei teremtték meg. Ezeket a súlyos állításokat azonban Borvendég nem támasztja alá adatokkal. A szovjet befolyásról több a „minden bizonnyal” (pl. 162. old.) vagy „ők állhattak mögötte” (126. old.) típusú megfogalmazás, mint az egyértelmű bizonyíték, valószínűleg részben a megfelelő források hiánya miatt. Azt pedig a szerző végképp nem fejti ki, hogy a kommunista diktatúra mely körülményei eredményezhették a visszaélések rendszerszerűvé válását. A titkosszolgálatok jellege és kiterjedtsége is bizonyára ebbe az irányba hatott, és a közvetlen visszaélők egy része strómanként is működhetett (ilyen feltételezés a 162. oldalon

meg is fogalmazódik). Ezek megfelelő bizonyítás mellett arra is magyarázatot adhatnának, hogy miért maradt el oly sokszor a felelősségre vonás. Az a kérdés viszont mindenképp megkerülhetetlen, hogy mindezt milyen viszonyok tették lehetővé. Mennyire volt ez az egypártrendszernek, a centralizációnak, a monopolhelyzeteknek, a vállalatok állami tulajdonának, a kötött devizagazdálkodásnak, a politikai megbízhatóság fétisének, a bűnüldöző és igazságügyi szervek politikai alárendeltségének, a belső és külső kontroll (pl. a nyilvánosság) hiányának következménye. Erre vagy ezekre a kérdésekre azért is elkerülhetetlen válaszolni, mert az olvasó számára a történelem nem egyszerűen csak a múlt megismeréséről, hanem a jelenre és a jövőre vonatkozó tanulságok levonásáról is szól.

A könyv összegzésében Borvendég Zsuzsanna felteszi – és maga is nyitottnak minősíti – a kérdést: nem lett-e volna az ország teljesítőképessége szempontjából előnyösebb, ha nem jönnek létre a vegyes vállalatok, ha a külkereskedelmi ügyleteket nem szervezik ki, hanem továbbra is a külkereskedelmi vállalatok bonyolítják őket? Bár már maga a kérdés is nagyon messzire vezet (pl. hogy arra kelljen válaszolni: jobb volt-e a pre-kádári, mint a kádári rendszer?), de a legegyszerűbb válasz bizonyára az, hogy az ország teljesítőképessége szempontjából az lett volna a legjobb, ha nem jön létre olyan rendszer, amelyben ez az egyébként jogos kérdés felmerülhet. De komolyra fordítva a szót, csak remélhetjük, hogy a későbbi kutatásoktól megkaphatjuk erre a választ. Ehhez pedig azt javaslom, hogy ne csak az egyébként általam is messzemenően elítélt visszaélések szemszögéből vizsgálódjanak. Ez ugyanis olyan tévútra vezethet, mint az OTP büszkélkedése a nyolcvanas évek második felében bevezetett, de a maximális biztonságra optimalizáló konstrukció miatt túl macerás és alig használt fizetési csekkek kapcsán: „A csekkrendszer sikeres, mert nem volt visszaélés.”

Végül nem lehet szó nélkül elmenni a szerző számos közgazdasági jellegű megállapításának a problémái mellett. Való igaz, hogy a vizs-

gált időszakban a magyar gazdaság eladósodott, de e mögött (visszafizetendő) hitelfelvétel és nem tőkebeáramlás állt, azaz nem pontos azt állítani, hogy Kádár számára a nyugati tőke beáramlása létfontosságú volt (19. old.). Ugyancsak problematikusnak tartom azt, hogy a Kádár-korabeli vállalati motivációkkal kapcsolatosan a szerző az akkori kontextusban nem értelmezhető piacgazdasági fogalmakat használ, illetve hogy piacgazdasági viszonyokra jellemző folyamatokat mechanikusan rávetít az akkori vállalkozói viszonyokra. Így azok az állítások, hogy a „közvetítő cég beiktatásával korántsem a profit maximalizálása volt a cél” (48. old.), vagy hogy a „termelőket elzárták a piacoktól, és emiatt nem ott keletkezett a haszon” (18. old.), még a fellazult tervgazdasági viszonyok között is értelmezhetetlenek, így tévútra viszik az akkori vállalati működés megértését.

A legnagyobb probléma azonban az, hogy a szerző a mikroviszonyok (egy területének) feltárása alapján egy nagyon markáns, de bizonyíték hiányában erőltetett és nagyon is kétséges makrogazdasági következtetést fogalmaz meg. A könyv azzal zárul, hogy a közhiedelemmel ellentétben nemcsak az elfogadható életszínvonal fenntartása következtében adósodott el a kádári Magyarország, hanem a vegyesvállalati rendszerrel összefüggő visszaélések nyomán kialakult külkereskedelmi mérleghiány miatt is (163. old.). Azaz az exportbevétel tartósan meghaladó importkiadás miatti finanszírozási igényben a szerző szerint szerepet játszott a teljesen vagy részben állami tulajdonú vállalatokhoz kapcsolódó nemzetközi pénzáramlások „magánpénzzé” válása is. Erre az állításra önmagában nem lehet azt mondani, hogy hamis, de mivel az életszínvonal finanszírozásával együtt említődik, azt sugallja, hogy ez fontos (mértékében jelentős) okozója volt az eladósodásnak. Ezt a markáns állítást azonban a szerző egyáltalán nem bizonyítja, és akár-hogyan nézem is, nem következik a könyv előző 162 oldalából. Nemcsak azért, mert a könyvben kiemelt két ágazat, az elektrotechnika, illetve a kőolaj az embargó, valamint az arbit-

rázslehetőségek miatt valószínűleg a korszak „legzsírosabb” falatai voltak, így az itt keletkezett „károkat” téves lenne minden ágazatra extrapolálni, még ha hasonló esetek mindenhol előfordul(hat)tak is. De még e két ágazatban se tudjuk, hogy mennyi az annyi: ilyen típusú adatok korlátozottan állnak rendelkezésre, illetve ami rendelkezésre áll, annak is kétséges a megbízhatósága, ráadásul – amire a szerző számításai kapcsán ki sem tértem – a mai értékre való konvertálás folyamatát módszertani buktatók tarkítják. Azaz összességében nagyon komoly elvi és módszertani kétségeim vannak azzal kapcsolatban, hogy a visszaélések feltárásából „alulról építkezve” el lehet-e jutni a kádári gazdaság külső eladósodásának megértéséhez. Ha pedig nem, jobb nem erőltetni tovább a preconcepciót, és a kutatást más irányba folytatni.

SALGÓ ISTVÁN

Karsai Judit: Furcsa pár

AZ ÁLLAM SZEREPE A KOCKÁZATITŐKE-PIACON KELET-EURÓPÁBAN

Közgazdasági Szemle Alapítvány – MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont – Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 2017. 236 old., 3000 Ft

Karsai Judit *A kapitalizmus új királyai – Kockázati tőke Magyarországon és a közép-kelet-európai régióban* (2012) után öt évvel jelentkezett újabb könyvvel. A *Furcsa párnak* is a sokak számára misztikusnak tűnő kockázati-tőke-piac a fő témája. Azonban fókuszában ezúttal az állam szerepe áll, amelyet a finanszírozás ezen speciális területén betölt – különösen Kelet-Közép-Európában. Bár az alcím világosan jelzi, hogy a szerző nem a *Harry Potter* sorozat vagy a *Trónok harca* saga kedvelőinek népes táborához szól, hanem elsősorban a szűken vett hazai szakmai közönséghez, stílusánál, olvashatóságánál fogva könyve még a témában nem járatos „amatőröknek” és érdeklődőknek is élvezhető. Persze a

megértést nehezítik a magyarra sokszor nehezen lefordítható (leferdíthető) angol eredetű szakszavak. Karsai Judit a mellékletben igen hasznos segítséget nyújt a legfontosabb szak kifejezések magyar nyelvű meghatározásával és rövid értelmezésével, úgyhogy hadd adjak egy tippet azoknak az érdeklődőknek, akik még nem ismerik a kockázati tőkét: kezdjék az olvasást ezzel az utolsó pár oldallal, és máris kvázi bennfentesnek érezhetik magukat ebben a rejtélyes és sokszor rejtőzködő életmódú befektetők uralta iparágban.

Neil Simon közismert darabja, amelytől Karsai a címet kölcsönözte, két, merőben eltérő stílusú és életfel-fogású elvált férfi nem éppen önkéntes együttéléséről szól, ez a könyv pedig az állam és egy eredendően szabadpiaci szereplő, a kockázati tőke nem mindig konfliktusmentes, sőt sokszor ellentmondásos viszonyáról. Ezzel Karsai Judit rögtön egy olyan területre „téved”, ahol Adam Smith klasszikus könyvének, *A nemzetek jólétének* megjelenése óta tart a vita arról, vajon a piaci „láthatatlan kéz” szabadjára engedése optimális-e, vagy pedig a „bölcs” állam nagyon is látható keze kell a piaci erők kordában tartásához. A frontvonalak az évszázadok során ide-oda mozogtak, a nagy gazdasági válságok és a fokozódó elosztási egyenlőtlen-ségek az állami beavatkozás híveinek, a lassú növekedés és a növekvő állami kiadásokat követő költségvetési hiányok kritikussá válása pedig a piacgazdaság apológétáinak nyújtott újabb muníciót. Bár a piacgazdaság teljes megtagadása a szocialista rendszerek összeomlásával lekerült a napirendről, a rendszerváltó, volt szocialista országok állampolgárai közül sokan csalódtak a kapitalista rendszerben (is). A kiábrándultságot elmélyítette a 2008-as világgazdasági válság, amely ezeket a sérülékeny gazdaságokat különösen erősen érintette. Bár a válságkezelés a legtöbb országban jobban sikerült, mint az 1933-as nagy gazdasági világválság idején, a 2010-es években következő fellendülés és az új digitális forradalom, vagy ahogyan egyesek nevezik az Ipar 4.0, új helyzetet teremtett. Tömegek várnak arra, hogy valaki

vége mutasson világos irányt ebben a káoszban, és ennek nyomán újra erőre kaptak a populisták és a világ-megváltók is.

A robbanásszerű innovációk és főleg a robotizáció érzékenyen érintette a mechanikus jellegű fizikai és szellemi munkahelyeket, ugyanakkor a kreatív rombolás nyomán felemelkedő új cégek még nem tudták pótolni a megszűnő állásokat. Sőt kétséges, hogy ez valaha is sikerül. A technológiai forradalom egyik kísérője az elosztási viszonyok megváltozása, a jövedelemben a munkajövedelmek arányának csökkenése és a tőkejövedelmekének emelkedése, ami az elosztási egyenlőtlenséget fokozza. Ebben a helyzetben az államnak egyszerre kellene segíteni az új technológiát hordozó cégeket és megvédeni a munkahelyeket és csökkenteni a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Unortodox, már-már a kommunizmusra emlékeztető ötletekkel is kísérleteznek, mint amilyen például a mindenkinek garantált minimáljövedelem.

Igy fest a háttér, amely előtt Karsai Judit könyvének szereplői játszanak. A főbb szerepekben a kockázati tőkét kínáló, a tőkéket kezelő alapok, a tőkét kereső cégek és az állami szervek láthatók. Az állam ráadásul kettős szerepet játszik: egyrészt szabályozó hatóság, másrészt a kockázatitőke-piac aktív szereplője.

A mű négy nagy fejezetből áll, amelyek akár önmagukban, külön-külön is olvashatók és megérthetők. Az első bemutatja, hogyan alakult a kockázatitőke-piac a 2008-as válság után és az állami szabályozás ezt mennyiben próbálta befolyásolni. A második tárgyalja a közvetlen állami beavatkozást, a közvetlen állami részvételt a kockázati tőke finanszírozásában. A harmadik a kelet-közép-európai régió sajátosságait veszi sorra, végül a magyar viszonyok elemzésére az utolsó, legterjedelmesebb fejezetben kerül sor.

Az *Alaposan megregulázva* című első fejezet mintegy folytatása Karsai Judit korábbi könyvének, ahol leírta a kockázatitőke-piac működését. Talán érdemes feleleveníteni, miért is olyan fontos a kockázati tőke. Alapvető, hogy az egyes orszá-

gok gazdasági növekedését az adott térségben található cégek növekedése vagy/az új vállalkozások létrejötte határozza meg. Jelen ismereteink szerint a növekedésben és főleg az új munkahelyek létrejöttében a gyorsan növekvő, fiatal cégek, az úgynevezett gazellák játszanak kulcsszerepet. A gyors növekedéshez viszont pénz, mégpedig sok pénz kell. Ráadásul nem is visszafizetési kötelezettséggel terhelt hitel, hanem tartós forrás, tulajdonosi tőke – gyorsan és nagy mennyiségben. Itt lép be az ilyen jellegű finanszírozásra képes kockázati tőke. A kockázati tőkésnek nem csupán pénz, hanem tanácsokat is adnak, segítik az innovatív, de menedzseri-vezetési tapasztalatokkal kevésbé rendelkező cégvezetést – ami hozzáadott értékében néha még hasznosabb is, mint a pénz. Ugyanakkor ezek a befektetések igen kockázatosak. Bár a kockázati tőke óvatosan szelektál a jelentkezők közül, így is gyakori a bukás: tíz befektetésből igazán egy jön be, kettő-három valamit hoz, a többi pedig a veszteség rovatba kerül.

Az állam viszont alapvetően abban érdekelt, hogy minél több gyorsan növekvő cég legyen a gazdaságban. Ösztönző szabályozókkal elősegítheti, hogy a kockázatitőke-piac szereplői fokozzák befektetési aktivitásukat, főleg ha a piac önmagában elégtelen ösztönző. A tőke hiánya főleg az éppen a megalapításakor innovatív ötlettel igen, de árbevétellel még nem rendelkező cég extrém kockázatokkal járó életfázisában figyelhető meg. A válság Karsai Judit szerint drasztikusan megnövelte a kockázatos, fokozott óvatosságra és befektetések csökkentésére késztetve a kockázatitőke-befektetőket. Ilyen körülmények között logikus azt várni, hogy az állam a befektetési feltételek lazításával hozza lendületbe a kockázatitőke-piacot, ám a gyakorlatban ennek pontosan az ellenkezője valósult meg: az állam szigorította a befektetési feltételeket az adminisztratív jelentéstételi kötelezettségek és a kockázatos befektetések mögötti tartalékolási kötelezettségek növelésével, ugyanis attól tartott, hogy a fő kockázatitőke-befektetők – az alapítványok, a nyugdíjalapok és a pénz-

ügyi intézmények – esetleg bedőlnek, és még mélyebb válságba taszítják a gazdaságot. A kockázatitőke-piac szereplői érzékenyen reagáltak a változtatásokra, ami a befektetések további jelentős visszaesésével és az egyes piaci szereplők közti részvételi arányok átrendeződésével járt. Karsai Judit bemutatja az új szabályozókat és szemlélteti a változások irányát is, külön figyelmet fordítva az Európai Unió gyakorlatára.

Időről időre megfigyelhető az is, hogy az állam aktívabban lép fel és direkt befektetőként jelenik meg a kockázatitőke-piacon: vagy társbefektetőként, vagy önálló szereplőként, saját befektetési alapot hozva létre. Hogy ez mennyire nem problémamentes, arra a második fejezet címe is utal: *Fából vaskarika?* Abban nagyjából egyetértenek a piac, illetve az állami beavatkozás hívei, hogy a források hiánya főleg az alapítás előtti és közvetlen utáni, úgynevezett korai fázisú, relatíve kis összegű befektetéseknél gyakori, ami piaci hibát jelezhet. Abban viszont már nem, hogy a hiba hatékonyan kiküszöbölhető-e úgy, hogy az állam helyettesíteni próbálja a hiányzó piaci szereplőket. Ugyanis nem elég, ha beletolunk néhány százmillió eurót egy állami kockázatitőke-alapba, átírányítunk valamelyik minisztériumból egy megbízható bürokratát vezetőnek és felveszünk a munkaerőpiacról pár kezdőt, akik majd kiközvetítik a pénzt, aztán menedzselik a befektetést. A kockázati tőke speciális szakértelmet és sok-sok tapasztalatot igényel, ami nem szereshető meg egyik napról a másikra. Mind-ezidáig a tisztán állami tulajdonú kockázatitőke-alapoknál épp a lényeg sikkad el: a kezdő cégek segítése, támogatása. A magánpiaci szereplők is azért ódzkodnak, hogy ilyen cégekbe befektessenek, mert sok velük a macera és ráadásul kockázatosak is. Inkább a későbbi fázisokban fektetnek be, ahol a kockázatok már kisebbek és a tulajdonosi segítség sem aprózódik el. Az állami kockázatitőke-alapok szinte úgy működnek, mintha hosszú távú hitelt nyújtanának, nem pedig tulajdonosi tőkét fektetnének be. Ráadásul a cégek kiválasztása sem mindig

piaci szempontokat követ, például amikor állami érdek bizonyos iparágak vagy cégek, netán elmaradotabb térségek támogatása, fejlesztése. Az állami szereplők nem szeretik, ha egy befektetés megbukik, mert rossz fényt vethet a költségvetési forrásokból gazdálkodókra. Ezért még akkor is életben tartanak olyan cégeket, amelyekben a magánpiaci szereplő már réges-régen leírt volna a veszteség-rovatba. Időről időre felmerül az is, hogy az állami beavatkozás nem bővíti a kockázati tőke állományát, hanem éppenséggel helyettesíti, kiszorítva a magánpiaci szereplőket. Ami jól mutatja, hogy az állam nem mindenható és a piaci hibákra adott állami válasz nem feltétlenül javít a helyzeten. A korábbi negatív tapasztalatok miatt a válság után számos ország és az Európai Unió maga is a társbefektetési konstrukciók mellett tette le a voksát. Csalódik, aki azt hiszi, hogy ez pusztán annyit jelent, hogy az állam is befizeti a maga részét a magán kockázati tőke-alapba és utána hanyatt dőlve várja az eredményeket. Az ördög a részletekben rejlik, és ezeket a részleteket Karsai Judit gyakorlati példák alapján részletesen tárgyalja. Külön kiemeli azokat a technikákat, amelyekkel a magánbefektetők némileg kedvezményezett helyzetbe kerülnek az állammal szemben a profitmegosztás vagy a veszteségviselés területén.

Az állami beavatkozás hatékonyságának megítéléséhez szükség van arra, hogy a lezárt programokat, projekteket utólag értékeljék. Az értékelés mechanizmusa azonban még az Európai Unióban is kezdetleges: számos módszere van, de egyik sem tökéletes. Az állami kockázati tőke-programok eredményességének a megítélése így mindenképpen tartalmaz szubjektív elemeket. Az eddigi tapasztalatok mindenesetre azt mutatják, hogy az állami beavatkozás javíthat a kockázati tőke-inségén, azonban a sikerhez együtt kell működni a piaci szereplőkkel, a vállalkozásokat támogató piaci viszonyokra van szükség, és úgy kell rugalmasan módosítani a projektek kondícióit, hogy közben az eredeti célok ne változzanak. Ellentmondásos képet kapunk akkor is, ha az állami beavat-

kozás hatását a finanszírozott cégek teljesítménye alapján ítéljük meg. Sikeresnek itt is azok a konstrukciók bizonyultak, ahol mérsékelt állami részvétel mellett a magánpiaci szereplőkre hagyták a cégek kiválasztását, menedzselését és az értékesítést is. A 2. fejezet két függelékkel zárul, amely az egyes országok állami részvételű kockázati tőke-alapjait és a kockázati tőke-programok jellemzőit mutatja be. Egy találos kérdés azoknak, akik úgy vélik, már mindent tudnak erről: na, mit jelent a *pari passu* alapú befektetés? (Azt, hogy a különböző befektetéseket egyenlően, megkülönböztetés nélkül kezelik.)

A kelet-közép-európai régió állami tőkeprogramjaival foglalkozó fejezet címét – *Más kárán tanul az okos?* – némi kiegészítéssel így is meg lehetett volna fogalmazni: más kárán tanul az okos, de mennyi élménytől fosztja meg magát! Nos, a kelet-közép-európai országok egy rövid, de tapasztalatokban gazdag időszakban újra elkövezték azokat a hibákat, amelyeket a fejlett országok már korábban. Mielőtt azonban a kelet-közép-európai állami beavatkozás sajátosságait szemügyre vennénk, érdemes egy pillantást vetni a 3.3. táblázatra a könyv 79. oldalán, amelyről leolvasható, hogy 2011–2015-ben ez a régió mennyiben részesedett az Európai Unióban megvalósult kockázati- és magántőke-befektetésekből. De előbb lehet tippelni, mekkora volt ez az arány. Túl nagy számra senki ne gondoljon... Nos, Kelet-Közép-Európa aránya a kockázati tőke-befektetésekből az EU-n belül átlagosan 1,9% volt, ami 0,8% (2013) és 3,3% (2014) között ingadozott. Mit lehet erre mondani? Köhög a bolha? Szóval európai léptékben a régió kockázati tőke-piaca gyakorlatilag nem létezik, ráadásul a 2011–2015-ben a régióban gyűjtött mintegy 4 milliárd euró tőkének közel egyharmada állami forrásból származott, míg az EU egészében csak egyötöd az állami befektetés aránya. Gondolom, ez nem lep meg senkit, hiszen aki egy kicsit is ismeri a régió történetét, jól tudja, hogy itt sokkal mélyebben gyökerező, a szocializmus kétgenerációs időszaka alatt tovább súlyosbított hagyománya van az állami beavat-

kozásnak. Karsai Judit igen jól tudja ezt, hiszen a kezdetektől, már az 1990-es évek elejétől nyomon követte ezen egzotikus iparág fejlődését.

A 2007–2013-as európai uniós költségvetési időszakban bekövetkező változások viszont a régió kockázati tőke-befektetéseinek is új lehetőségeket teremtettek – elsősorban a JEREMIE program révén. Ez a program, teljes nevén *Joint European Resources for Micro to Medium Enterprises* az Európai Bizottság és az Európai Beruházási Alap közösen létrehozott alapja a kisvállalatok finanszírozási lehetőségeinek bővítésére, javítására. Az új tagországok egy része idegenkedve fogadta a számukra új befektetési formát, inkább megbíztak a megszokott hitelezési konstrukciókban. Az EU előírásai között szerepelt, hogy a tagországok az új forrásokat csak magántőkével együtt használhatják fel társfinanszírozás vagy úgynevezett hibrid alapok formájában. Bár a befektetésre rendelkezésre bocsátott mintegy 800 millió euro a fejlett EU országokban nem számít nagy összegnek, régiókban fontos katalizátorszerepet töltött be a magánforrásokkal kiegészített, plusz mintegy 400 millió euróval egyetemben. A pénzes láda kinyitásához az Európai Bizottság jóváhagyása volt szükséges. Olyan feltételeket szabott, amelyek jórészt a piaci viszonyok érvényesítésével függtek össze, a követelmények sokakat mégis megleptek. Többen nehezményezték, hogy a nemzeti hatóságok keze jobban meg volt kötve, mint amihez hozzászógtak. A programok nyilvánosságának előírása sem tetszett. A hatékony forrásfelhasználást tovább rontotta a régió bevett paternalista-korrupciós gyakorlata. Karsai Judit egyik legfontosabb megállapítása, hogy a kockázati tőke-kinálat növelése önmagában nem segít a finanszírozás gondjain, ha a hatékony működés többi eleme hiányzik és a piaci mechanizmusok is erőtlenekek. A kockázati tőkén túl szükség van még sok mindenre: támogató szabályozásra, hatékony vállalkozásépítő szervezetekre, inkubátorokra, megfelelő humán erőforrásra, a kreativitást bátorító oktatási rendszerre és olyan személyek példaadására, akik

azt sugallják, hogy minden ember a saját sorsának kovácsa. Általános tapasztalat, hogy ilyen érzékeny, az országosnál kisebb földrajzi egységekben, nagyvárosokban létrejövő vállalkozói ökoszisztémák hatékony működésének eléréséhez évtizedek szükségesek. Ahhoz is idő kell, míg meg lehet ítélni, milyen hatásuk volt az EU kockázatitőke-programjainak a kelet-közép-európai országokban. Változatlanul kérdés, sikerült-e számottevő léptékben változásokat kiváltani, vagy pedig a régiós programokat csak az EU pénzcspajai tartják életben.

A könyv leghosszabb, fejezete a kockázatitőke-piac magyarországi fejleményeivel foglalkozik. Sokatmondó címe – *Tükör által homályosan* – is jelzi, hogy az európai uniós támogatásokkal kapcsolatos információk nyilvánosak, illetve annak kéne lenniük, a befektetési adatok számos esetben mégsem hozzáférhetők. Az itt-ott elejtett információmorzsákból Karsai Judit Sherlock Holmes-i nyomozói bravúrral gyűjtötte össze és illesztette egymáshoz a kirakós játék darabjait. Nekem már zúgott a fejem a különböző kockázatitőke-cégek, állami tulajdonú alapkezelők, programok és irányító hatóságok roppant informatív, de mégis szinte áttekinthetetlen bemutatásától. A kritika nem Karsai Juditnak, hanem annak a hazai gyakorlatnak szól, amely akár szándékosan, akár szakmai hozzáértéséből ilyen helyzetet állított elő. A tisztánlátást az is nehezíti, hogy ahány érintett szervezet, annyi különböző adatszolgáltatási formával kell számolni. Karsai Judit ezt nyilvánvalóvá is teszi, amikor a Magyar Kockázati és Magántőke Egyesület hazai befektetési adatait az európai társszervezet, az Invest Europe adataival szembesítve mutatja be (4.1. tábla).

A figyelmes olvasónak hamar feltűnik, hogy az EU forrásait is felhasználó kockázatitőke-alapok között Magyarország félmilliárd eurót meghaladó befektetéssel állt az élen a kelet-közép-európai régióban 2007-2013-ban. Ez az összeg 150 millió euróval magasabb, mint a vonatkozó érték a nagyjából négyszer akkora területű Lengyelországban. Magyar-

ország ezzel az EU-ban a GDP százalékában mért kockázatitőke-befektetések arányát tekintve a sor végéről a 6-10. helyre ugrott. Az is feltűnhet, hogy milyen nagy az EU-s pénz elköltéséért felelős hazai alapok száma (29, szemben a többi régiós országban létrejött sokkal kevesebb alappal). A költség nem egyenletesen alakult: a kockázatitőke-befektetés 2010-ben és 2013-ban nem érte el 10 milliárd forintot, a többi évben viszont meg is haladta. A csúc évben, 2014-ben megvalósult 100 befektetés értéke összesen 24,4 milliárd forint volt (lásd a 4. fejezet 4.3 táblázatát). Az EU szabályai szerint 2016. május végéig lehetett még ezt a forrást felhasználni, ami a hírek szerint sikerült is, így nem kellett semennyit sem visszautalni az EU számlájára. A soha nem látott forrásbőség közepette a pénz elköltése nem volt egyszerű; Karsai Judit akár „Az állatorvosi ló esete a kockázati tőkével” címet is adhatta volna ennek a fejezetnek. A magyar döntéshozók abból a feltevésből indultak ki, hogy Magyarországon tömegével vannak olyan innovatív cégek, amelyek egyedüli gondja a forráshiány, így a többlet pénzforrás akár rövid idő alatt is dinamizálhatja a gazdaság egy fontos szegmensét. A másik feltevésük az volt, hogy a hazai intézményrendszer képes ezt a pénztömeget elosztani és az EU által megkívánt adminisztratív elvárásoknak megfelelni. Nos, legalábbis részben, mindkét pontban tévedtek. Kevés volt a kockázatitőke-befektetésre érett cég, egy idő után komoly nehézséggel járt a megfelelő befektetési potenciállal bíró cégek felhajtása. Az intézményrendszer működése is akadozott, nem szólva a gyakori átszervezések és személycserék okozta zavarokról. A különböző fejlesztési fázisokra specializálódó alapkezelői kiírások nem épültek egymásra, így azután egyes fejlődési fázisokban pénzhiány volt, míg máshol túlkínálat. További nehézséget jelentett, hogy a jó befektetési potenciálú cégek túlnyomórészt Budapesten és a Központi régióban voltak találhatóak, viszont EU-s forrást csupán a rajtuk kívüli, sokkal kevesebb, mérsekelt növekedési kapacitású kisebb cég. kaphatott. Karsai munkájának

megjelenése után kezdte csak vizsgálni az EU csalások elleni hivatalt a magyar szervezeteknek a probléma áthidalására kitalált kreatív technikáit. A források hatékony felhasználása helyett a források gyors elköltése volt a fő cél, ami az ellenőrzési funkciókat háttérbe szorította. Még csak elegendő számú szakember sem volt a növekvő cégek menedzselésére. Olyanokból lett egyik napról a másikra alapkezelő, akiknek ehhez sem tudásuk, sem tapasztalatuk nem volt.

Az új magyar gazdaságpolitika gyanakvó a piaccal és a versenynyel szemben. Piacidegen megoldások márpedig bőven akadtak a JEREMIE-program pénzeinek felhasználása során. Láthatóan politikai szempontok érvényesültek már az alapkezelők kiválasztásakor is, amelyeknek tulajdonosai sokszor maguk választották ki a támogatandó befektetéseket, ahelyett hogy ezt szakértőkre bízták volna. Botrányos esetek is adódtak, de az alapkezelők összességében elismerték a JEREMIE-program gazdaságfejlesztési szerepét. A vállalatok növekedésére gyakorolt hatás elemzése még éppen csak megkezdődött, és noha az eltelt idő túlságosan is rövid az eredmények átfogó értékeléséhez, annyi bizonyos, hogy óriási áttörésről semmiképpen sem beszélhetünk.

A 2007-2013-as európai uniós költségvetési időszakban Magyarország az EU-tól mintegy 24 milliárd eurót (5100 milliárd forintot) kapott, ami nagyságrendjét tekintve a második világháború utáni újjáépítést elősegítő Marshall-segélyhez fogható. Abból az 1950-es években számos nyugat-európai ország valószínűleg meg az újjáépítést és tudta dinamizálni gazdaságát. A források hazai felhasználását elemző nagy nemzetközi üzleti tanácsadó, a KPMG és a kevésbé ismert Hétfa kutatóintézet jelentései ugyan finoman fogalmaznak, de mind a pénz kevésbé hatékony hasznosításáról szólnak. A közösségi források elvileg a piacgazdaság megerősítését, a piaci hibák kiküszöbölését kellene, hogy szolgálják, hatásuk a hazai gyakorlatban viszont az állam és a haveri kapitalizmus nem éppen a közjót szolgáló összefonódása miatt ezzel éppen

ellentétes. Például a magyar vállalatok, főleg a kisebb cégek egyik közismert problémája a csekély innovációs aktivitás, amin az EU biztosította forrásbőség sem igazán változtatott: máig hatékonyabb és kifizetődőbb állami támogatásért, közbeszerzésért, közösségi forrásokért lobbizni, mint kockázatos újításokba bocsátkozni és az újdonságot a piacon megméretni. Miért lenne más a helyzet a kockázattőke-támogatások esetében? Nos, ezt a kérdést nem Karsai Judit, csupán én teszem fel.

Ugy vélem, a szűkebb szakmához tartozók, akik ismerik Karsai Judit eddigi munkásságát, nem csalódnak, most is azt kapják, amihez már hozzászoktunk: magas színvonalú szakmai munkát, tárgyilagos, az esetleges hiányosságokra és korlátokra a figyelmet felhívó elemzést, árnyalt, szélsőségektől mentes értékelést. Könnyű lett volna elmenni akár a piaci viszonyok ajánrózása, akár az állami beavatkozások pocskondiázása irányába, Karsai Juditnak azonban sikerült fenntartania a kényes szakmai egyensúlyt. Aki egy kicsit is ismeri a kockázati tőkét, jól tudja, hogy az egyik legnagyobb probléma az információhoz jutás. Külön kiemelném, hogy a *Furcsa pár* számos olyan számadatot, információt tartalmaz, amit eddig nem ismertünk vagy nem láttunk át teljesen. Talán nem tűnik fel, de irdatlan adatgyűjtés van mögötte, és köszönet Karsai Juditnak, hogy ezt a munkát nekünk elvégezte. Külön kell szólni a könyvnek a témához képest olvasmányos stílusáról, amelynek köszönhetően talán a szűk szakmán túl is érdeklődést válthat ki. A hazai kockázati tőke befektetési viszonyainak ismeretése és feltárása engem egy Agatha Christie regény szövevényes viszonyaira emlékeztet. És ha esetleg a továbbiakban nem lenne szükség arra, hogy a kockázattőke-iparágról további elemzések szülessenek, Karsai Judit nyugodtan kipróbálhatná magát a jóval népszerűbb téma, a krimik területén is. Én biztos szívesen olvasnám.

Varga Zsuzsa: Göröngyös út

DIMÉNY IMRE ÉLETÚTJA

Kérdező és szerkesztő: Varga Zsuzsanna. Kossuth, Bp., 2017. 240 old., 2990 Ft

„Tudni kell, hogy a személyi függőség, az egzisztenciális szempontok olyan erősen hatottak, hogy mindig az akkor éppen ügyeletes hatalmasságokhoz való igazodást eredményezték a pártszervezetek és a szakszervezetek funkcionáriusainak körében.” (181. old.)

Dimény Imre az 1974-es helyzet érzékeltetésére mondja ezt. Azt magyarázza, hogy miért szorult védekező szerepbe az addig kezdeményező, sikeres és elismert miniszter, miután Fehér Lajost és Nyers Rezsőt eltávolították a hatalomból. Csupán együttérző kívülállóként kísérhettem figyelemmel, hogyan alázzák meg és börtönzik be az agrárreformerek intencióihoz igazított feladatát sikeresen megoldó MEGÉV vezetőit. Látnia kellett, hogy már nemcsak a többi miniszter, hanem még a saját minisztériumában is egyes főosztályvezetők csak azzal törődnek, hogy ne kerüljenek a megerősödő „Biszku-csoport” célkeresztjébe – s ezért kitérnek az ő kérései elől. Igaz, még e védekező-magyarázkodó időszakban is elkönnyvelhetett két sikert.

Makacsságával elérte, hogy Kádár kivegye a XI. pártkongresszus reformokat visszafogó határozattervezetéből azt a félmondatot, amely a vertikum szövetkezeteinek és állami cégeinek vállalati önállóságát fenyegette; és egy másikat, amely előrevetítette a föld személyi tulajdonának megszüntetését. (S ezzel talán újabb ostoba fordulatoktól mentette meg az országot.) Végül elérte azt is, hogy a pusztaszeri Nemzeti Emlékpark elkészüljön.

Am messzebb lépve: a cikkem elején idézett mondat értelmezi és mentegeti hősünk korábbi közszolgálati pályafutását is. Legalábbis az első tíz évet, amikor az ifjú mezőgazdasági felügyelő, majd a gépállomásokat felügyelő minisz-

tériumi (fő)agronómus karrierjét is az erősebb kutyához való igazodás és az adódó lehetőségek megragadása jellemezte. Vezetőként is csupán cinizmussal védekezett a nyilvánvaló ostobaságok ellen – az illojalitásnak még a látszatát sem vállalta.

A másfél holdas háromszéki, sok mindennel próbálkozó paraszt gyermeke követte az apja kijelölte utat. *Kitörni a tanulatlan emberek alávett helyzetéből, és boldogulni, ahogy lehet.* Mivel nem engedhették meg maguknak a református kollégiumokat, Imre és az egyik testvére románul végezte a polgári iskolát és a hetedik végéig a gimnáziumot. Ezt az tette lehetővé és kényszerítette, hogy az impériumváltással román nyelvre áttérő állami iskolák a Székelyföldön mindenféle kompromisszumba belementek, csak hogy legyen diákjuk. A nyolcadikat – mivel a gyergyószentmiklósi gimnázium is visszakerült a magyar államhoz – már magyarul végezte. Olyan kevés diák maradt, hogy megoldható lett intenzív képzésük. Le tudták tenni a magyar érettségit. (Igaz, nem franciául, amit a román gimnázium elvárt volna.)

Dimény Imre egy évig Horthy Miklós-ösztöndíjjal is támogatva a kolozsvári mezőgazdasági akadémiára került, ahol 1945 nyarán – több viszontagság után – sikerült diplomáznia. Magyarországon járási mezőgazdasági felügyelőként kezdte köztisztviselői pályafutását, s innen jutott hat év alatt a minisztériumba, majd különböző vezető beosztásokba – így 1953-tól a politika formálására is megbízást kapott. Azok közé tartozott, akiket az 1948-ra kialakult vákuum felfelé húzott a hierarchiában, hiszen az idősebb szakemberek előélete gyanakvást keltett: ha 1945 előtt állami tisztviselők vagy gazdaságvezetők voltak, akkor örülhettek, ha egy-egy állami gazdasági munkásigazgató rájuk bízta a szakmai feladatokat.

Dimény Imrének nem volt előélete, ráadásul „szegényparaszti” származású volt. Am a szerencsén kívül az is lendítette karrierjét, hogy 48-ban egy traktorállomás szervezésével megbízott munkásigazgatóban igazi apafigurára talált, ráadásul szenvedélyesen szeretett tanulni és

tanítani – így környezetében ő vált „a szakértővé”.

A szigorú, de gyerekeit távlatos pályára terelő apa életre szóló jelentőségét mutatja az is, hogy a karrierjére visszaemlékező fiú az ő 1967-ben írt levelét mutatja a kérdezőnek: „Hálát adok a jó Istennek, hogy a Magyar Népköztársaság élére én nevelhettem földművelési minisztert.” (115.old.)

Úgy tűnik, az apatisztelet és az apához igazodás kényszere éledt újra az ifjú Diményben, amikor egy Rácz Sándor nevű egykori szabolcsi kovácslegény segítője, majd helyettese lett. Ez a feladatát komolyan vevő, munkatársára odafigyelő s időnként indulatos (olykor odaütő) ember terelte be a kommunista pártba – és rá a karrier útjára. Dimény lojalitása Rácz iránt olyan erős volt, hogy inkább a bihari kommunista vezetés túlkapásai miatt megintett Ráczot követte Szabolcs megyébe, s nem a minisztériumban följárlott állást fogadta el. (1950-ben a tisztogatások miatt káderhiány alakult ki a minisztériumban.) Értékelte benne a tettekre készséget – s az ezt kísérő emberi gyarlóságok is ismerősek voltak neki otthonról.

30 éves korára „felszabadult”, mert Rácz egy balesetben meghalt. A megyei intrikák (s egy munkás-igazgatóból lett rossz hivatalnok) elől elhúzódva bement a minisztériumba. Felnőtt lett: tárgyilagosan mérlegelte az előtte álló lehetőségeket. Ám az apafigura keresésének nyomai megmaradtak. Ráhangolódott az arra érdemes főnökei (Márton János, Kiss Árpád) szemléletére – ezért válhatott 1962-ben Fehér Lajos legmegbízhatóbb munkatársává és az MSZMP KB mezőgazdasági osztályának vezetőjévé. Mint korábban a Tervhivatalban, ekkor is azon kellett dolgoznia, hogy hogyan lehet a mezőgazdaság szekerét jó irányba fordítani.

Dimény Imre azok közé a politizálásba belekeveredett szakemberek közé tartozott, akiknek szakmai horizontját s politikai ízlését megváltoztatták a Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt létrehozott, az agrárstratégia kialakításával foglalkozó szakmai szemináriumok. Olyan szemléleti keretet adtak, amelybe belefért az otthonról hozott és az

újfehértói sikertelen téeszervezés idején szerzett sokféle tapasztalat, az agrárértelmiség hite a haladás kényszerében s egy emberarcú kommunista jövőkép is.

Kötelességtudó hivatalnok lévén, nem került a formálódó agrárlobbi hangadói közé, sőt 1956-ban a Rákosi-rezsim ellen lázadó kommunisták Petőfi Körének is csak szemlélője volt. (Akkor már a Tervhivatalból.) A Köztársaság téri események miatt a forradalommal szemben is bizalmatlanná vált. Mégis, a Tervhivatal egyik vezetőjeként 1957-től természetesen a Fehér Lajos meghatározta irányhoz igazodott a Dögei Imre miniszter vezette „balos” iránnyal szemben. Ennek különös jelentősége lett 1960-ban, amikor a pártvezetés megijedt a kierőszakolt téeszervezés sikerének termelésesökkenéssel járó következményeitől: Dögeit a miniszteri székben egy renitens téeszelnökre – Losonczy Pálra – cserélték, és az agrárügyek vezérlését az erőltetett szervezést ellenző (tulajdonképp nagyimrista) Fehér Lajosra bízták. Neki pedig szüksége volt a Tervhivatalra, hogy forrásokat lehessen átcsoportosítani a téeszek és az agrárképzés számára.

Az MSZMP KB osztályvezetőjeként Diménynek az lett a dolga, hogy – a későbbi mechanizmusreformnak is mintát adó – agrárreform különböző elemeit összehangolja, és olyan intézményi változásokat készít sen elő, amelyek biztonságot adnak az érdekeltségekre támaszkodó fejlesztési programnak – azaz az újító téeszeknek és állami gazdaságoknak. (Az észszerű fejlesztéshez biztonságérzet és jövőbe vetett hit kell.) A szövetkezeti törvény, a termelőszövetkezetek területi tanácsai és a TOT azt szolgálták, hogy a szövetkezeti szektort egyenjogúsítsák az állammal, s hogy kivonják a téeszeket a megyei pártbizottságok uralma alól. A földművelési tárca összehívásának terve az élelmiszer-iparival, a minisztérium belső tagolódásának átalakítása az ágazati tagolódástól (azaz az egyes cégek felügyeletétől) elszakadó funkcionális részlegekre, a gépipari, vegyipari, kül- és belkereskedelmi irányításban való befolyástervezés mind arra irányult, hogy az *egységes*

élelmiszer-gazdaság modernizációjának vezérlése sikeres legyen. Annak a lehetőségét kellett megteremteni, hogy a magyar gazdaság is igazodni tudjon ahhoz a fejlett országokban kialakult folyamathoz, amit ipari mezőgazdaságnak is neveztek. Vagyis hogy olyan vertikális láncolatok alakuljanak ki, amelyeknek szereplői – a kutatástól a fogyasztónak kínálásig – egymásra figyelve végzik a dolgukat, és az egyes fázisok szereplői készek a folyamatos újításra.

1967-ben Diményt bízták meg az általa tervezett minisztérium vezetésével. Elődjét fölfelé buktatták (Losonczy az Elnöki Tanács elnöke lett) s egy újabb újító, de a politikában jobban tájékozódó téeszelnök, Szabó István lett a megalakuló TOT elnöke, aki jól tudta kombinálni a saját útját járó reformer szerepét a miniszter vitatkozó szekundánsának szerepével. Fehér Lajosék, majd Dimény leváltása után ő lett a lobbierős embere – akinek útja a PB-tag-ságig és 1990 után realista megújulásig vezetett.

Dimény Imre útja 1975 után, amikor a *Népszabadság* már az „élelmiszer-gazdaság” kifejezés ellen is kampányt indított, hasonlít a leváltott vezető káderek útjához. Hiszen azért vezetőnyűzött a kertészeti egyetem rektori székébe, mert a családnak ez a lehetőség tetszett. (A volt miniszternek a gödöllői gépészekhez volt köze, ott volt címzetes egyetemi tanár.) Ám az egyetem megreformálását is hivatásának érezte: a tanzsékek intézetekbe csoportosítását, az oktatás és a kutatás kapcsolatának erősítését, a vállalati és a közcélú megbízásokkal az oktatás és a gyakorlat összekapcsolását, az egyetemen ápolttudománysszakok művelőinek a nemzetközi tudományos életbe segítését... Itt is sikerült átalakítania a viszonyokat, s ezzel barátokat és ellenségeket szereznie.

A Dimény Imréhez is köthető intézményi változások és agrárpolitika a magyar mezőgazdaság megújulásának legalább akkora lendületet adtak, mint a XX. század eleji reformok. Sőt: ha egy minisztert aszerint értékelnénk, hogy regnálása alatt mekkora termelésbővülést ért el az ágazat, akkor Dimény Imrét a legsi-

keresebb magyar miniszternek kéne tekintenünk. Mégis: ha nagy hatású magyar agrárpolitikusokról beszélünk, Darányi Ignác mellé Dimény helyett Fehér Lajost helyezzük. Hiszen (ahogy Varga korábbi könyvéből is kiderül) az ő miniszterelnök-helyettesi koordináló szerepe tette lehetővé, hogy a vállalati kapcsolatok a minisztérium szándékai szerint tudjanak változni, ő mozgósította és látta el érvekkel az agrárlobbit, és Dimény Imre politikájának is ő volt a szellemi atyja.

(Persze Dimény Imrére is igaznak tűnik az a véleményem, amit a XX. század sikeres magyar szakpolitikusairól egyik, a Bábolna-jelenségről szóló előadásomban elmondtam. Darányi Ignác, Klebelsberg Kunó, Fehér Lajos politikai profiljához is hozzátartozik egy jó adag mimikri. Egy kötelességtudó közhivatalnok helyzetéből talán következik, hogy programját lelkében is ahhoz a szólamrendszerhez igazítsa, amelyet a környezetében lévő – a „megbízók” – igényelnek. A világfi Klebelsbergéről azonban úgy sejtem, hogy ő gyakran játszott: azt mondta, amit az adott színpadon célszerűnek vélt. Többféle eszmével kacérkodott.)

Természetes, hogy Varga Zsuzsanna vállalta az agrárlobbi hátterbe szorított egykori miniszterével készítenő életrajzi interjú elkészítését, szerkesztését és alapos jegyzetelését. Hiszen az ő főműve, *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában* megmutatja, mennyire értékeli azok teljesítményét, akik visszahúzták a bornírtásgból a magyar agrárpolitikát, s hogy ismeri a kor bürokráciájának működési módját. A megbízó, a Szabó István inspirálta KITE – valaha a második, ma a legnagyobb hálózattal rendelkező „integrátor” szervezet – volt, amelynek tavalyelőtt nyugdíjba vonult vezetői az agrártörténeti kutatások támogatását is fontosnak tartották. Ápolni akarván az előttük járt nemzedék azon tagjainak emlékét, akik összekapcsolták a magyar agronómiai kultúrát a nyugatival.

Ennek a szerkesztve több mint kétszáz oldalas – a családi archívum fényképeivel gazdagított – inter-

júnak jót tett, hogy Varga a kérdező. Ő az az agrártörténész, aki az emlékezésfolyamba illeszkedő kérdésekkel úgy tudta további példák és helyzetértékelések elmondására készíteni Diményt, hogy beszámolója ne ugorja át a történész számára fontos adalékokat (másképp: hogy történeti forrásként gazdagabb legyen az interjú), s hogy az apparátusi gyakorlat és erkölcs láthatóvá váljék. Az emlékezőt nem zökkentették ki a kérdések, természetesen tért ki a kísértés elől, hogy a múltjával kapcsolatban fölvethető morális dilemmákban elmélyedjen. Hiszen az ő erkölcsében egyszerre volt jelen a (ha úgy tetszik, kálvinista gyökerű) kötelességtudat és utilitarizmus, az emelkedettséget biztosító közösségszolgálat s a (ha úgy tetszik, paraszti gyökerű) *ahogy lehet* pragmatizmusa. (Amikor lapítani kell, lapítunk, amikor cselekedni, akkor tesszük, amire tér nyílik.)

Természetesen a kötetből az agrárigazgatásban 1953 és 1975 között lezajlott folyamatokról és helyzetekről kapunk tagolt képet – amikor Dimény az újítás folyamatában szerepet kapó résztvevőből fokozatosan vezénylőjévé válik. A szereplőkről és a szereplők közti kapcsolatokról sokat megtudunk, s közben Kádárról, Losoncziól, Fehér Lajosról is hozzájutunk új ismeretekhez. Ebből most két, Fehér Lajosra vonatkozó megjegyzést emelek ki: „Egy végtelenül lelkiismeretes ember volt ő, úgy készült minden feladatra, mint a kisiskolás diák.” (110–111. old.) S ami azt jelzi, hogy Fehér vezetőként gyakran inkább sugalmazó volt, mint vezénylő: azokon a híres koordinációs értekezleteken (amelyeken a miniszterelnök-helyettes a különböző tárcák illetékes vezetőivel tárgyalt) „inkább csillapítás volt, mint egyeztetés” (110. old.). (Az indulatok csillapítani tudása Kádárnak is egyik erénye volt.)

Bennem, bár erre Dimény nem utal, fölmerült egy párhuzam. A sváb parasztyerekből lett korábbi agrárminiszter, Hegedüs András, aki Nagy Imre miniszterelnöksége alatt az agrármegújulás szemináriumait szervezte, majd annak árán, hogy bukott főnökétől elhatárolódott, a helyére lépett a hierarchiában. Dimény – igaz, egy kevésbé fenye-

gető korban – kitartott Fehér Lajos és Nyers Rezső vonala mellett. Ki is zárták a politikacsinálók köréből.

Dimény Imre életrajzának többféle tanulsága van a politikaformálás időszaka előtti korra vonatkozóan is. Hármat ezekből is kiemelek.

1940 után a háromszékieket meglette a román tisztviselőket követő (többnyire magyarországi) magyar tisztviselők arroganciája. Felsőbbeségek voltak a paraszttal szemben – velük nem lehetett alkudozni. (Persze a baksis sem működött.)

1951 elején, amikor a Szabolcs megyei kádereket Újfehértóra rendelték, hogy beagitálják a szövetségbe a parasztokat, pár nap alatt csendes szabotázsra váltottak: még két hétig jártak beszélgetni a családokkal, de már nem erőltették a dolgot.

S egy másik példa a beosztottak csendes cinizmusára: 1952 vége felé a gépállomások minisztériumi főagronómusa eligazítást tartott tiszántúli agronómusoknak egy követendő szovjet talajművelési módról. Az egyik résztvevő a végén megkérdezte: „Te hiszel ebben, Dimény elvtárs?” „Eredjetez a fenébe!” – volt a válasz, és az előadó távozott.

Egészében jó könyv ez. Aki tájékozódni akar az agrárpolitika történetében, annak azért, mert egy érdekes sorson át, egy jól olvasható szöveg viszi közel a témához. Aki foglalkozik a korról, az nem csupán új adalékokat talál, hanem egy jellegzetes szemléletet is – ami szintén jellemzi a kort.

MICHEL FOUCAULT: THEORIEN UND INSTITUTIONEN DER STRAFE VORLESUNG AM COLLÈGE DE FRANCE 1971–1972

A büntetés elméletei és intézményei. Előadás a Collège de France-ban, (1971–72) Szerk. Bernard E. Harcourt, ford. Andrea Hemminger. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2017. 414 old. *Zeitschrift für philosophische Literatur* 6 (2018), 1. szám, 78–90. old.

A kötet Michel Foucault-nak a Collège de France-ban tartott előadásaiából az utolsó előadásorozatot adja közre német fordításban. Ez volt a második, amelyet a „Gondolatrendszerek Története” Tanszékre való kinevezését követően tartott 1971/72 telén. Fejtegetéseiről nem maradt fenn hangfelvétel, hanem csak a 13 előadás pontokba szedett kézírata. A kötet közreadja és kimerítő jegyzetekkel kíséri ezt a kézíratos vázlatot, és az olvasók elé tárja a történeti kontex-

tust. A kritikai jegyzeteket, továbbá annak ismertetését, hogyan dolgozott Foucault a történeti forrásokkal, Claude-Olivier Doron írta; de helyet kapott a könyvben Étienne Balibar Foucault marxizmuskritikájához fűzött rövid kommentárja is. A szerkesztő, Bernard E. Harcourt komoly érdeme a François Ewalddal közösen írt tanulmány a függelékben, mely megvilágítja az előadás jelentőségét Foucault munkásságának egészében és az akkori történeti-politikai helyzet összefüggésében. Különösen a politikai kontextus felrajzolása szolgál nélkülözhetetlen ismeretekkel arról, milyen nagy mértékben fakadt Foucault kutatói érdeklődése a politikai gyakorlatból.

Ezért a következőkben először meghatározom az előadásorozat helyét Foucault gondolkodásában, valamint az akkori politikai kontextusban (I). A *büntetés elméletei és intézményeinek* témáját XVII. századi franciaországi népfelkelések és a jogi és büntető rendszer velük összefüggő átalakulásai alkotják. Az első hét alkalommal tárgyalja Foucault a Mezőlábások (*nu-pieds*) felkelését Normandiában 1639-ben, amelynek során a nép a királyi állam ellenhatalmaként alkotja meg magát (II). A felkelések leverése és a királyi hatalom visszaállítását kísérő elnyomás Foucault szerint egyszeri, különleges kulcsmozzanat a modern államapparátus létrejöttében (III). A további öt előadás a régmúlta visszavezethető feudális igazságszolgáltatás történetét követi nyomon: ez a *longue durée* elkezdődik a VI. századi germán joggal, amelyhez képest értelmeződik a modern elnyomás rendszere (IV). Az olvasó Foucault előadásai-
ban a modern állam kialakulásának a történelmi materializmussal vitázva

1 ■ E kontextus meghatározásában elsősorban Harcourt és Ewald utószavát követem, lásd François Ewald – Bernard E. Harcourt: Situation du cours. In: Michel Foucault: *Théories et institutions pénales. Cours au Collège de France. 1971–72.* EHESS–Gallimard–Seuil, Paris, 2015. 128–282. old.

2 ■ A GIP kiáltványa
3 ■ Michel Foucault: *Surveiller et punir. Gallimard, Paris, 1975.* Magyarul: *Felügyelet és büntetés – A börtön története.* Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat, Bp., 1990.

kidolgozott magyarázatával találkozik. Foucault a marxista historiográfiát a genealógiai történetírás szemüvegén át olvasta (V).

I. A KONTEXTUS: 1968 MÁJUSA ÉS A HATALOM KÉRDÉSE

Foucault az előadásai-
ban az 1968 utáni új helyzetet igyekszik megérteni.¹ 1970 májusának végén az 1968-as tiltakozásokból kinőtt legfontosabb maoista szervezet, a *Gauche prolétarienne* vezetőit letartóztatták és folyóiratukat (*La Cause du peuple*) betiltották. A fogvatartottak kiharcolták, hogy „politikai foglyoknak” tekintsék őket, s ezzel éles határt vonnak maguk és az apolitikus bűnözők közé. A maoisták megpróbálják elvitatni az igazságszolgáltatási apparátustól a jogi ítélet formáját. Ebben az értelemben ölti magára 1970 decemberében – egy bányaszerencsétlenséget követően – Jean-Paul Sartre az ügyész szerepét a maoista népbíróságon. Foucault előadása az igazságszolgáltatás átalakulását és kisajátítását veszi szemügyre, mert úgy látja, a maoisták kezdeményezése végül leragadt a hagyományozódott jogi hatalmi formáknál. Foucault létrehívja a „börtön” intézményéről információkat gyűjtő csoportot (GIP – *Groupe d’information sur le prisons*), hogy „életünk ezen feketedobozát”² felnyithassa, ahogyan ezt meg is fogalmazták a csoport 1971. február 8-i kiáltványában. Az egyesület a fogvatartottakat nyilvános megszólaláshoz segíti. Miközben Foucault az előadásait tartja, lázadások törnek ki a francia börtönökben.

Michel Foucault gondolkodásában 1968 májusa – amely immár 50 évnyi távolságra van tőlünk – döntő fordulópontot jelentett. Azt látta, hogy politikailag aktuálisvá válnak azok a témák – az örület, az egészség, a szexualitás és az elzárás –, amelyeket közel tíz évvel korábban *A bolondság történetében* tárgyalt. Ezért újra foglalkozni kezdett az elzáró társadalmak témájával egészen a *Felügyelet és büntetés*ig.³ Am 1968 után Foucault kételkedni kezdett az írás vélt felforgató erejében. A „heves szédület”, amely ugyanakkor elfogja a talán vak politikai akcionizmus láttán, nem hagyja, hogy

erőteljes módosítások nélkül folytasza munkáját. A büntetés elméletei és intézményeiben kipróbált genealógiai módszerrel gondolkodik a hatalom kérdéséről. Visszanyúl az 1639-es normandiai népfelkelésekhez, hogy megérthesse az állami elnyomást és az igazságszolgáltatás hatalmát. Azt reméli, hogy a hatalom új története segíthet a jelen megértésében és az új cselekvési lehetőségek feltárásában. Ez végül abba az állításába torkollik, hogy még nem igazán ismerjük a hatalom politikai mélystruktúráit.

II. AZ ESEMÉNY: A NU-PIEDS FELKELESEK

Foucault a büntetést jelöli meg témájaként, ám annak legitimitációján túllépve a büntetést mint praxist vizsgálja, mert a büntetés gyakorlataiból eredezteti a modern jogállamnak azokat az intézményeit – a rendőrséget, a börtönt és az igazságszolgáltatást –, amelyekkel 1968 májusában szembesült. Ezért a büntetés elemzését a népi felkelések leverésének kontextusába illeszti: Séguier kancellár büntető expedíciója a lázadó Normandia ellen a királyi igazságszolgáltatás nevében zajlik. 1630-tól kezdve megszorodnak a lázadások az új központi adók bevezetése ellen, különösen az egyik legkeményebben megadóztatott vidéken, a pestis pusztításától is szenvedő Normandiában. Az állandó adóemelések különösen az alsó rétegeket sújtotta, de a hivatalnokok és a nemesség is kárát látta a lakosság elenyésző vásárlóerejének, sőt még a királyi adókból nekik jutó, megszorított járadékukhoz se jutottak hozzá. Erre a sorozatos lázongásra összpontosít Foucault a *nu-pieds* (mezítlábások) 1639-es lázadásának aprólékos elemzésében.

A zavargások egy bírósági hivatalnok meggyilkolásával kezdődnek július 16-án Avranches-ban, a lázadás központjában. A tömeg megcsónkítja és megöli, mivel az a hír terjedt el, hogy a *grande gabelle* területén olyan adót fog kivetni a sóra, amely korlátozza majd a sócsempészetet és megerősíti a király hatalmát. Foucault-t a felkelésekben résztvevő társadalmi erők érdeklik, melyekben

egy új mintázatot fedez fel: a tömeg ahelyett, hogy a helybéli földesurak ellen fordulna, ahogy ez a középkorban lenni szokott, most a kincstár ügynökére, azaz a királyi adóztatásra támad. A helyi hatóságokat és bíróságokat is fenyegeti ugyan, de nem támadja meg. Augusztusra a lázadás már Caenra, Normandia fővárosára és Rouenra, valamint egy tucat további városra is áttérjed. Fosztogatnak a házakban, szétverik a hivatalokat, megtámadják az adószedőket. Még novemberre sincs nyugalom ezen a vidéken, s az adót pedig gyakran be sem fizetik.

A felkelések hosszú sorában a *nu-pieds* azáltal tettek szert kitüntetett jelentőségre, hogy úgy léptek fel, mint akik kisajátították a királyi hatalom egy részét. Aláírt, címerrel és pecséttel ellátott röplapokat osztogattak, amelyeken a mozgalom vezére a király nevében adott ki rendeleteket: „Minden úgy zajlik, mintha a hatalom legjobban látható, hagyományos és rituális jelvényeit egy üres helyhez, egy név nélküli archoz, magához a mozgalomhoz rendelték volna hozzá.” (50. old.) A mezítlábások csapatokat toboroznak, felállítják az elnyomottak hadseregét, szabályozzák a pénzügyeket és a közigazgatást. Sieyès abbé talán azt is mondaná, hogy valóságos alkotmányozó hatalommá (*pouvoir constituant*) emelkednek. A felkelők tehát nem egyszerűen több kenyeret és kevesebb munkát követelnek, hanem az uralmi jogosultságok kisajátítására törekcszenek.

Amikor a királyi adóapparátust is megtámadják, kiderül, hogy azt nem támogatják eléggé azok a társadalmi csoportok, amelyekre addig támaszkodott, vagyis a minisztériumi tisztviselők, a városi polgári milíciák és a parlament (*parlement*), azaz a helyi legfelső bíróság. Korábban épp ezek a helyi erők segítették, akár erővel is, az adóbehajtást, amihez most viszont a hadseregnek meg kell vizlúnia Normandiát. Ebben a kontextusban az államhatalom helyreállítása és az adóbevételek biztosítása egyet jelent egy új elnyomási forma megvalósításával: valójában ez Pierre Séguier büntető expedíciójának és „fegyveres igazságszolgáltatásának” (*justice armée*) a feladata.

III. A FEGYVERES IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MINT ÚJ ÁLLAMHATALOM

1639 november közepén adja ki Richelieu a parancsot Gassion ezredesnek, hogy támadjon Normandiára. Ő be is veszi Caent, lefegyverzi lakosságát, kivégzéseket hajt végre és sarcot fizettet a helyi polgársággal. Ezután csapatai Avranches közelében legyőzik a felkelőket és továbbvonulnak Rouen felé. December 15-én bízza meg XIII. Lajos király kancellárját, Séguier-t, hogy induljon Rouenba: szabadon rendelkezhet a katonasággal és az igazságszolgáltatással a királyi tekintély visszaállítására érdekében. Séguier nem csatlakozik Gassion seregéhez, hanem hagyja, hogy az egyedül hódítsa meg Rouent december végén. Ő maga csak január 2-án vonul be a városba, ahol felállítja a hadbírószéket. 1640 elejéig Gassion serege és a kancellár egymástól függetlenül tevékenykedik – Foucault ebben finom taktikázást lát a civil államhatalom bevezetésének tologatásában. A lebegtetett helyzetben kirajzolódnak az egyes társadalmi osztályok közti választóvonalak, amelyek kikezdik a felkelésben létrejött szolidaritást. A felkelőket ráadásul nem közönséges bűnözőkként kell kezelni, ezért a civil államhatalom először távol maradván a lakosság egy részét ellenségnek minősítheti, akikkel szemben a hadijog van érvényben.

Pierre Séguier megérkezésétől az alsóbb rétegek nem félnek. A parlamenti hivatalnokok üdvözlik a rend visszaállítását és kihallgatást kérnek a királytól, a polgármesterek pedig felkínálják városuk átfogó alárendelődését. Ugyanakkor a régi hatalmak öngazolása a hatalomban való részesedésükre hivatkozik: az érsek például arra inti a királyt, hogy ne vonja tovább magára Isten haragját. Foucault szerint a királyi hatalmat korlátozni próbáló igyekezet „a három fék” politikai elméletének felel meg, amelyet Claude de Seyssel még a XV. században fejtett ki. Séguier elutasít mindenféle tárgyalást és megismétli, hogy a jók és a gonoszok szétválasztására érkezett. Ez az utolsó ítélet pusztító üzenete, mely nem ismer el semmiféle hivatalt vagy kiváltságot, s

mivel ezen üzenet értelmében a király szívét közvetlenül Isten irányítja, a király nincs alávetve az ország törvényeinek. Ezen gondolat arra a bibliai helyre utal, ahol ez áll: Mint a vizeknek folyásai, olyan a királynak szíve az Úrnak kezében, valahová akarja, oda hajtja azt! (*Példabeszédek* 21,1)

A lázadás elfojtásához hozzátartozik, hogy Séguier az állami igazságszolgáltatás képviselőjében a katonaság egy részét – mindazokat, akik a kivégzésekben részt vettek – halálra ítéli. Ezután ítélkezik a lakosság felett és ennek során szakít az addigi igazságszolgáltatás három alapszabályával: a lakosság tanúvallomásaira támaszkodik, viszont a vádlottakat meg sem hallgatja, és nem írott dokumentumban, hanem szóbeli parancsként adja ki a *megtámadhatatlan ítéletet*. Ennek során a kancellár egy új, a katonai szokáserkölcs és a jogi szabályok felett álló hatalmat mutat fel, amelyet így nevez meg: *en la présence de sa Majesté*. Már kirajzolódnak az igazgatási államapparátus hatalmának első vonásai, amely a későbbiekben minden alattvaló nevében hozza meg döntéseit.

Az elnyomás részeként a király felüggeszti a helyi hatóság képviselőit, a parlament hivatalnokait párizsi küldöttekkel váltja fel, a polgárságnak meg kell előlegeznie a királynak a helyi lakosságra kiszabott pénzbüntetést, így a lakosság a polgárság kollektív adója lesz. Egy új helyi adó visszaáramlik a gazdag lakosokhoz, akik ezentúl kizárólag jogosultak fegyverviselésre és esküt tesznek, hogy a jövőben minden lázadást levernek. Így módon az elnyomás felbomlasztja a különböző társadalmi rétegeknek a központi hatalommal szemben létrejött szövetségét, és a kiváltságosokat teszi meg „az adósok rendőrének”. Ezzel nemcsak az osztályviszonyok alapozódnak meg, hanem Foucault szerint a polgárság nem annyira a feudális földjáradékból, hanem éppen ezzel ezekből az adókból tudott tőkét felhalmozni. Az új elnyomó rendszer a magántulajdont védi, ám – ellentétben a feudális igazságszolgáltatással – nem von el járadékokat. Mivel az állam visszaszorítja a feudális igazságszolgáltatást, a polgárság már nem hivatalválsárlásra fordítja tőkéjét,

hanem új termelő beruházások után néz. Ennyiben az igazságszolgáltatásnak döntő része volt a kapitalista gazdaság előmozdításában.

Ugyanakkor az állam jogi beavatkozása felerősíti a polgárság és a királyság konkurenciáját: a szegények nem tudják törleszteni adósságukat a gazdagoknál, ha az állam előbb behajtja az adót; ha viszont a polgároknál törlesztik adósságukat, azzal elenyézik a polgárok készlete az állam védelmére. Ez az ellentmondás a feudális járadékok és az állami adóztatás között központi jelentőségű, ha meg akarjuk érteni a feudális rendszer kudarcát. A későbbi lázongások a *fronde* idején is azt jelzik, hogy az elnyomás túlságosan rá van utalva a helyi kiváltságosok támogatására, miközben túl keveset nyújt nekik ahhoz, hogy cserébe tényleges lojalitásukat élvezze. Az állam épp a kiváltságosokra való ráutaltságát enyhítendő vezeti be a rendőrség és a bíraskodásra jogosult komisszárok rendszerét, továbbá azt a bebörtönzési formát, amellyel a társadalom bizonyos tagjait a társadalomból kivonhatja. Mindezen fejleményeket a *nu-pieds* leverése indítja el, ami mélyen sérti a feudális igazságszolgáltatást és szétveti a feudális gazdaságot.

Igy válik Séguier kancellár büntetőexpedíciója történelmi eseménnyé, mert egy új hatalom keletkezésével jár. Az új hatalom az addigi jogot hatályon kívül helyező *rendkívüli állapotban* jön létre. A szuverén rendkívüli helyzet gondolatát elsősorban Carl Schmitt fejtette ki 1934-es politikai teológiai szövegében.⁴ Schmittet a rendkívüli állapot főleg mint a szuverenitás és a *döntés* pillanata érdekli, amelyben a politikai uralom birtoklója szavatolhatja a rendet vagy új rendet alapozhat meg. Hogy ki a szuverén, az a rendkívüli állapotban mutatkozik meg, s nem a szabályozott rendben.

Logikus volna Séguier cselekvését egy Schmitt értelmében fel fogott szuverén kivételnek nevezni,

csak hogy semmi jele, hogy Foucault ebből az eseményből akarná levezetni a jog általános elméletét. Épp ellenkezőleg, úgy tűnik, a rendkívüli állapot döntő a sajátosan modern államhatalom szemszögéből nézve, de nem általában a politikai-jogi rendre nézve. Schmitt-tel ellentétben Foucault-t nem igazán a döntéshozó személye érdekli, hanem a hatalmat megkérdőjelező népi felkelés. Normandiában a rendkívüli helyzetben az állam fenyegető hatalma bomlasztja fel az épp csak létrejött szolidaritást.

Ez Giorgio Agambennek a rendkívüli állapotról a *Homo Sacerben* adott értelmezésével is ellentétes, mert Agamben azt nem a szuverén döntés összefüggésében szemléli. Ugyanis szerinte a kivételben teremtődik meg a jogviszony alapstruktúrája. Azt állítja, hogy a jogrend részeként mindig létezik egy olyan tér is, amelyben a jogrend fel van függesztve, s ez volna a politikai tábor.⁵ Foucault annyiban áll ehhez közel, hogy ő is a jogrend strukturális jellegére összpontosít, és nem a személyes döntésből indul ki. Míg azonban Agamben szerint a kivételben adott a Nyugat jogi-politikai rendje, Foucault szövege nem állít fel semmiféle történeti tézist, hanem csak a rendkívüli helyzetből kiindulva magyarázza a sajátosan modern adminisztratív államhatalmat. A modern igazságszolgáltatással szembeállítva fejti ki a 8–12. előadásban, melyek a feudális igazságszolgáltatásnak és elnyomó rendszerének az alapvonásai.

IV. A FEUDALIZMUS LASSÚ ÁTALAKULÁSA: A GERMÁN JOG

Szemben a közjoggal, a középkori büntetőjog „romanizálására” csak a XVI. században került sor, addig messzemenően a germán magánbíráskodás nyomta rá bélyegét, azaz nem nyúlt vissza a nyilvános ítékezéshez, hanem egy magánjellegű vizsály lefolyását szabályozta: „A harcban a szabály jogi.” (160. old.) A jogi eljárás a germán jogban nem kötődik egy sajátos intézményhez, például bírósághoz, minden polgár lefolytathatja. A bíró csak arra kell, hogy segítsen a konfliktusba bonyolódott magánszemélyeknek a háborúskodás befejezésében.

4 ■ Carl Schmitt: *Politische Theologie*. Duncker & Humblot, München, 1934.

5 ■ Giorgio Agamben: *Homo sacer. II potere sovrano e la nuda vita*. Giulio Einaudi, Torino, 1995.

Az igazságszolgáltatás közvetítésével például kiegyeznek, és a döntőbíró tanúsítja a felek közti békét. Ám az igazságszolgáltatás csak akkor vesz ebben tevékenyen részt, ha a konfliktusban álló felek így kívánják, nem kényszeríti magát rájuk. Ezért csak ott van igazságszolgáltatás, ahol magánjellegű viszály van.

A germán bíraskodás nem a hatalomgyakorláshoz van közel. Megvan az a kockázata, hogy „bizonyos fokig bevonódik a viszályba” (164. old.). Ezért a bíraskodó fizetsége egy zálog és egy jutalék. A megegyezésen túl valamelyik fél javára is születhet bírói döntés; erre találta ki a germán jog a *próbákat*: „A bírósági ítélőszék az a helyszín, ahol az erők egyenlőtlensége és a jog feljebbvalósága összetalálkozik. Minden úgy van szabályozva, hogy ezek egyszerre és valóságosan megmutatkozzanak” (261. old.), mert aki mellett a próba szól, ahhoz hajlik a jog is. Ez a bíraskodás szoros összefonódik a gazdasággal és a hadsereggel. A bírákat megfizetik, mindennaposak a pénzbírságok, egyezségek, kivásárlások és zálogok; a javak elkobzása az egyik leggyakoribb büntetés. Ebből érthető meg a hűbér és a bírói hivatal szoros összefonódása a feudalizmusban: az igazságszolgáltatás a gazdasági és politikai szövetség megvehető és továbbadható tárgya. Ebben az igazságszolgáltatásban két társadalmi fejlődéstendencia rajzolódik ki. Egyrészt a bíróságok felaprózódása kis helyi bíróságokra s ugyanakkor a nagy bíróságok koncentrációja a gazdasági és politikai hatalom közelében. Igazságot szolgáltatni kezdetben kockázattal jár, később viszont egyre inkább megéri. Egyfelől vannak az egyének közti viták, másfelől a feudális urak és fejedelmük közti konfliktusok, amelyek azután háborúba torkollanak. Ezek a tendenciák vezetnek a későbbiekben a politikai bűncselekmény és az egyéni bűnelkövetésre vonatkozó jog elválasztásához. A Karoling Birodalom felbomlása (X. század) után egészen a XIII. század elejéig eltűnik a római jog, és csak a germán bíraskodás érvényesül. Mivel a jogviták a kereskedelemnél nagyobb mértékben felelősek a javak áramlásáért, hiszen a bíraskodás koncentrálja ezeket a javakat,

a hatalmasok kisajátítják a jogot. Az igazságszolgáltatás koncentrációjával együtt jár a fegyvereké. Az adósok elfogása, az ítélőszék védelme, a javak elkobzása kényszerítő érveket igényel. Foucault ebben látja a feudális állam létrejöttét a germán jogból. A XIII. századtól kezdve megváltozik a jog. Bevezetik az ún. „békés intézményeket”, amelyek olyan teret alkotnak, ahonnan ki vannak tiltva a magánháborúk. Mint legfőbb tekintély a jog azokat állítja bíróság elé, akik megszegik a békét. A próba eltűnik, s helyébe a vizsgálat lép. Így lesz lassan a bíraskodásból mint az igazságtalanságra adott szabályozott válaszból olyan jog, amely meghatározza az ítélőszék előtt zajló összes eljárást és maga emel vádat.

Az igazság megismerésének és a jogrendnek a különböző formáit – az egyik oldalon vannak a régiek, amelyek mint *próbatételek* hatalmi harcokként nyilvánulnak meg, a másikon pedig azok, amelyek vizsgálattal és tanúk segítségével hozzák létre az igazságot – Foucault egy későbbi, Rio de Janeiróban tartott előadásorozatban elemezte tovább, amely meg is jelent *La vérité et les formes juridiques* címmel.⁶ Sok ponton támaszkodik ebben *A büntetés elméletei és intézményei* gondolatmenetére, de a két azonosított jogtípust egészen a görög

6 ■ *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák.* Ford. Sutyák Tibor. Latin Betűk, Debrecen, 1998.

7 ■ Uo. 44. old.

8 ■ Uo. 39. old.

9 ■ Uo. 43. old.

10 ■ Eredetileg a *La pensée* 151. számában jelent meg. Magyarul László Kinga fordításában in: Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor S.K. – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1996. 373–412. old.

11 ■ Foucault: *Surveiller et punir.* Magyarul: *Felügyelet és büntetés*, i. m.

12 ■ Borisz F. Porsnyev: Народные восстания во Франции перед Фрондой (1623–1648). – М.-Л., 1948. Franciaül: *Les Soulèvements populaires en France de 1623 à 1648.* Paris, 1963.

13 ■ Roland Mousnier: *Peasant Uprising in Seventeenth-Century France, Russia and China.* Harper Torchbooks, 1967.

14 ■ vö. Michel Foucault: *Théories et institutions pénales*, 47. old.: „Car ces cérémonies, rites, gestes ne veulent rien dire. Ils ne relèvent pas d'une sémiologie, mais d'une analyse des forces (de leur jeu, de leur stratégie). Les marques qui y apparaissent doivent être analysées non pas [à travers] une sémiotique des éléments, mais dans une dynastique des forces.”

antikvitásig visszavezeti. Értelmezése szerint Szophoklész *Oidipusz királya* „egyfajta összegzését nyújtja a görög jogtörténetnek”.⁷ Oidipusz a zsarnokság archaikus rendjének képviselője, akit végül a nép által kisajátított igazság új rendje foszt meg hatalmától. Oidipusz király törvénynek tekint a maga kimondott szavát, és a darabban zsarnokká lesz, mert birtokában volt annak a nagyobb tudásnak, mellyel megfejtette a Szfinx rejtélyét.⁸ Homérosz *Illászában* a zsarnok rendjét igazolja a *próba* mint az igazság megismerésének központi motívuma: az igazság a hatalmi harcból fakad.

Ezzel szemben Szophoklész az igazság megismerésében segítségül hívja a *tanúk* empirikus tekintetét is, például a pásztor alakjában, aki fokozatosan feltárja az igazságot Oidipuszról. Az igazság megismerése nem a próbára támaszkodik, hanem a tanúkra. Foucault szemében Szophoklész darabja a Nyugat történelmi küszöbén áll, mely elválasztja az archaikus görögség politikai beállítódását (*dispositif*) a klasszikus korszakétól, a misztikus-vallási hatalmat/tudást attól a politikai hatalomtól, amely már nem birtokol semmiféle kiváltságos tudást: „A Platónnal elkezdődő nagy nyugati mítosz a tudás és a hatalom közötti antinómia feltételezésében áll. A tudásnak mindig szemben kell állnia a hatalommal. Ahol a tudás és a tudomány megtalálja a maga tiszta igazát, a politikai hatalomnak nincsen semmi keresnivalója.”⁹ Ennyiben elmondható, hogy a feudális jog hanyatlásakor megismétlődik a hatalom/tudás átalakulása, ami hasonlóképpen már a görög antikvitásban is lejátszódott.

V. A HATALOM EGYFÉLE TÖRTÉNETE TÚL A MARXIZMUSON?

A népi felkelések foucault-i elemzésének kiindulópontja az „elnyomó államapparátus”, amely a társadalmi osztályok összezsapása idején mutatkozik meg. Foucault e ponton kapcsolódik Louis Althusser 1970-es *Ideológia és ideologikus államapparátusok* című cikkéhez, amelyben a szerző Marx írásait újraolvasva a történeti materializmus aktualizálására vállalkozott.¹⁰ Foucault annyiban

kapcsolódik Althusserhez és a marxizmushoz, hogy a feudális társadalomról azt állítja, a feudális járadék és a királynak fizetett adó belső ellentmondásai bomlasztották fel a feudális társadalmat. Csakhogy Foucault a hatalmat olyan stratégiai játékként fogja föl, amelyben nemcsak az eszközök, hanem a célok is változnak. Ez a különbség kézzelfoghatóan megmutatkozik Althussernek a középkori államapparátusról adott kommentárjában: szerinte a középkorban mindenekelőtt az egyház, a család és a parlamentek rendszere vonta magához az ideológiai apparátust. Mivel ezek az intézmények a feudális termelési rendszer fenntartását szolgálják, nem kell foglalkoznunk sajátos működésmódjukkal.

Foucault-t inkább a jog önálló dinamikája érdekli, amelyet a történelem során folytonosan változó gyakorlatként fog fel. Az ő elbeszélésében a jog mint stratégiai funkció megelőzi az államot, és beleavatkozik a gazdaság alakulásába is. Az igazságszolgáltatás a középkorban a vagyonok körforgását biztosítja, a modern államban pedig a rendőrség és a börtön intézményét hozza létre. Funkciója inkább emberek elkülönítése és a népfelkelések elfojtása lett. Jogelméleti szempontból Foucault koncepciója az amerikai jogi realizmushoz (*American legal realism*) áll közel annyiban, hogy – szemben a természetjog és az idealista jogelméletek képviselőivel – az igazságszolgáltatást egy átfogóbb társadalomelmélet szemszögéből vizsgálja. Azt firtatja, milyen hatást fejt ki a jog a társadalomirányítás részeként. Hagyományosan az angolszász jogi realizmus is nyitott történeti folyamatként értelmezi a jogot, persze anélkül, hogy egy nietzscheánus hatalomelméletre kapcsolódna.

Az ideológia fogalmát Foucault nem igazán tartja hasznosnak, helyette az utolsó előadásban bevezeti a tudás fogalmát. Így teszi láthatóvá, mennyire összefügg a modern elnyomó rendszer bizonyos tudásformák és szubjektívizálásuk termelésével: „A tudás hatásai valami mást [nem ideológiát] képviselnek: annak megszábasát, felosztását és szervezetét, ami a büntető gyakorlatban felismerhető [...] ez a megismerés, a feljelentés,

a leleplezés, a feltárás formája [...]” (259. old.)

A tudás gyakorlati formái közé tartozik a próba és a vizsgálat is. A vizsgálat során a bíró már nem pusztán megfigyelő, és színre lép az igazságot kinyomozó államügyész, aki akkor is munkához lát, ha nincs magánvádló. A bíróság kikérdezi a tanúkat, hogy maga elé idézhesse a büntetett, ennek a megjelenítésnek a része a bíróság előtt tett nyilatkozatok szó szerinti leírata.

Így hozza létre az igazságszolgáltatás azt a visszaható szubjektumot, amely a vallomásban maga nyilatkoztatja ki az igazságot önmagáról: „A tudatos, a »tudó« szubjektum konstitúciója szempontjából a kikérdezésnek mint hatalomgyakorlásnak óriási jelentősége van.” (269. old.) A büntető rend a modern embert „az individuuum problematikájával szembe-síti” (188. old.) Ezekben a mondatokban már ott visszhangzik a hatalom termelőerőként való felfogása, amelyet majd a *Felügyelet és büntetés* fejt ki egészen.¹¹ A termelési viszonyok forradalma a hatalom/tudás átalakulásával párosul.

Aki ebben „a marxizmussal való leszámolást” lát, mint Étienne Balibar (365. old.), az nem méltányolja eléggé a fent jelzett közös vonásokat. Mind a különbségek, mind a hasonlóságok példászerűen megmutatkoznak a népfelkelések historiográfiájának tárgyalásában. Foucault mérvadó forrásként használja a *nu-pieds* felkelés vonatkozásában Borisz Porsnyev marxista történész könyvét,¹² aki az adóházadásokban az alsó rétegek spontán osztállyá szerveződését látta, és különösen a parasztok szerepét hangsúlyozta, ami a maoista kulturális forradalom idején felkeltette az érdeklődést Porsnyev műve iránt. Szerinte a *nu-pieds* felkelése során „összeolvadt a plebejusok és a parasztok mozgalmá”, akiket osztállyá egyesülten már „egy általános szabadság eszménye” vezérel. Porsnyev nem igazán különíti el a helyi elitet a királyi hatalomtól; könyvében a királyi adók a feudális járadék központosítását jelentik, amely azután életjáradékok formájában részben visszaáramlik a helyi feudális urakhoz. Azaz a király a legnagyobb hűbérúr.

1958-ban Roland Mousnier vitatta az adóházadások korai osztályharcokként való értelmezését. A kaotikus állapotok magyarázatába további tényezőkként bevonta a pestist, a háborút, az állomásozó katonák túlkapásait is. Szerinte a tényállás összetettebb annál, amit Porsnyev leírt. Ráadásul a kismesség és a polgárság egy része is részt vett a központi hatalom elleni népi lázadások szervezésében. A helyi hivatalnokok 1638-ban fizetésüknek csak a felét kapták meg és az újonnan létrehozott hivatalok konkurenciája is fenyegette őket. A sógazdálkodás Normandiában közvetlenül összekapcsolódott a fagazdálkodással, s ennél fogva a földbirtokosokat is érintette.¹³ Különben is, sok város meg sem mozdult, a lázadás egy kisebb-ség műve volt, és sokkal jelentéktelenebb annál, amit Porsnyev gondolt. A mozgalmat a központi hatalom elutasítása egyesíti („What we have here is a particularist movement directed against centralization focused on Paris”). Mousnier szerint a XVII. század társadalmában nem az osztálytársadalom előhírnöke, mert még teljességgel áthatja a rendi tudat, amellyel a lázadások nem tudtak semmit nyomatókusan szembeállítani; viszont elismeri, hogy valóban voltak feszültségek a helyi elit és a monarchikus hatalom között. Foucault olvasata is ez, aki abban követi Porsnyevet, hogy egységes mozgalomnak tekinti a mezítábasokét, és felkelésüket a társadalmi fejlődés döntő mozzanatának tartja. Szerinte is feudális a királyi állam, ám nem az osztálytudat kialakulásával, hanem a jog közegeben fejlődik túl a feudalizmuson. Foucault értelmezése a saját dinamikáját követő királyi igazságszolgáltatásról sokkal meszebb megy annál, amit párizsi kollégája, Mousnier még elfogadott volna.

Mindkét olvasaton túl Foucault a *nu-pieds* felkelését olyan történelmi eseménynek tartja, amelynek eredményeképp a modern államban létrejötték a rendőrség, az elzárás és a módosított jog apparátusai. Ezekben az előadásokban bukkan fel először Nietzsche hivatkozva a történeti kutatás módjaként, „az erők dinasztikájának” (74. old.) nevezett módszer,¹⁴ amelyet a későbbiekben

Foucault a „genealógia” fogalmával váltott fel. Hogy Nietzsche milyen mélyen megihlette Foucault-t ebben az időszakban, jól mutatja az ugyancsak 1971-ben elkészült módszertani írása *Nietzsche, a genealógia és a történelem* címmel.¹⁵ A Rio de Janeirói első előadás, valamint az 1970/71-ben a Collège de France-ban tartott előadások ajánlása is Nietzsche-nek szól.

A királyi igazságszolgáltatás 1639-ben Normandiában kijelöli egy új igazgatási államhatalom pályáját. Hogy Foucault szerint milyen nagy mértékben határozták meg a stratégiai érdekek az osztályharcokat, azt nem utolsó sorban a burzsoáziának a modern elnyomó rendszerhez való viszonyáról adott izgalmas elemzésében teszi világossá: a burzsoázia ugyan nem osztja ennek az apparátusnak a célját, ami nem más, mint a feudális járadék, s ezért egy ideig a feudális parlamenti hivatalnokok ellen küzd; ugyanakkor előnyt húz ezen elnyomó rendszer rendőri formájából, amely a kapitalista gazdálkodást segíti elő. Foucault szerint a forradalomban a polgárság kiiktatja az államapparátus feudális célját, miközben meghagyja az elnyomó rendszer rendőri formáját. Ebben tehát kevesebb újítást lát, mint amennyit a történészek és a modernitás számos teoretikusa a forradalomnak tulajdonít.

A NÉPSZERŰ MŰÉRTŐ

The Popular Connoisseur. *The New York Review of Books*, 2018. április 22. James Stourton: *Kenneth Clark: Life, Art and 'Civilisation'*. Knopf/Vintage, 2018. 478 old., \$35

Kenneth Clark egykor világhírű művészettörténész volt, de hírneve alig élte túl az 1980-as éveket, amikor a kutatók új nemzedéke elvetette az általa oly nagyszerűen művelt tárgyközpon-tú tudományt, s helyette a marxista, a feminista és a pszichoanalitikus elméletekre támaszkodva tanulmányozta a műalkotásokat. Clark viszont, ha egy-egy festményt vagy épületet a történeti környezetébe visszaillesztve vizsgálta, akkor azért, hogy mélyebben megértse, hogyan és miért készült és mit jelentett ez az alkotás azoknak, akik elsőként találkoztak vele.

Az elméleti alapú művészettörténet ezzel ellentétes irányban halad: nagyjából úgy jellemezhető, hogy a mű nem önmagáért érdeklő, hanem azért, amit arról a társadalomról árul el nekünk, amelyben megalkották, különösen arról, hogyan viszonyult a faj, a nem és a társadalmi egyenlőtlenség kérdéseire. Manapság ezt a fajta művészettörténetet oktatják mind Európában, mind Amerikában; a Clark által képviselt tudomány leginkább egyes múzeumokban és a kiállítási katalógusokban él tovább. Számos könyve volt kötelező olvas-

mány az egyetemi alapképzésben, ma pedig már nem is mind kapható. Jórészt feledésbe merült ismeretterjesztő tévéműsora (*Civilisation*),¹ amely szerte a világon emberek millióit vezette be a művészet történetébe, lángra lobbantva azt a szikrát, amelynek a múzeumok és galériák mai tömegsikerüket köszönhetik.

Pár éve még úgy tűnt, Clark teljesítménye végérvényesen semmivé foszlik, de aztán 2014-ben a Tate Britain pompás kiállítást rendezett róla. Élete történetét abból a több ezer műalkotásból válogatva mutatta be, amelyeket Clark kényszeresen megrendelt vagy vásárolt a saját gyűjteménye vagy közintézmények számára. A kiállított festmények, rajzok, szobrok és kerámia-között – Boschtól a Bloomsbury-körig, Cézanne-tól és Rodintól Henry Moore-ig – ott díszlegtek a Clark által beszerzett hamisítványok, vacak darabok, másolatok és tévesen attribuált művek is, ami még elevebbé tette a tárlatot. Az elméletekre támaszkodó művészettörténész kurátorok sivár, összefüggéstelen, a kritikusok megvetését és a közönség közönyét kiérdemlő kiállításába befáradt közönség imádta az egészet, s ismét érdeklődéssel fordult Clark felé.

James Stourton elbeszéli Clark életét az összes bonyodalmával és ellentmondásával egyetemben. Emlékeztet arra, hogy Clark a maga korában újítóként közelített a művekhez, egyensúlyt teremtve a két, akkoriban uralkodó vizsgálódási mód – a műértés és az ikonográfia – között. S ahogy a Tate Britain kiállítása Clark telitalálatait és melléfogásait egyaránt bemutatta, Stourton is rávilágít arra, hogy látszólag bearanyozott pályáját majdnem annyi kudarc kísérte, mint amennyi siker. Elérkezett az ideje, hogy szemügyre vegyük ennek az embernek a teljesítményét, akinek látásmódja nemzedékek művészet-szemléleti szokásait formálta.

Londonban született 1903-ban. Apja a skóciai Paisley-ben a textiliparból szerzett óriási vagyont örökölt. A család, amelynek egyetlen gyermeke volt, nem tartozott a felsőbb osztályhoz, mivel szülei – Stourton szavaival – „az angol társadalom magasföld-szintjén éltek: bár már nem termelnek vagy kereskednek, földesurak,

EDGAR HIRSCHMANN

Wessely Anna fordítása

15 ■ Michel Foucault: Nietzsche, a genealógia és a történelem. Ford. Romhányi Török Gábor. *Új Írás* 1991, 10. szám, 61–72. old.

de nem nemesek”. Idejüket azzal töltik, hogy az egyik csúf nagy házból a másikba költöznek (Skóciából Suffolkbá, onnan Dél-Franciaországba), s ahol megtelepszenek, nem csinálnak az égvilágon semmit azon kívül, hogy kis állatokra és madarakra lődöznek. „A szüleim a társadalomnak a »gazdag semmittevők« alkotta szegmenséhez tartoztak – szögezte le Clark önéletrajza első oldalán –, s abban az aranykorban sokan voltak náluk gazdagabbak, de a semmittevésben aligha akadt, aki túlszárnyalta volna őket.”

A papa, ha éppen nem ivott vagy kártyázott, akkor vadászott, vitorlázott és horgászott – és elvárta, hogy fia ebben is kövesse. Csakhogy Kenneth született műélvező volt, aki ahelyett hogy fácánokra lőtt vagy órákon át térdig állt volna a pisztrángos patak vízében, szívesebben rendezgette apja gyűjteményében Rose Bonheur felföldi marhacsodákat ábrázoló festményeit. Az apa támogatta fia zenei és művészeti érdeklődését, sőt helyeselte ifjúkori tervét is, hogy művész lesz.

A műélvező alkatnak ideális hátteret kínálnak a bőkezű és műveletlen szülők, akiktől sem kultúra, sem iránymutatás nem várható. Kenneth-t az apja szibarita nagyvilági életére nevelték, csakhogy volt egy fontos különbség: már igen korán szenvedélyesen megszerette azt a fajta elemző munkát, amely az üzleti világban megszokott, de a műpártolás világában korántsem az.

A brit egyetemeken akkoriban nem tanítottak művészettörténetet, Clark így történelmet tanult Oxfordban, az építészetről és a képzőművészetről idősebb mentoraitól hallott. Egyik első mentora az Ashmolean Múzeum munkatársa, Charles Bell volt, aki védenének korlátlan bejárást engedett a múzeum páratlanul értékes Michelangelo- és Raffaello-rajzokat is őrző grafikai gyűjteményébe. Utolsó oxfordi évében, 1925-ben Bell elkísérte őt Olaszországba is, ahol bemutatta következő és rendkívül fontos mentorának, Bernard Berensonnak, akinél az egész világon nem volt híresebb szakértője az itáliai reneszánsznak.

A XX. század elején Nagy-Britanniában még gyerekcipőben járt a művészettörténet. Mivel még a rene-

szánsz nagy mestereiről is viszonylag keveset tudtak, a művészettörténeti tudás a műértésen, azon belül pedig azon az attribúciós módszeren alapult, amelyet az olasz Giovanni Morelli dolgozott ki az előző század közepén. Művek ezreit tanulmányozva és az apró részleteket – fülcimpa, nagylábujj, kézkörmök – gondosan megfigyelve a műértő addig edzi emlékezőképességét, amíg rá nem ismer egy-egy művész „kezére”, amíg ily módon koherens képet nem alkot művészi személyiségükről.

Berenson már első találkozásukkor olyan lehetőséget kínált a képzetlen diáknak, amilyen egyszer adódik az életben: segítsen neki az először 1903-ban megjelentetett munkája, a firenzei reneszánsz festők rajzainak katalógusa (*Drawings of the Florentine Painters*. John Murray, London, 1903) új, javított kiadásának előkészítésében. A Clarkra bízott kötet a művészek ábécérendbe szedett listáját tartalmazta a Berenson által nekik tulajdonított rajzok felsorolásával – az attribúciók mindenféle magyarázó indoklása nélkül. A feladata az eredeti attribúciók felülvizsgálata volt az első kiadás óta eltelt két évtized publikált vagy publikálatlan anyagainak fényében. Berenson természetesen minden rajzot megtekintett, amelyet attribuíált, de a fényképek bevonásával forradalmasította a művészettörténeti kutatást. Ennélfogva Clark főleg Berenson Firenze környéki villájának (I Tatti) fotógyűjteményében dolgozott; sokat tanult Berensontól, de fárasztóan egyhangú kutatómunkája kiábrándította a műalkotások formai elemzéséből.

A firenzei rajzokról szóló közös munka 1929 májusában véget ért, de a két férfi főleg levelezés útján fenntartott barátsága egészen 1959-

ig, Berenson haláláig megmaradt. Levelezésük hibátlan kiadása Robert Cummingnak köszönhetően nem pusztán egy barátság krónikája.² Alapos jegyzetapparátus, minden évre kronológia és a szereplők részletes életrajza egészíti ki – még a kevésbé fontosaké is, akik futólag fel-felbukkannak ebben a tartalmát tekintve csalódást keltő levelezésben, amely így páratlanul értékes kézikönyvvé alakul át.

Abban az évben, amikor elbúcsúzott Berensontól, Clark részt vett Aby Warburg német tudós egyik utolsó előadásán, és rátalált a műértői robot alternatívájára. Warburgot – akinek nevét a londoni művészettörténeti intézet viseli – nem a művek szerzősége, hanem a tartalma érdekelte. Úttörő szerepe volt a szimbólumok eredetének, jelentésének és annak kutatásában, hogy a középkor és a reneszánsz művészei hogyan használták a szimbólumokat gondolataik közvetítésére. Az előadás lenyűgözte Clarkot: „Ettől kezdve a »műértés« iránt már csak pusztán megszokásból érdeklődtem”, írta.³ Am hamarosan ráébredt, hogy Warburg követőit egy-egy kép esztétikai minősége csak futólag érdekli: legalább annyit foglalkoznak a durva rajzú, gyengén nyomtatott röplapokkal, mint a Louvre-ban kiállított képekkel. Akárcsak korunk művészetteoretikusainak, számukra a műalkotásokban nem az volt a lényeges, hogy élvezzék és értelmezzék őket a szépségükért vagy azért, mert megindítanak vagy felvilágosítanak bennünket, hanem az, hogy ablakot nyitnak arra, ami koruk embe-rét foglalkoztatta, például az alkímia a késő középkorban vagy az ókori vallások tanulmányozása. Évekkel később, egy Warburg Intézetben töltött nap végén Clark arra panaszkodott, hogy „a könyvtárak sarkában némán ikonográfiai könyveket lapozó homályos, kísérteties alakok olyanok, mint a hiábavalóság Hádészének szellemei. Nem látom, mi volna fáradásuk életelve, és következtetésekkel sem megyek semmire, mert mire egyáltalán publikálnak valamit, addigra azt is elfelejtik, mit is keresnek.”

A damaszkuszi megvilágosodás Clarkot egy műalkotás előtt érte, amikor először kereste fel Giotto fres-

1 ■ Magyarul *A civilizáció, ahogyan Kenneth Clark látja* címmel volt látható a sorozat, könyvként is megjelent: *Nézeteim a civilizációról*. Ford. Falvay Mihály. Gondolat, Bp., 1985.

2 ■ *My Dear BB: The Letters of Bernard Berenson and Kenneth Clark, 1925–1959*. Edited and annotated by Robert Cumming. Yale University Press, New Haven, 2015.

3 ■ Clarknak nem volt megbízhatóan „jó szeme”, s ez a hiányosság szinte derékba törte pályáját, amikor közpénzből tévesen attribuíált képeket szerzett be a National Gallery számára.

kóit a padovai Arena-kápolnában. Rádöbbsent, hogy nem az nyugózi le, milyen nagyszerűen teremtette meg a művész a három dimenzió illúzióját a sík felületen (amire Berensonnál a „taktilis értékek” fogalma utalt), még csak nem is a festmények szimbolikus tartalma, hanem Giotto felfokozottan életteli képi világa – ezen Clark a művész zseniális képességét értette arra, hogy drámai narratívát alkosson, és az érzelmi árnyalatok sokaságát fejezze ki a gesztusok, a testtartások és a mimika segítségével.⁴

A húszas évek végétől Clark a művészet tanulmányozásában a formalista és az ikonográfiai megközelítést ötvözte a történeti szemlélettel, s ezzel létrehozott egy kifejezetten csak rá jellemző módszert, amely legtöbb cikkében, könyvében, előadásában és rádiós szereplésében megmutatkozott. Először megnézi, ki, mit, mikor és hol alkotott, azután azt firtatja, miért és milyen körülmények között hozta létre a művész az adott művet, és – ami különösen fontos – hogyan értelmezték azok, akik elsőként látták. Mindig történeti előzményeihez is viszonyítja a művet, és felméri, mennyiben igazodik vagy tér el a téma korábbi megjelenítéseitől.

Vegyük például legjobb könyvének, *Az aktnak*⁵ 6. fejezetét, ahol azt tárgyalja, hogyan ábrázolták a halott Krisztust a késő középkor és a reneszánsz művészetében. Először azt a XV. századi francia oltárképet mutatja be, amelyen Krisztus megmerevedő teste vízszintesen fekszik anyja ölében, s ezt veti össze az itáliai hagyománnyal, amelyet Donatello és Giovanni Bellini művei példáznak. A félalakos halott Krisztust mindkettejüknél síró angyalok támasztják ülő helyzetbe. Krisztus arcát és felsőtestét szemből látjuk – mint egy ikonon, vagy mint egy variációt az Ecce Homo témájára – „Íme az ember”, mondta Pilátus, amikor megmutatta a megkötözött Krisztust a tömegnek, amely keresztre feszítését követelte (Jn 19,4–15). Ezután tér rá Clark Michelangelónak a római Szent Péter-bazilikában álló *Pietà* szobrára: Michelangelo „átvette a téma megindító északi ikonográfiáját – az anyja térdén egyenesen fekvő Krisztust, de a Mi Urunk testét olyan rendkívül kifinomult testi

szépséggel ruházta fel, hogy elakad a lélegzetünk, mintha megálljt akar-nánk parancsolni az időnek. Az északi környezetben alkalmazott antik tökély olyan ritmikai struktúrát kölcsönöz a testnek, amely a gótikus *Pietà*n láthatónak épp az ellenkezője: nem szögletes orozatok sorozataként emelkedik ki, hanem virágfüzérként csüng alá.”

E két mondatban Clark egyesíti a művészettörténetet, a műkritikát és a pontos megfigyelést, hogy érzékeltesse, milyen érzelmeket vált ki belőle a szobor. Figyeljük meg: a „Mi Urunk” kifejezéssel arra szólítja fel az olvasót, hogy úgy nézzen a *Pietà*ra, mint azok, akik imádkozva először térdepeltek előtte. Clark felfogása abban különbözik Berensonétól, Warburgétól és saját generációja művészettörténeteszeinek többségétől, hogy miközben tisztelettel szól Michelangelo elgondolásának spiritualitásáról, teljességgel világi módon gyönyörködik abban, ahogy ez a márványból faragott érzéki akt „virágfüzérként csüng alá”. Clark nemcsak a művészeiről és a műveikről felhalmozott enciklopédikus tudásával gazdagította a művészettörténetet, hanem valami kevésbé

mérhetővel is: azzal a képességével, amellyel behelyezkedett a művész képzeletvilágába.

1929 elején Clark úgy érkezett vissza Londonba, hogy fogalma sem volt, mihez kezd élete hátralévő éveiben. Szinte azonnal – tiszta véletlenként – megnyílt előtte a pálya: felkérték, hogy rendezzen kiállítást azokból az itáliai reneszánsz festményekből, amelyeket jó szándéka jeléül Mussolini kölcsönözött Londonnak. Abban a páratlan élményben részesült, hogy a Királyi Akadémia falaira maga akaszthatta fel Masaccio *Keresztre feszítését*, Botticellitől a *Vénusz születését*, Giorgione *Viharját* és Piero della Francesca-tól az *Urbinoi herceg és felesége* kettős portréját.

A kiállítás sikerének köszönhetően vette kezdetét az a 15 éves időszak, amelyben múzeumi szakemberként dolgozott, noha erre szakképesítéssel nem rendelkezett. 1931-ben nevezték ki Charles Bell utódjával az oxfordi Ashmolean Múzeumba; három évvel később, 30 évesen lett a londoni National Gallery igazgatója, majd 1935-ben megbízták, hogy katalogizálja Leonardo da Vincinek a windsori Királyi Gyűjteményben őrzött, hatszáznál is több rajzát.

A National Gallery igazgatójaként első dolga a villanyvilágítás bevezetése volt – 40 évvel azután, hogy a Bond Street műkereskedői a gázlámpákról kezdtek áttérni a villanyfényre. A látogatók végre a ködös londoni napokon is láthatták a gyűjteményt, amely immár hetente háromszor az esti órákban is nyitva tartott. Clark átrendezte az egész kiállított anyagot, különös gondnal ügyelt a falak illó színű festésére, a festmények iskolák szerinti bemutatására – és a kiállítóterem zsúfoltságának megszüntetésére, ami szinte alig változott az első világháború előtti évek óta.

A 13 részes tévésorozat, a *Civilization* 1969-es sugárzását megelőző időkben Nagy-Britannia elsősorban úgy ismerte Clarkot, mint azt az embert, aki a National Gallery igazgatójaként a gyűjteményt a háború elől egy észak-walesi barlangba menekítette, és a Blitzkrieg idején muzsikuskokat (köztük Dame Myra Hess-t) hívott a múzeum üres termeibe, akiknek játékát naponta ezernél is töb-

4 ■ Egy ilyen rövid recenzió nem foglalkozhat érdemben Clark intenzív érdeklődésével a kortárs brit művészet iránt. Noha baráti viszony fűzte a Bloomsbury-körhöz tartozó kritikusokhoz (Clive Bell, Roger Fry), velük ellentétben nem hitte, hogy bármi hasznos megtudható a művekről a formaelméletekből, amelyek nem számolnak a művészet őt oly mélyen megragadó költői, érzelmi és irodalmi aspektusaival.

5 ■ *The Nude*. Pantheon Books, New York, 1956.

6 ■ A jóformán üres épületben (minden hónapban egyetlen képet hoztak vissza és állítottak ki) elnökölt Clark a War Artist's Advisory Committee ülésein. Ezt a bizottságot azért hozták létre, hogy megbírást adjanak kortárs művészeknek (például Henry Moore-nak és Paul Nashnek), hogy festményeken és grafikai munkákban örökökítsék meg az ország veszélyeztetett vagy elpusztult építészeti örökségét, valamint a bányászok, kohászok és katonai szolgálatot teljesítők hozzájárulását a honvédelemhez.

7 ■ V. György személyes kívánságára a National Gallery irányítása mellett Clark lett a Királyi Gyűjtemény kezelője (*Surveyor of the King's Pictures*) is.

8 ■ Utólag Clark úgy találta, Lisszabon a megfelelő hely a gyűjteménynek. Ha a National Galleryben bútorokat és iparművészeti tárgyakat is kiállítottak volna, az alapján változtatna meg a jellegét.

9 ■ Voltak persze védelmezői is, köztük Ernst Gombrich.

ben hallgatták.⁶ Hosszú távon pedig legfontosabb újítása az a törekvése volt, hogy minél több látogatót vonzon a National Gallerybe: megnyújtotta a nyitvatartási időt, olcsó múzeumi vezetőket adott ki a nem szakértő közönség számára.⁷ Ugyanúgy, mint napjaink múzeumigazgatói, Clark is személyes kapcsolatokat épített ki a gyűjtőkkel és műkereskedőkkel, hogy rábeszélje őket: ajándékozzák a múzeumnak vagy végrendeletükben hagyják rá kincseiket. Csak egy hajszálon múltott, hogy megszerezze az európai szép- és iparművészet legfontosabb magángyűjteményét, Calouste Gulbenkian örmény autokereskedő gyűjteményét; ráadásul a bemutatására új szárnyalással bővíthesse az épületet, s egy alapítvánnyal gazdagíthassa a múzeumot, amely ezzel a világ legnagyobb nemzeti művészeti múzeumává válhatott volna, amikor kitört a háború, és a tárgyalásokat fel kellett függeszteni.

Miután 1945-ben Clark lemondott múzeumigazgatói posztjáról, utóda, Philip Hendy még csak találkozni sem kívánt Gulbenkiannal. Bármi volt is az oka rá – a legvalószínűbb magyarázat a sznob viszolygás a közel-keleti olajérdekeltséggel rendelkező külfölditől –, nagy nyereséget hagyott ki. A Gulbenkian Alapítvány székhelye ma Lisszabonban van.⁸ Nehéz az ilyen történeteket anélkül olvasni, hogy ne éreznénk át Clark ellenszenvét az általa irányított intézmény muzeológusainak többsége és szép számú művészettörténész kollégája iránt.

Ők viszont a maguk részéről lenéztek, Berenson szavaival *a grand vulgarisateurnek* tekintették Clarkot, hiszen könyvei – Leonardóról, az aktról, a tájképről és Piero della Francescáról – nem saját kutatásokon alapultak, s a katalógizálás alapművelei – a méretek megállapítása, a datálás, a kronológia, a proveniencia és a kiállítás történet dokumentációja – nem érdekelték. A windsori Leonardo-rajzok elismerten hibátlan, még 1935-ben elkészített katalógusát kivéve, műveit összecsapott népszerűsítő irodalomnak minősítették. Clark nem tévedett, amikor azt mondta, hogy munkatársai „látni sem bírják”.⁹

Noha a közvélemény nagy műveltségű tudósnak tartotta, a befolyásos

műtörténészek – Anthony Blunt, John Pope-Hennessy és Michael Levey – pehelysúlyú kutatóknak tekintették. Ezek a mandarinok óvakodtak attól, hogy a szemébe mondják, mit gondolnak róla, a munkáit sújtó megvetésük azonban még az egyetemi előadótermekbe is eljutott. Én is elsőéves művészettörténet szakosként szereztem róla tudomást az 1960-as években.

Clark gazdag volt, jóképű és feltűnően ügyes – ezek nem éppen olyan tulajdonságok, amelyek miatt azok a kutatók szívükbe zárták volna, akik közül sokan szűkösen éltek a társadalom peremén. Társasági emberként élvezte, amit később a harmincas évek „nagy Clark-boom”-jaként emlegetett, amikor lenyűgöző feleségével, Jane-nel együtt mint Sir Kenneth és Lady Clark álltak az előkelő brit társaság középpontjában, kapcsolatban sok-sok művésszel, zeneszerzővel, muzsikussal, költővel, táncossal és színésszel, akiket a Regent’s Parkhoz közel, Portland Place-i palotájukban láttak vendégül – köztük olyanokkal kötöttek szoros barátságot, mint Henry Moore, Graham Sutherland, John Piper, Ben Nicholson, Edith Sitwell, William Walton és Vivien Leigh.

1945-ben Clark lemondott mind a National Galleryben, mind a Királyi Gyűjteményben betöltött állásáról, s később sem vállalt munkát múzeumban vagy képtárban. Az elkövetkező évtizedekben előadásokat tartott és írt a művészetről, elnöke volt a szárnyait bontogató nemzeti művészeti tanácsnak (*Arts Council*) és a független televíziós hatóságnak (*ITV – Independent Television Authority*), annak a kereskedelmi tévécsatornának, amelyet 1954-ben a BBC monopóliumának megtörésére hoztak létre. Egyik pozícióban sem járt sikerrel, egyik sem okozott örömet számára. Természeténél fogva türelmetlen volt a bürokráciával, hiszen ahhoz szokott hozzá, hogy az ügyeket egy baráti ebéden vagy a megfelelő személy felhívásával intézze.

Stourton megítélése szerint az Arts Council vezetőjeként Clark „nem sok vizet zavart”, és három év leteltével az ITV sem újította meg a szerződését. Ám a televíziós csatorna igazgatója-

ként kiépített kapcsolatai elvezettek ahhoz, amit legmaradandóbb teljesítményének tartanak: a BBC által sugárzott *Civilisation* sorozathoz. Ez pedig néhány további fényes pozícióval – alapító kuratóriumi tagja a Királyi Operának csakúgy, mint a Királyi Balettnak – együtt 1969-ben a nemesi rang elnyeréséhez vezetett. A *Civilisation* Lord Clarkja olyan ünneppel híresség lett, mint máskülönben csak a popsztárok. 1983-ban bekövetkező halálakor már régóta közismert személyiségnek számított.

Mivel Berenson követője volt, majd pedig múzeumigazgató, rendszerint művészettörténésznek nevezték, noha olyannak, aki nem szakember olvasóknak írt népszerű könyveket. Ha a művészetről írt, akkor szavakkal igyekezett felidézni felismeréseit és érzelmi reakcióit azokra az épületekre és festményekre, amelyek látán gombócot érzett a torkában. Az ilyen ember nem annyira művészettörténész, mint inkább műkritikus – házasságkötések, 1927-ben Clark is ezt adta meg foglalkozásaként. Könyveinek többsége műkritikusi esszének mondható, a *Civilizáció*-könyv alcíme is *Személyes vélemény*. Ha elképzeljük Blunt hatalmas Poussin-monográfiája vagy Pope-Hennessy Donatello-könyve alcímeként, rögtön nyilvánvaló lesz, mi a különbség a történész és a kritikus között. Clark egy alapvető félreértés áldozata lett; ha kezdettől felismerték volna, hogy műkritikussal – sőt újságíróval – van dolguk, szerintem másképp tekintenek rá, és elnézőbben bánnak vele.

Stourton újra meg újra elmondja, hogy Clark munkásságának fő irodalmi ihletője John Ruskin volt. Összes könyve közül azt az antológiát érezte a legközelebb magához, amelyet Ruskin írásaiból állított össze s jelentetett meg *Ruskin Today* címmel; és a *Civilization* első adása is Ruskin-idézzel kezdődött:

„A nagy nemzetek három kéziratban írják meg önéletrajzukat: az első a tetteik könyve, a második a szavaiké, a harmadik pedig a művészetüké. E könyvek egyikét sem lehet megérteni a másik kettő nélkül, de a három közül az egyetlen szavahihető könyv a legutolsó.”

A sorozat adásaiban Clark nem ígért objektív bemutatást. Természetesen a megértésben döntően fontosak a közölt történeti adatok, de Clark igazából költői leírásaival, kritikai felismeréseivel és merész, nagy ívű általánosításával nyűgözte le a közönséget. A királyok és királynék szobrai a chartres-i katedrális nyugati főkapuján „a nyugati ember felemelkedésének egy új szakaszáról” tanúskodnak, mert e fejek kifinomultsága, önzetlen távolságtartása és spiritualitása valami egészen újat hoz a művészetbe. Mellettük „az ókori Görögország istenei és hőrszai arrogáns, lelketlen és kissé brutális alakoknak tűnnek”. Egy későbbi adásban azt állítja, hogy azok szemszögéből, akik „szeretik azt, amit látnak”, a reformáció „semmit sem enyhített sorscsapás” volt, melynek hatása „nemcsak a művészetre volt káros, hanem az életre is”.

Idén márciusban két tévécsatorna, a BBC és a PBS útjára indította Clark klasszikus sorozatának utódját *Civilizations* címmel. A kilenc adás az emberiség történetének egészét átfogja az idők hajnalától máig – és

Európán kívül a többi kontinens civilizációjáról is szó esik. A kamerák elé állva Clark amellett érvelt, hogy a vizuális művészetek – nagyjából a londoni National Gallery gyűjteményének kronológiai paramétereivel meghatározható századokban – az emberi teljesítmény egyik csúcspontját képviselik. A sorozat egyik erősségét éppen Clark önkorlátozása jelentette: tudásának mélysége és szélessége ejtett rabul valamennyiünket.

A most készülő sorozatban a három előadó – Mary Beard, Simon Schama és David Olusoga – egyike sem művészettörténész, nemhogy a vizuális művészetek valamelyik ágában elismert tekintély volna. Rutinos tévés személyiségek, akik nyilván informatív és szórakoztató másorral szolgálnak, de kellemes meglepetés volna, ha ez a sorozat hatása az eredetiéhez fogható lenne.

Clark imádta a nőket, ugyanolyan szenvedélyesen, mint a művészetet. Vonzalma mindkét téren megmondhatatlan és csillapíthatatlan, olykor kifejezetten balgaság volt. Stourton könyvében a Clark „mozgalmas

magánéletének” szentelt részek néha Leporello regiszteráriájára emlékeztetnek. Vonzalmainak, hódításainak és szerelmi viszonyainak tárgyalása során előkerül a szobalány, a feleség személyi tikára, jó barátok felesége és nővére, legalább egy művész, egy híres színész, egy sikerszerző, egy kiváló amerikai gyűjtő és egy férjes asszony, akivel egy hosszú hajóúton jött össze, és aki Clark legnagyobb rémületére még az után is fenn akarta tartani a viszonyt, hogy a hajó kikötött Ausztráliában. A hütlenséggel kapcsolatban a korabeli brit felső osztályban elterjedt nemtörődömség jellemezte. A feleségét, noha neki is voltak szeretői, nyomasztották férje nőügyei, lehet, hogy ez vezetett alkohol- és drogfüggőségéhez. Stourton azt sejteti, hogy labilis idegrendszerre dühkitörésekben is megnyilvánult – nemcsak a férjével, de gyermekeivel szemben is. Ám a válás lehetősége fel sem merült, és Clark évekig odaadón ápolta feleségét, aki 1976-ban hunyt el.

RICHARD DORMENT

Wessely Anna fordítása

HUMOR

TANULMÁNYOK

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

Az elmeél, a komikum, a humor és a nevetés.
Hozzászólás egy bonyolult témához

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

Nyelvészeti humorelméletek

BALÁZS GÉZA

A nyelvi humor antropológiája

HIDAS JUDIT

A humor interkulturális vetületei

SZOMBATHY ZOLTÁN

Humor az arab kultúrában

BÓDI LÓRÁNT

Humor és vészországok. Viccek, karikatúrák a koalíciós időszakban (1945–1948)

ISTÓK BÉLA

Humoros vagy sértő? Az internetes mémek elmélete és gyakorlata

DANKA ISTVÁN

Verbális és vizuális humor és ironia az internetes trollkodásban

RECENZÍÓK

KOVÁCS GÁBOR

Alámerülés vagy fürdő? A szubkultúrakutatás új útjain

KOMÁR ZITA:

A „veszélyes másik”. A modern, diplomás nő eszményképének megjelenése

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM

87.

2018/1.
SZÁM

EMLÉKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

Andrássy Ilona grófnő irathagyatéka

I. köt.: Szarajevótól Trianonig
II. köt.: A boldog békeidők és Trianon után
 Szöveggond., szerk. Kovács Lajos
 Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr, 2017. 375, 438 old.
Andrássy Ilona levelezése. Első világháborús naplója: Mindennek vége! Szerk. Kovács Lajos. *Európa, Bp., 2014.*

A bilincs a szabadság legyén

Mészöly Miklós,
 Polcz Alaine levelezése 1948–1997
 Nadas Péter esszéjével
 S. a. r., jegyz., utószó:
 Nagy Boglárka
 Jelenkor, Bp., 2017.
 891 [3] old., 5999 Ft

Göröngyös út

Dimény Imre életútja
 Szerk., riporter: Varga Zsuzsanna
 Kossuth, Bp., 2017.
 223 old., 2990 Ft

Heltai Jenő

Négy fal között
 Naplójegyzetek, 1944–1945
 S. a. r., szerk., jegyz.
 Török Zsuzsanna
 Magvető, Bp., 2017.
 623 old., 5499 Ft
 (Tények és tanúk)

Holländer Margit

feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdeésről, 1945–1946
 Bev., utószó, jegyz.: Huhák Heléna, Szécsényi András
 Jaffa, Bp., 2017.
 203 [19] old., 3490 Ft
 (Modern magyar történelem)

KOZÁK Gyula

Kész a letlár
 Vásárhelyi Miklós
 Balassi, Bp., 2017. 349 old., 3500 Ft
A szöveg I–X. fejezete a Hegedűs B. András és Kozák Gyula által 1985–1987-ben készített életútinterjún, a XI. fejezetet a Murányi Gábor által 1994-ben készített interjún alapul.

KISS Gy. Csaba

Harminc év után, 1987
 Személyes történelem
 Nap, Bp., 2017. 261 old., 3500 Ft
 (Magyar esszék)

NÉMETH Lajos

„Szigetet és mentőövet!”
 Életinterjú 1986
 Szerk. Beke László,
 Németh Katalin, Pataki Gábor, Timár Árpád
 MTA BTK – Mission Art Galéria, 2017. 357 old., 3000 Ft

VAJDA Mihály

Szög a zsákból
 Magvető, Bp., 2017.
 361 old., 4499 Ft
 (Tények és tanúk)

FILOZÓFIA

BAGI Zsolt

Az esztétikai hatalom elmélete
 Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban
 Napvilág, Bp., 2017.
 195 old., 2400 Ft

Fogalmak harca

Írások a 70 éves Kiss Endre tiszteletére
 Szerk. Garaczi Imre,
 Hudra Árpád
 Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány,
 Veszprém, 2017. 479 old., 3990 Ft

KIS János

A politika mint erkölcsi probléma

Kalligram, Bp., 2017.
 566 old.
 (Kis János válogatott művei)

MÁRKUS György
Kultúra, tudomány, társadalom

A kultúra modern eszméje
 Szerk. Miklós Tamás,
 Blandl Borbála, utószó:
 Kis János
 Atlantisz Bp., 2017.
 830 old., 4995 Ft
 (Kísértések)

REEMTSMa, Jan Philipp
Bizalom és erőszak a modern társadalomban

Ford. Papp Zoltán
 /Vertrauen und Gewalt/
 Atlantisz, Bp., 2017. 658 old., 4695 Ft
 (Német szellemtudományi könyvtár / Kísértések)

RÓZSA Erzsébet
Autonómia és paternalizmus

Az orvos–beteg kapcsolat etikai kérdései a modern medicinában
 Debreceni Egyetemi K.,
 Debrecen, 2017. 412 old.

TENGELYI László

Östények és világvázatok
 Szerk. Deczki Sarolta,
 Miklós Tamás, utószó:
 Miklós Tamás
 Atlantisz, Bp., 2017.
 372 old., 3895 Ft
 (Kísértések)

FILM

KIRÁLY Jenő

A mai film szimbolikája
 Vál., szerk. Balogh Gyöngyi,
 utószó: Varga Anna
 Eszmélet Alapítvány, Bp.,
 2017. 657 old., 4400 Ft

IRODALOMTUDOMÁNY

Szövegkiadások

Kölcsey Ferenc

Levelezés V. 1837–1838
 S. a. r. Szabó G. Zoltán
 Balassi, Bp., 2017. 552 old., 3000 Ft

(Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiadás)
A Kölcsey levelezését (1808–1838) közlő alorozat (2005–2017) ezzel teljessé vált.

„Zrínyi, Zriny, Zrinski”
 Szigetvár német–magyar emlékezete, 1790–1826.
 S. a. r. Kovács Kálmán
 Debreceni Egyetemi K.,
 Debrecen, 2017. 607 old.
 (Csokonai könyvtár.
 Források, 18.)

Feldolgozások

ARANY Zsuzsanna

Kosztolányi Dezső élete
 Osiris, Bp., 2017. 692 old., 4980 Ft

„Beszélhetnek a kortársak”

Esszék és tanulmányok
 Weöres Sándorról
 Szerk. Radvánszky Anikó
 Ráció, Bp., 2017. 403 old., 3750 Ft
 (Libra librorum, 2.)

CSÁSZTVAY Tünde

Erő tér erő
 Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében. Ráció, Bp., 2017.
 405 old., 3500 Ft

DÁVIDHÁZI Péter

„Vagy jöni fog”
 Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben
 Ráció, Bp., 2017. 528 old., 3990 Ft

Élet és halál Shakespeare életművében

400 éves jubileum
 Szerk. Almási Zsolt,
 Fabiny Tibor, Pikli Natália
 reciti, Bp., 2017. 259 old.

„és palota épül a pusztá beszédből”

Akadémiai tudományos ülészakok a 200 éves Arany Jánosról
 Szerk. Gábori Kovács József,
 Major Ágnes, előszó:

Korompay H. János
 reciti, Bp., 2017. 230 old.

Fantasztikus világok

Társadalmi és politikai kérdések a képzelet világaiban
 Szerk. Tóth Csaba
 Athenaeum, Bp., 2017.
 398 old., 3999 Ft

Határok fölött

Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról
 Szerk. Bene Sándor et al.
 MTA BTK, Bp., 2017.
 563 old., 4230 Ft

„...ki mit lát belőle”

Nézőpontok Babits lírájának értelmezéséhez
 Szerk. Kelevéz Ágnes,
 Lengyel Imre Zsolt
 MIT, Bp., 2017. 247 old., 3000 Ft
 (MIT-konferenciák 4.)
A Budapesten, 2016. november 24–25-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

KNAPP Éva

Librum evolvo
 Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból
 reciti, Bp., 2017. 319 old.

Lelkiség és irodalom

Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
 Szerk. Bajáki Rita et al.
 MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutatócsoport,
 Bp., 2017. 536 old.
 (Pázmány irodalmi műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17.)

„Más csak levelenként kapja a borostyánt...” / „Others only get their laurels leaf by leaf”

Kincsek, kultusz, hatástörténet / Treasures, cult, reception history
 Arany János 200 / Arany 2000.
 OSZK, Bp., 2017. 295 old., 4990 Ft

A Budapesten 2017. április 28. – december 20. között rendezett kiállítás (kurátorok: Rózsafalvi Zsuzsanna, Borbély Mónika) katalógusa.

„Óhajtom a classicus írók tanulmányát”

Arany János és az európai irodalom
Szerk. Korompay H. János
Universitas – MTA BTK, Bp., 2017. 340 old.

Programok és tanulmányok

Szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza
JATEPress, Szeged, 2017. 216 old.

(„Felvilágosodás, lumières, enlightenment, Aufklärung”, 6.)

RÓNAY László Márai Sándor

Éghajlat, Bp., 2017.
770 old., 6990 Ft

SCHEIN Gábor Füst Milán

Jelenkor, Bp., 2017.
698 old., 4499 Ft

SEGEDY-MASZÁK Mihály Jelen a múltban,

múlt a jelenben
In memoriam Pierre Boulez
Kalligram – Pesti Kalligram,
Pozsony–Bp., 2016. 350
old., 3490 Ft / 12 EUR
(Szegedy-Maszák Mihály
válogatott munkái)

SZILÁGYI Márton Forrásérték és poétika

Kazinczy Ferenc:
Fogságom naplója
reciti, Bp., 2017. 187 old.
(Irodalomtörténeti füzetek,
177.)

SZILÁGYI Márton „Mi vagyok én?”

Arany János költészete
Pesti Kalligram, Bp., 2017.
320 old., 3500 Ft / 12 EUR

SZILÁGYI Zsófia Az éretlen Kosztolányi

Kalligram, Bp., 2017.
290 old., 2990 Ft

„Tiltva, türve, imádkozva, énekelve”

Tanulmányok a Szózatról
Szerk. Szalisznyó Lilla
reciti, Bp., 2017. 164 old.

A tudós elhagyott terepén

Tanulmányok Poszler
György emlékére
Szerk. Dávidházi Péter,
Kelevéz Ágnes
reciti, Bp., 2017. 273 old.

JOG

BLUTMAN László

A rejtélyes tisztaeszlári per
Osiris, Bp., 2017. 511 old.,
4280 Ft

FERENCZI Fanni

**A közjegyzők jogállása,
szervezete, valamint
tevékenységének alapjai,
különös figyelemmel
az egyes közjegyzői
nemperes eljárásokra**
Debreceni Egyetemi K.,
Debrecen, 2017. 136 old.

GÁCSI Anett

**A jogellenesen
megszerzett
bizonyítékok értékelése a
büntetőeljárásban**
Pólay Elemér Alapítvány
– Iurisperitus K., Szeged,
2016. 204 old.
(A Pólay Elemér Alapítvány
könyvtára, 59.)

GOMBOS Katalin

**Az Európai Unió
jogrendszere és
közjogának alapjai**
Wolters Kluwer, Bp., 2017.
467 old.

KELEMEN Roland

**A katonai
igazságszolgáltatás
Magyarországon,
1867–1949**

Egy elfelejtett jogterület
a jogalkotás tükrében
Gondolat, Bp., 2017.
269 old.

Lege duce, comite familia

Ünnepi tanulmányok Tóthné
Fábián Eszter tiszteletére,
jogászai pályafutásának 60.
évfordulójára

Szerk. Görög Márta,
Hegedűs Andrea
Pólay Elemér Alapítvány
– Iurisperitus K., Szeged,
2017. 536 old.
(A Pólay Elemér Alapítvány
könyvtára, 68.)

Sajtószabadság

és médiajog a 21. század elején

Szerk. Koltay András,
Török Bernát
Wolters Kluwer, Bp., 2017.
526 old.

Studia in honorem

István Sipta

Szerk. Balogh Judit et al.
KRE ÁJK, Bp., 2017.
490 old.

(De iuris peritorum
meritis, 10.)

A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója

Horváth Barna emlékkönyv
Szerk. Révész Béla
Pólay Elemér Alapítvány
– Iurisperitus K., Szeged,
2017. 408 old.
(A Pólay Elemér Alapítvány
könyvtára, 67.)

SZUROMI Szabolcs

Anzelm

Az egyházi intézményrendszer története

Kánonjogtörténeti
bevezetés
Szt. István Társulat, Bp.,
2017. 432 old., 4980 Ft
(Szent István kézikönyvek,
15.)

Ünnepi tanulmányok

Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára

Studia sollemnia scientiarum
politico-cameralium
Szerk. Kis Norbert,
Peres Zsuzsanna
Dialog Campus, Bp., 2017.
454 old.

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY

Az „ezüst pillanatok” nyomában

Tanulmányok Bekker
Zsuzsa emlékére

Szerk. Hild Márta,
Madarász Aladár
Kronosz, Bp., 2017.
302 old., 2950 Ft

FARKAS Beáta Piacgazdaságok az Európai Unióban

Akadémiai, Bp., 2017.
367 old., 5200 Ft

KARSAI Judit

Az állam szerepe a kockázatitőke-piacon Kelet-Európában

Közgazdasági Szemle
Alapítvány – MTA KRTRK
Közgazdaságtudományi
Intézet, 2017. 230 old.

KORNAI János

Láttelel

Tanulmányok a magyar
állapotokról
HVG, Bp., 2017. 232 old.

LÁMFALUSSY Sándor Válogatott értekezések

Szerk. Ivo Maes, km.
Szapáry György
Magyar Nemzeti Bank –
Belga Nemzeti Bank, Bp.,
2017. 411 old.
Angol nyelvű változata:
Bp., 2017. 405 old.

RICARDO, David

A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei

Válogatás egyéb
írásokból és parlamenti
beszédekből
Ford. Atkári János
/The principles of political
economy and taxation/
Bev. Madarász Aladár
Napvilág, Bp., 2017.
564 old., 4200 Ft
*Ricardo főműve Láng Lajos
és Kislégyi Nagy Dénes
(Bilek Rudolf által
átdolgozott) fordításában
már korábban is megjelent,
a válogatott írások magyar
nyelven most jelennek meg
először.*

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

**A báró Podmaniczky
család szerepe a
18–19. századi magyar
kultúrában**

Szerk. Gurka Dezső
Gondolat, Bp., 2017.
264 old., 2950 Ft

CSOMA Zsigmond A reformáció borai és virágai

Történeti, néprajzi
tanulmányok
Agroinform, Bp., 2017.
308 old.

Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse

Galeerensklaverei und 1848

Hg. Pál S. Varga, Karl
Katschtaler, Miklós Takács
Debrecen Univ. Press,
Debrecen, 2017. 253 old.
(Loci memoriae
Hungaricae, 4.)

A füredi polgár

Écsy László fürdőigazgató,
1807–1895
Bev., összeáll., szerk.
Lichtneckert András
Lichtneckert A.,
Balatonfüred, 2017. 320
old.
(LA könyvtár, 16.)

ÖTVÖS Anna

Lola könyve

Kassától Márai Sándorig
Helikon, Bp., 2017. 209 old.,
3499 Ft.

SÁNDOR L. István

Repedések a rendszeren

Kultúra és társadalom
a 70-es évek végén
Magyarországon
Selinunte K., Bp., 2016.
355 old., 3600 Ft
(Ellenfény könyvek)

SZABÓ András

Coetus Ungaricus

A wittenbergi magyar
diáktársaság, 1555–1613
MTA BTK – Balassi, 2017.
381 old., 3100 Ft
(Humanizmus és
reformáció, 37.)

**SZÉCSI Noémi –
GÉRA Eleonóra
A modern budapesti úrinő
(1914–1939)**

Európa, Bp., 2017.
453 [8] old., 4490 Ft
*Előzmény: uők:
A budapesti úrnő
magánélete (1860–1914).
Európa, Bp., 2015.
439 old., 4290 Ft*

„...szelid, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...”

Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században
Szerk. Rébay Magdolna
Belvedere Meridionale, Szeged, 2017.
216 old.

**SZENDREI László
Baráti tanácsok
amatőr**

őstörténevezneknek
Attraktor, Máriabesnyő,
2017. 337 old., 3600 Ft

**SZIKRA Éva
A budapesti Fűvészkert
története**

Építésügyi Tájékoztatói
Központ, Bp., 2017. 176
old., 2990 Ft

Török hagyaték

Tanulmányok a magyar kultúra török kapcsolatairól
Szerk. Bartha Júlia,
Hoppál Mihály
Európai Folklor Központ
Egyesület, Bp., 2017.
291 old., 3500 Ft

MŰVÉSZET

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

„Balkezében is elfér a világ”

Ferenczy Béni utolsó alkotókorszaka
Összeáll., bev.
Gulyás Dorotya
Ferenczy Család Műv.
Alapítvány, Bp., 2017.
219 old.
(A Ferenczy Család Művészeti Alapítvány kiadványai, 2.)
*A Budapesten,
2017. november 9. –
2018. június 3. között
azonos címmel rendezett
kiállítás katalógusa.*

**BOLLA Zoltán
A magyar art deco
építészeti /
Hungarian art deco
architecture**

II. rész
Ariton, h. n., 2017. 288 old.,
7990 Ft.
*I. rész.: Ariton, h. n., 2016.
272 old.*

**FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla
Schulek Frigyes**
Holnap, Bp., 2017. 221 old.,
9900 Ft
(Az építészeti mesterei)

**Források
a magyarországi,
erdélyi, valamint magyar
megrendelésre dolgozó
külföldi művészek
bécsi akadémiai
tanulmányaihoz,
1726–1810 / Quellen zum
Studium ungarischer,
siebenbürgischer
sowie ungarische
Aufträge ausführender
ausländischer Künstler
an der Wiener Akademie,
1726–1810**

Kivonatok az Akademie
der bildenden Künste
Wien beiratkozási
protokollumaiból és
névjegyzékeiből / Auszüge
aus Aufnahmeprotokollen
und Namenregistern der
Akademie der bildenden
Künste Wien
Szerk. Buzási Enikő,
tanulmány: Jávor Anna
MTA BTK Művészettörténeti
Intézet, Bp., 2016. 416 old.,
4200 Ft

**KLEIN, Rudolf
Synagogues in Hungary,
1782–1918**

Genealogy, typology and
architectural significance
Terc, Bp., 2017. 703 old.
*A könyv magyar változata:
Terc, Bp., 2011.*

**KORNISS Péter
Folyamatos emlékezet**
Szépművészeti Múzeum –
Magyar Nemzeti Galéria,
Bp., 2017. 263 old.
(A Magyar Nemzeti Galéria
kiadványai)

*A Magyar Nemzeti
Galériában 2017. szeptember
29. és 2018. január 7. között
rendezett kiállítás (kurátor:
Baki Péter, Jerges Krisztina)
katalógusa. Megjelent angol
nyelven is.*

Pokoli aranykor

New wave
koncertplakátok a '80-as
évekből
Szabó György és Szőnyei
Tamás gyűjteményeiből
Szerk. Rieder Gábor
Kieselbach, Bp., 2017.
371 old.

**SEREGI Tamás
Művészet és esztétika**

Tiszatáj Alapítvány,
Szeged, 2017. 279 old.,
2750 Ft
(Tiszatáj könyvek)

**150 éves az Akadémia
székháza**

Épület-, intézmény-
és gyűjteménytörténet
Szerk. Bicskei Éva,
Ugry Bálint
MTA BTK, Bp., 2018
[!2017]. 284 old.,
5900 Ft

**VADAS József
Akit a vonat szele
megfogott**

Szentpéteri Tibor
formatervező
Balassi, Bp., 2017. 158 old.
4500 Ft

NÉPRAJZ,

ANTROPOLÓGIA

**BALASSA Iván
Tájak, eszközök,
hagyományok**

Néprajzi tanulmányok
Szerk. Kováts Dániel,
Viga Gyula
Kazinczy Ferenc
Társaság, Sárospatak,
2017. 688 old.

**BALATONY Judit
A gimesi lakodalmak**
Közös kultúra
és különböző identitások
Balassi, Bp., 2017.
252 old.

**Cigányvilágok
a Kárpát-medencében**

Szerk. Bali János
Magyar Néprajzi Társaság –
ELTE BTK Néprajzi Intézet,
Bp., 2017. 249 old.
(A magyarországi
nemzetiségek néprajza;
Cigány néprajzi
tanulmányok, 17.)

**FEJŐS Zoltán
„Mert abban az időben
lehetett vándorolni”**

A cigándi amerikaiak
emlékezete
Cigánd Város
Önkormányzata, Cigánd,
2017. 335 old.

**MAGYAR Zoltán
Mátyás király narratív
hagyományköre**

Típus- és motívumindex
Balassi, Bp., 2017. 286 old.,
3000 Ft

Nemzedék, szerep, érték

Családi kapcsolatok,
szokásrend és
értékváltások történeti
alakulása a 20. században
Szerk. Mohay Tamás
ELTE BTK Néprajzi
Intézete, Bp., 2016.
370 old.
*A Budapesten,
2015. május 27–28-án
„A családi kapcsolatok
szokásrendszere
és a nemzedékváltások
történeti alakulása
a 20. században”
címmel rendezett
konferencia szerkesztett
anyaga.*

**WILHELM Gábor
Antropológiai
tárgyelmelet**
Néprajzi Múzeum, Bp.,
2016. 293 old.
(Tabula könyvek, 13.)

NYELVÉSZET

**KONTRA Miklós –
NÉMETH Miklós –
SINKOVICS Balázs
Szeged nyelve
a 21. század elején**
Gondolat, Bp., 2016.
295 old., 3000 Ft

**Világkép
és etimológia**

Írások Nyomárkay István
80. születésnapjára
Az MTA Modern Filológiai
Társaság tudományos
konferenciájának
előadásai, Budapest,
2016. június 22.
Szerk. Nyomárkay István,
Papp Andrea
Modern Filológiai
Társaság, Bp., 2017.
323 old.

POLITIKATUDOMÁNY

Hegymenet

Társadalmi és politikai
kihívások Magyarországon
Szerk. Jakab András,
Urbán László
Osiris, Bp., 2017. 468 old.,
3980 Ft

PSZICHOLÓGIA

**CSABAI Márta
Eset – történet**

A klinikai mesétől az
esetbankig
Oriold, Bp., 2017.
XII, 341 old.,
4200 Ft

**DUPONT, Judith
Az idő fonalán**

Analitikus útinapló
Ford. Weiszbürg Anna,
előszó: Vincze Anna
/Au fil du temps.../
Oriold, Bp., 2017.
328 old., 3800 Ft

RÉGÉSZET

**BENDE Livia
Temetkezési szokások
a Körös–Tisza–Maros
közén az avar kor
második felében /
Bestattungsbräuche
in der zweiten Hälfte
der Awarenzeit
im Gebiet zwischen
Körös, Theiss
und Maros**

PPKE BTK
Régészettudományi
Intézet, Bp., 2017.
564 old.
(Studia ad Archaeologiam
Pazmaniensiae, 8.)

BORBÉLY Zsuzsanna – VAJDA Olga
A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája, 1988–2008
 / *Archaeological bibliography of the Middle Danube Basin, 1988–2008*
 Szerk. Major Balázs, Türk Attila
 PPKÉ BTK
 Régészettudományi Intézet, Bp., 2017. 852 old.
 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae, 7.)

Burial and mortuary practices in late period and Graeco-Roman Egypt
 Proceedings of the international conference held at Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014.
 Ed. Katalin Anna Kóthay
 Museum of Fine Arts, Bp., 2017. 356 old., 81 t.

Kincsek a város alatt
 Újdonságok a múltból Budapest régészeti örökségének feltárása, 1867/2005–2015
 Időszaki kiállítás a BTM Vármúzeumban, 2017. 04. 12. – 2017. 09. 17.
 Kiállítási vezető és katalógus (főkurátor, szerk. Zsidi Paula). BTM, Bp., 2017. 359 old. *Megjelent angol nyelven is.*

LANGÓ Péter
Turulok és árpádok
 Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek
 Typotex – MTA BTK, Bp., 2017. 306 old., 3900 Ft

Magyarország régészeti topográfiája / Archaeological topography of Hungary
 Múlt, jelen, jövő / Past, present and future
 Szerk. Benkő Elek, Bondár Mária, Kolláth Ágnes
 MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2017. 571 old.
A Budapesten, 2015. május 11–13. között rendezett konferencia kiegészített, szerkesztett előadásai.

RÁCZ Miklós
A cseszneki vár építéstörténete
 Épületrégészet és számítógépes modellezés
 Martin Opitz, Bp., 2017. 175 old., 3490 Ft
 (Opitz archaeologica, 9.)

SZABÓ Máté
Régészet madártávlatból
 Fejezetek a Pécsi Légirégészeti Téka 20 éves történetéből
 Archaeolingua, Bp., 2016. 304 old.
Megjelent angol nyelven is.

Szulejmán szultán Szigetváron
 A szigetvári kutatások 2013–2016 között
 Szerk. Pap Norbert, Fodor Pál
 Pannon Castrum, Pécs, 2017. 299 old.

SZOCIOLÓGIA

FERGE Zsuzsa
Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015
 Osiris, Bp., 2017. 510 old., 4980 Ft
 (A mai Magyarország)

Társadalmi integráció
 Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban
 Szerk. Kovách Imre
 MTA TK Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale, Bp.–Szege, 2017. 378 old., 3950 Ft

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Egyetemes történet

ADAMIK Tamás
Latin irodalom a Karoling-korban, 8–9. század
 A keresztény Európa megerősödése
 Kalligram, Bp., 2017. 485 old., 4990 Ft

BERGLUND, Bruce R.
Castle and cathedral in modern Prague
 Longing for the sacred in a skeptical age
 CEU Press, Bp. – New York, 2017. XVI, 372 old., 52 EUR

BIHARI Péter
Németország és a németek
 500 év Luthertől Merkelig
 Kalligram, Bp., 2017. 406 old., 4900 Ft

Egy másik Kelet-Európa
 Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok
 Mark Pittaway emlékére
 Szerk. Bartha Eszter, Bezsenyi Tamás
 ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 303 old.
 (Kelet-európai tanulmányok, 8.)

KISANTAL Tamás
Az élet tanító mesterei
 Írások a történelem ábrázolásáról
 Kronosz, Pécs, 2017. 207 old., 2500 Ft

The multi-mediatized other
 The construction of reality in East-Central Europe, 1945–1980
 Ed. Dagnosław Demski et al.
 Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences – L'Harmattan, Bp., 2017. 630 old.

NAGY László, J.
Magyarország és az arab világ, 1947–1989
 SZTE Történeti Intézet Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék – JATE Press, Szege, 2017. 341 old.

Személyiség és történelem
 A történelmi személyiség: a történeti életrajz módszertani kérdései
 Szerk. Vonyó József, km.
 Csukovits Enikő, Gyarmati György
 Magyar Történelmi Társulat – ÁBTL – Kronosz, Pécs, 2017. 547 old., 4950 Ft
A Zamárdiban, 2016. augusztus 15–17-én és a Budapesten, 2016. szeptember 23-án rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

A szólásszabadság káprázata
 A szólásszabadság brit, amerikai és francia klasszikusainak szöveggyűjteménye
 Szerk. Reményi Édua (vál., ford., előszó., bev.), Koltay András, km. Könczöl Miklós, Horkay Hörcher Ferenc, Ludassy Mária, Wolters Kluwer, Bp., 2017. 560 old.

UMEMURA Yuko
Japánok és magyarok egymásról
 Akadémiai, Bp., 2017. 209 old., 3100 Ft

WINTERMANTEL Péter
Nippon-babona
 A magyar–japán kapcsolatok története
 Osiris, Bp., 2016. 226 old., 2980 Ft
 (A külpolitika világa)

Magyar történelem

Anjou-kori oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387
 42. köt.: 1358
 Szerk. Papp Róbert
 SZTE – Quintus K., Szege, 2017. 723 old.
A sorozat (szerk. Kristó Gyula, 2007-től Almási Tibor) 1. kötete (Szege, JATE) 1990-ben jelent meg.

BANK Barbara Recsk
 A magyar internálótáborok története, 1945–1953
 Szépművés, Bp., 2017. 455 [24] old., 4990 Ft

BARÁTH Magdolna
A szovjet tényező
 Szovjet tanácsadók Magyarországon
 Gondolat, Bp., 2017. 254 old., 3500 Ft

Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz
 Közread. Fogarassy Zoltán, Kovács Ágnes
 2. köt.: 1712–1724
 MNL SZ-SZ-BML, Nyíregyháza, 2017. 683 old.
 (A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára kiadványai. II., Közlemények, 49.)
 1. köt.: *DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2011.*

BARTHA Ákos
Populizmus, népiség, modernizáció
 Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből
 MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2017. 332 old., 2800 Ft
 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Batthyány Lajos gróf
 Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai
 Szerk. Kedves Gyula, Pelyach István
 Országgyűlési Hivatala, Bp., 2017. 257 old.
 (Konferenciák az Országgyűlési Múzeumban, 2.)
A Budapesten, 2016. október 6-án rendezett konferencia szerkesztett előadásai.

CSATÁRI Bence
Nekem írod a dalt

A könnyűzenei cenzúra a Kádár-rendszerben
Jaffa, Bp., 2017. 214 old.,
3490 Ft
(Modern magyar
történelem)

**Egy elfeledett koronázás
a reformkorban**

Az utolsó pozsonyi
uralkodókoronázás
1830 őszén
Szerk. Soós István
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 367 old.,
3490 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Értekezések)

**Az első bécsi döntés
okmánytára**

Diplomáciai iratok, 1938.
augusztus – 1939. június
Összeáll., bev. Szarka
László, Sallai Gergely,
Fedinec Csilla
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 718 old.
+ DVD, mell. 4000 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Okmánytárak)

**Ez levél adassék
a bártfai bíró kezébe**

XVI. századi magyar nyelvű
levelek a Bártfai Városi
Levéláróból
Szerk. Demján Izabella,
Guitman Barnabás.
Attraktor, Máriabesnyő,
2017. 225 [2] old.
(Scriptores rerum
Hungaricarum, 10.)

GALI Máté
Berzeviczy Albert

A márványarcú miniszter
Szépművés, Bp., 2017.
550 old., 33 t., 4490 Ft

**Háborús mindennapok –
mindennapok háborúja**

Magyarország és a Nagy
Háború – ahogy a sajtó látta
(1914–1918)
Szerk. Kaba Eszter
Politikatörténeti Intézet –
Napvilág, Bp., 2017.
427 old., 4200 Ft

HORVÁTH Sándor
Fejlesztés

Egy ügynök mindennapjai
Libri, Bp., 2017. 443 old.,
4999 Ft

Az indigenák

Szerk. Szijjártó M. István
ELTE Eötvös K., Bp., 2017.
235 old.

„Kedves Lajosom!”

Csánki Dezső levelei
Thallóczy Lajoshoz,
1879–1916
S. a. r., bev. Reiszt T. Csaba
Magyar Történelmi
Társulat, MTA BTK
Történettudományi
Intézet, Bp., 2017. 234 old.
(Századok könyvek)

KELLER Márkus
Szocialista lakhatás?

A lakáskérdés az 1950-es
években Magyarországon
L'Harmattan, Bp., 2017.
252 old.

**KÓNYÁNÉ KUTRUCZ
Katalin – PETRIKNÉ
VAMOS Ida**

Ügynöksorsok – ügynök?
Sorsok?
A hálózati lét sokfélesége
és a megismerés korlátai
Nemzeti Emlékezet
Bizottsága, Bp., 2017.
280 old., 2800 Ft

LUKÁCS Anikó
**Nemzeti divat Pesten a
19. században**

BFL, Bp., 2017. 296 old.,
2500 Ft
(Disszertációk Budapest
Főváros Levéltárából)

**A magyar békeküldöttség
naplója**

Neuilly–Versailles–
Budapest, 1920
Vál., ford., bev., jegyz.
Zeidler Miklós
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 311 old., 4900 Ft

**Magyarország
hadtörténete**

Főszerk. Hermann Róbert
1. köt.: A kezdetektől
1526-ig

Szerk. Veszprémy László
Zrínyi, Bp., 2017. 472 old.,
9900 Ft
(Magyarország
hadtörténete. Főszerk.
Hermann Róbert)
*Elsőként a 3. kötet jelent
meg, 2015-ben.*

**A Nagy Háború
emlékezete**

A Dél-Dunántúl és az első
világháború
Szerk. Bösz Attila
MNL BML, Pécs, 2017.
352 old.
(Baranyai történelmi
közlemények, 7.)
*A Pécssett, 2014. október
28-án és 2015. október 28-
án rendezett konferenciák
szerkesztett anyagai.*

**Nemzet és tudomány
Magyarországon
a 19. században**

Szerk. Szilágyi Adrienn,
Bollók Ádám
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 289 old.,
2900 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Értekezések.
Tanulmányok a
nacionalizmus
kultúrtörténetéből, 5.)

PALASIK Mária
**Parlamentarizmustól
a diktatúráig,
1944–1949**

Országgyűlés Hivatala, Bp.,
2017. 464 old.
(A magyar országgyűlések
története)

**PAPP Barbara –
SIPOS Balázs**
**Modern, diplomás
nő a Horthy-korban**

Napvilág, Bp., 2017.
339 old., 3500 Ft

RMJ60

Tanulmányok
a hatvanéves
Rainer M. János tiszteletére
Szerk. Fábián Máté,
Romsics Ignác
EKE Líceum, Eger, 2017.
247 old.

ROMSICS Ignác**A Horthy-korszak**

Válogatott tanulmányok
Helikon, Bp., 2017. 414 old.,
4499 Ft

ROMSICS Ignác
Magyarország története

Kossuth, Bp., 2017.
543 old., 36 t., 6900 Ft

SOMOGYI Éva
**Magyarok a bécsi
hivatalnokvilágban**

A közös külügyminisztérium
magyar tisztviselői,
1867–1914
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 298 old., 3200 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Értekezések)

SZAKOLCZAI Attila
**Gyilkosság különös
kegyetlenséggel**

A Tóth Ilona és társai per
komplex vizsgálata
BFL, Bp., 2016. 629 old.
(Disszertációk Budapest
Főváros Levéltárából)

SZÉKELY Miklós
Nemzet, ipar, művészet

A kolozsvári I. Ferenc József
Iparmúzeum, 1887–1918
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 172 old., 3290 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Értekezések.
Tanulmányok a
nacionalizmus
kultúrtörténetéből, 4.)

**A Széll Kálmán tér rövid
története**

Tanulmánykötet és kiállítási
katalógus
Szerk. Maczó Balázs
Kiscelli Múzeum, 2017.
212 [4] old.
*A Budapesten, 2016.
május 19. – október 2.
között rendezett kiállítás
katalógusával.*

**„Tántoríthatlan elvhűség,
sziklaszilárd jellem,
lovagias becsület”**

Teleki László gróf
küzdelmes élete
és rejtélyes halála

Szerk. Debreczeni-
Droppán Béla
Magyar Nemzeti Múzeum,
Bp., 2017. 343 old. + CD

**Tudomány és művészet
a magyar nemzetépítés
szolgálatában**

Szöveggyűjtemény
Szerk. Cieger András,
Varga Bálint
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 445 old.,
3590 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Okmánytárak
/ Tanulmányok
a nacionalizmus
kultúrtörténetéből, 6.)

UJVÁRI Hedvig
**Identitások és
kommunikációs
csatornák**

Magyar–német–zsidó
kulturális metszéspontok
a dualizmus kori
Magyarországon
MTA BTK, Bp., 2017.
141 old., 3000 Ft
(Médiatudományi könyvek)

UJVÁRY GÁBOR
Kulturális hídfőállások

A külföldi intézetek,
tanszékek és lektorátusok
szerepe a magyar
kulturális külpolitika
történetében
*2. köt.: Bécs és a magyar
kulturális külpolitika*
Ráció, Bp., 2017. 359 old.,
3500 Ft
(Történeti műhely, 9.)
1. kötet: Ráció, Bp., 2013.

UNGVÁRY Krisztián
A szembenézés hiánya

Felelősségre vonás,
iratnyilvánosság és
átvilágítás
Magyarországon,
1990–2017
Jaffa, Bp., 2017. 234 old.,
3490 Ft

**Utak és tévutak
az '50-es évek
tudománypolitikájában**

Szerk. Bartha Elek
DE, Debrecen, 2017.
196 old.

VARGA Bálint**Árpád a város fölött**

Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 251 old.,
2790 Ft

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 3.)

A véleményajtótol a tömegsajtóig

Fejlesztések a magyar újságírás történetéből
Szerk. Klestenitz Tibor, Paál Vince
MTA BTK, Bp., 2017. 182 old., 2300 Ft
(Médiatudományi könyvek)

Zsigmondkori oklevéltár

13. köt.: 1426
Közéleti C. Tóth Norbert, km. Mikó Gábor, Lakatos Bálint
MNL, Bp., 2017. 622 old.
(Publicationes Archivi Hungariae Nationalis. II., Fontes, 55.)
A sorozat első kötete (1387–1399) 1951-ben jelent meg (MOL–Akadémiai, Bp.).

ZSOLDOS Attila**A Drugeth-tartomány**

története, 1315–1342
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 302 old.,
3200 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

VALLÁS**Bacher Vilmos emlékelőadások, 1989–2013**

Ünnepi kötet Komoróczy Géza 80. születésnapjára
Magyar Hebraisztikai Társaság – MTA TK
Kisebbségkutató Intézet
Judaisztikai Kutatócsoport,
Bp., 2017. 269 old.
(Hungaria Judaica, 35.; Studia Hebraica Hungarica, 5.)
A Bacher Vilmos Emlékérem tizenegy kitüntettjének előadása, az előadókat méltató beszédekkel.

Domonkos szentek és szent helyek

Szerk. Kálny Beatrix
DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék,
Debrecen, 2017. 163. old.
(Hereditas Graeco-Latinitatis V.)

Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században

Szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár
Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2017. 425 old.
(Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis, 17.)

Az első 300 év Magyarországon

A Domonkos-rend megalakulásának 800. évfordulója tiszteletére
Szerk. Csurgai Horváth József
Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár,
2017. 335 old.

FAZEKAS Csaba et al. A magyarországi Jehova Tanúi Egyház története

A kezdetektől napjainkig
Gondolat, Bp., 2017. 455 old., 1990 Ft

GIANONE András – KLESTENITZ Tibor Katolikus nagygyűlések Magyarországon

MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2017. 457 old., 3400 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

MAGYAR Zoltán**A reformáció folklórhagyománya**

Kairosz, Bp., 2017. 156 old.,
2700 Ft

Pagans and Christians in the late Roman Empire

New evidence, new approaches
(4th–8th centuries)
Eds. Marianna Sághy, Edward M. Schoolman
CEU Press, Bp. – New York,
2017. 382 old., 35 EUR
(CEU Medievalia)

Prohászka-tanulmányok, 2015–2017

Szerk. Mózesy Gergely
Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár,
2017. 503 old.
A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai: a Prohászka-tanulmánykötetek 1996-tól jelennek meg, 2009-től ezzel a címmel.

ZENE**BARNA Imre****Bob Dylan**

Dal, szöveg, póz
Európa, Bp., 2017. 412 old.,
3690 Ft

KOVÁCS Andrea**Szekvenciák a középkori Magyarországon**

Repertoár, tradíciók, dallamok
Argumentum, Bp., 2017. 432 old., 500 Ft
(Musica sacra Hungarica, 2.)

Populáris zene és államhatalom

Tizenöt tanulmány
Szerk. Ignác Ádám
Rózsavölgyi és Társa, Bp.,
2017. 319. old.
2990 Ft

SÁROSI, Bálint Bagpipers, Gypsy musicians

Instrumental folk music tradition in Hungary
Ford. Pokoly, Judit
Institute for Musicology Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences – Nap Publ., Bp., 2017. 263 old., 6000 Ft / 20 EUR

TÓFALVY Tamás Túl a szubkultúrán és vissza

Populáris zenei színterek, műfajok és az internet
Múút, Miskolc, 2017. 210 old., 2500 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR